

Lukács György
és a szocialista alternatíva

eszmélet kiskönyvtár

Sorozatszerkesztő: Lugosi Győző

A sorozatban eddig megjelent:

Immanuel Wallerstein:
Bevezetés a világrendszer-elméletbe

A sorozat következő kötetei:

Göran Therborn:
A marxizmustól a posztmarxizmus felé?

Pankovits József:
Az olasz baloldal.
Antonio Gramscitól a Demokratikus Pártig

Varga Anna:
Az 1910-es évek orosz némafilm-kultúrája.
A forradalom előtti Oroszország túlságosan is emberi tragikomédiája

Lukács György és a szocialista alternatíva

Tanulmányok és dokumentumok

Összeállította és szerkesztette: Krausz Tamás

L'Harmattan

Eszmélet Alapítvány
Budapest, 2010

A kötet megjelenését a Lukács György Alapítvány támogatja.

© Szerzők, fordítók, 2010
© L'Harmattan Kiadó, 2010
© Eszmélet Alapítvány, 2010

L'Harmattan France
7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: +33.1.40.46.79.20

L'Harmattan Italia SRL
Via Bava,
3710124 Torino-Italia
T./F.: +39.11.817.13.88

ISBN 978-963-236-308-0
ISSN 2062-0543

A kiadásért felel Gyenes Ádám és Andor László.
A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:
L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: 267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

Olvasószerkesztő: Szűcs Katalin Ágnes
A borítót Nemes Péter tervezte.
A tördelés Kállai Zsanett munkája.
A nyomdai munkákat a Robinco Kft. végezte,
felelős vezető Kecskeméthy Péter.

Tartalom

Előszó	7
TÜTŐ LÁSZLÓ: Liberalizmus és demokrácia ellentéte Lukács György társadalomfilozófiájában	15
SZIKLAI LÁSZLÓ: A kommunizmus mint Lukács erkölcsi problémája	69
V. G. ARSZLANOV: „...Az igazság veszte: az igazság győzelme” (Lukács György és Mihail Lifsic filozófiája és etikája levelezésük fényében) <i>(Fordította: Csala Károly)</i>	81
Lukács György és Mihail Lifsic levelezése <i>(Fordította: Páll Erna)</i>	113
A. SZ. SZTIKALIN: Lukács György mint irodalomtudós, filozófus és politikus megítélése Moszkvában 1940-től az 1970-es évekig <i>(Fordította: Székely Ervin)</i>	249
Lukács György politikai végrendelete	307
A kötet szerzői	357

Előszó

Lukács György születésének 125. évfordulója alkalom arra, hogy a magyar szellemi élet tisztázza viszonyát a XX. század alapvető jelentőségű marxista gondolkodójához. Magyarország fontos e tekintetben, hiszen Lukács mégiscsak magyar volt, és hatása itt volt a legmélyebb az egész kelet-európai régióban. Lukácsot – talán az őt mindenkor elutasító szovjet pártbürokrácia sajátos hatására is – sokan a „nyugati marxizmushoz” sorolták, mintha valójában lett volna ilyen „földrajzilag” körülírható marxista irányzat. E tekintetben az önkényes filozófiai érvelés a maga absztraktságával és történetietlenségével Korschtól Blochon, a frankfurti iskolán át Marcuséig, Lukácsig ívelhet, ám a gyakorlati-politikai megfontolások szerepe bizonyára erősebb lehet. A jugoszláv Praxis-kört, amely bírálta a fennálló államszocializmus hivatalos rendjét, senki nem avatta „nyugativá”, noha ez az 1960-as években formálódott kritikai irányzat egy új szocialista alternatíva jegyében fogant. Lukácsal azonban némileg más volt a helyzet: őt a szovjetek elutasítása miatt, talán védve is őt, „előléptették” egyfajta „nyugati marxistává”, mintha az valami felsőbbrendűséget jelentett volna a Kelet felett. Ebből az „előléptetésből” Lukács sohasem kért, hiszen ő semmi úton nem kívánta a kelet-európai államszocializmusok polgári jellegű átalakítását annak ellenére, hogy a sztálinista örökség elutasításának és felszámolásának élharcosa volt a „filozófia frontján”. Lukács ebben az értelemben tehát ép-

penséggel „keleti” maradt, sohasem tagadta meg az államszocializmusban rejlő antikapitalista tendenciákat, a tőke uralmának megtörését, az oroszországi októberi forradalmat és a magyarországi tanácsköztársaságot. Életének e döntő üzenetével számos korábbi híve, azok a tanítványai, akik a rendszerváltás ideológusaivá váltak, nemigen tudnak mit kezdeni. Mesterüket – szöges ellentétben Lukács eredeti intencióival – egyfajta „szakfilozófussá”, „szakesztétává”, „szaktudóssá” akarják vizs­szaminósíteni, ami sohasem volt. Hiszen ő mindig, de legalábbis 1918 után az EGÉSZ megragadását tartotta mind módszertanilag, mind elméletileg, mind politikailag-szervezetileg alapvetőnek a RÉSZ, a partikularitás kiúttalan, alternatívátlan világával szemben. Az EGÉSZ-szel való posztmodern szakítás legfeljebb azokat az ideológusokat nyugtatja meg, akik Lukácsban vagy csupán a régi rendszer apologétáját szeretnék látni, vagy akik Lukácsot eleve egy antileninista antikapitalizmus fogalmilag meghatározatlan és tradícióatlan irányzatába kívánják integrálni a *Történelem és osztálytudat* című híres műve alapján. A lényeg ezekben az esetekben (is) a lukácsi mű szaktárgyi (és episztemológiai) feldarabolása.¹

Persze Lukács nemcsak a marxista kommunizmus tradícióépítése szempontjából fontos 2010-ben, egy olyan „sötét korszakban”, amikor a világgazdasági válság és a kapitalizmus komplett strukturális válságának periódusában a munkásmozgalom fellendülésének éppen azokban a régiókban nem látszik semmiféle szimptomája, amelyek korábban a lukácsi remények kiindulópontjai voltak; sőt egy új, a liberális demokráciából kisarjadt

¹ Mindennek mély­ségesen mély történelmi gyökereiről Lukács születésének 100. évfordulóján, 25 évvel ezelőtt publikált munkánkban (hogy az akkoriban közölt dokumentumköte­tekről most ne beszéljünk!) szolgáltattunk bizonyos adaléko­kat. L. Krausz T.–Mesterházi M.: *Mű és történelem. Viták Lukács György műveiről a húszas években*. Bp., Gondolat, 1985.

neofasiszta szélsőjobboldal felemelkedése a „beszédtéma” napjainkban abban az országban, amelyben Lukács született és életének jelentős részét eltöltötte. Hogyan is csodálkozhatnánk ezen, amikor a Lukácson nevelkedett gondolkodók, nem ritkán még tanítványok is egyszerre csak Heidegger csodálóivá váltak vagy a polgári világ posztmodern apologétáinak státusait foglalják el.²

Lukács tehát kellemetlen viszonyítási pont a mai értelmiség számára éppen úgy, ahogyan a szovjet és magyar kommunista vezetők számára is az volt, mert nemcsak a marxizmushoz kötődik ezer szállal, nemcsak az államszocialista rendszer „önigazgatói” megreformálásában, a társadalmi méretű demokratizmusban hitt, hanem minden polgári restaurációt történelmi méretű visszalépésként szemlélt. Ugyanakkor egy ilyen „viszszarendeződés” lehetőségét mindig összekapcsolta a sztálinista eredetű bürokrácia elkülönült érdekeivel. De hát kik nem voltak itt kellemetlen gondolkodók a maguk idején? Eric Hobsbawmot, a híres angol marxista történészt is csak a rendszerváltás után publikálták Oroszországban. A mai Magyarországon pedig ehhez még csak marxistának sem kell lenni: Lukács olyan szocialista opponense, mint a nem-kommunista Bibó István is kikerült a „hivatalos” nemzeti panteonból. Rossz belegondolni. Lukács azonban hosszú-hosszú történelmi időszakra mégis megkerülhetetlen marad savanyú kritikusaival vagy szaktudományos „csodálóival” ellentétben. Mindaddig az marad, amíg a polgári világ valódi (rendszer)kritikusai, vagyis társadalmi mozgalmai túl nem lépnek rajta. De ilyen fordulat napjainkban nincsen napirenden.

² Pedig hogy Lukács marxi eredetű szocializmuselmélete folytatható, azt igazán jól demonstrálja a Londonban élő Lukács-tanítvány, az 56-os emigráns, Mészáros István mostanában megjelent *A tőkén túl* című műve.

Az e kötetben először publikált (szaktudományos szempontból is!) rendkívül értékes Lukács–Lifsic-levelezés (több mint hatvan levélről van szó) és persze a kötetben szereplő tanulmányok mindezeket a problémákat igen élesen tükrözik. Megkockáztatom, a kötet új szellemi fogódzókat nyújt azoknak, akik a világtörténelmi fejlődésről nem a polgári-kapitalista és nem a „sztálini” logika mentén gondolkodnak. A dokumentumok és a tanulmányok fényében különösen jól látható, hogy Lukács kommunista elkötelezettsége, „pártmániája” és széles ívű, a XX. század szinte minden lényeges történéseire reflektáló elméleti munkássága, minden más irányzathoz képest is megnyilvánuló intellektuális fölénye és erudíciója között, ahogyan régen mondtuk, dialektikus ellentmondás állt fenn. Mai kritikusi ezt nem értik vagy nem akarják érteni, mindenekelőtt a polgári jobboldalt erősen bíráló, háború utáni politikai tevékenysége miatt. Akárcsak az előbb említett Hobsbawm esetében, Lukácsot is igyekeznek „begyűrni” a sztálinista múlt romjai közé. Pedig éppen az e kötetben először publikált Lukács–Lifsic-levelezés világosan megmutatja az ilyen vádak megalapozatlanságát, hamisságát. E vádak később különösen 1956 és 1968 tapasztalatai alapján cáfolhatók a leginkább. Az a Lukács, aki 1956 antisztálinista kihívására reagálva Nagy Imre kormányában is funkciót vállalt (amit politikusi dilettantizmusával szokás magyarázni), aki az 1968-as csehszlovákiai bevonulás-kor már részletesebben, elméleti téren is kifejtette elutasító-kritikai álláspontját, a posztmodern beállításban nem különbözik saját ellenfeleitől. Ráadásul Lukács ekkoriban tette igazán világossá, hogy 1956-ban is volt olyan tendencia, amely a sztálini eredetű (állam)szocializmus demokratikus, munkásönkormányzati nézőpontból való értelmezését erősítheti. A kommunista pártba való 1967-es visszatérése mindennek ellentmondani

látszik. Valójában azonban arról volt szó az ő esetében is (számos kiemelkedő marxistához hasonlóan), hogy horizontos, elméletileg, filozófiailag és szaktudományosan is alátámasztott elemzése – leegyszerűsítően fogalmazva – a sztálinizmus és a kapitalizmus között gyakorlati síkon is kereste a *tertium datur*-t, a harmadik lehetőséget; ám mint hangsúlyoztuk, az alternatíva ilyen felfogása nem kívánt utat nyitni a kapitalizmus, a polgári társadalom, a „modernizmus” restaurációja felé, amiből az következett, hogy a politikai praxis síkján a kommunista (állam)pártot nem lehetett *ad acta* tenni. Lukács, Hobsbawm, nem is szólva az olasz vagy francia marxista teoretikusokról, a párt felszámolását azonosnak tekintették a kapitalizmus visszaállításának döntő politikai-szervezeti előfeltételével, amely 1989 perspektívájából egyáltalán nem tűnik helytelen értékelésnek. Azok a főképpen német szociáldemokrata teoretikusok, akik a neokantiánus hagyományhoz kapcsolódva a két rendszer „békés összenövésének” gondolkörében mozogtak, nem voltak Lukács számára rokonszenvesek, mert a „sztálinistákhoz” (dogmatikusokhoz) hasonlóan az állam egyfajta mindenhatóságában hittek; a szociáldemokratákhoz hasonlóan végül a „sztálinisták” is megtértek a piachoz: „kibékülésük”, mint Lukács helyesen feltételezte, végső soron a kapitalizmus visszaállításában konkludál.

Lifsiccel folytatott levelezésükben a „dogmatikusok” (sztálinisták) és a „revizionisták” (liberálisok) „összműködéséről” nem egyszer esik szó. Például Mihail Lifsic Ja. E. Elszberg és A. L. Dimsic metamorfózisán keresztül mutatja meg e jelenséget egy 1967. márciusi levelében. Az előbbi, aki besúgóként – az „ortodoxia védelmezőjeként” – többek között I. Babel feljelentésével vált hírhedtté, évtizedekkel később liberális oldalról támadta az esztéta Lifsic filozófiai álláspontját. Lukács – aki

nyilván a rendszerváltás „átállásain” sem csodálkozott volna, kivéve talán egy-két tanítványa esetében – válaszlevelében (1967. április 22.) így vélekedett: „Az, amit Önmagáról ír, nem lep meg; mindkét említett típust, amelyekre utal, különböző országokban tapasztalatból ismerem.”

Az 1960-as években Lukács gondolkodásának középpontjában a *mindennapi élet* strukturális problémái álltak, az, hogy miképpen képződik az alternatíva a mindennapi praxis síkján. Érdeklődése filozófiailag az ismeretelméleti problémákról ontológiai kérdések felé fordult. Lukács szemben állt a sztálinizmus ismeretelméleti abszolutizmusával, ez az 1960-as években íródott *Ontológiájának* is fő mozgatója. Mihail Lifsiccel folytatott levelezésükben is feltárul e fordulat néhány eleme. Így írt erről Lukács egy 1964. október 31-i levelében:

„Örülök, hogy olvassa az Esztétikát, és hogy lényeges pontokban egyetértés uralkodik köztünk. Az, hogy a mindennapi élet kapcsán kétségei vannak, elszomorít, mert ez esetben attól félek, hogy ezt a rendkívül fontos kérdést nem elég világosan fejtettem ki. A helyzet az, hogy véleményem szerint nem juthatunk el a magasabb objektívációk helyes elemzéséhez, ha nem adtuk helyes elemzést a minden társadalmi élet ezen alapjának, amelyből – bár gyakran felettébb nem adekvát formában – minden objektíváció kiemelkedik, és amelybe torkollik. Nem lehet például megalkotni egy valóságos ontológiát, ha nem a mindennapi élet „naïv realizmusából” indulunk ki stb., stb. Abban a könyvben, amelyet most írok „a társadalmi lét ontológiájának kérdéseiről”, remélem, hogy ezt a struktúrát és annak dinamikáját részletesebben és jobban sikerül feltárnom.”

Lukács és Lifsic természetesen a levelekben is figyelt arra a nyelvezetre, amelyen az adott korszakban illet megszólalni, ám a levelezés „műfaja” megengedte olyan

gondolattutatók kifejtését is, amelyeket nyilvános újságokban vagy folyóiratokban nem engedhettek meg maguknak. Nagyon eklatánsan rajzolódik ki, hogy Lukács – Lifsic és mások minden erőfeszítése ellenére is – a Szovjetunióban szinte mindvégig revizionistának számított, akinek fő műveit nem engedték publikálni könyv alakban. Nemigen vonható kétségbe, hogy ennek alapján nem filozófiai, hanem politikai okai voltak, mindenekelőtt Lukács 1956-os és 1968-as „különutas” álláspontja. Nyilvánvaló, hogy a brezsnyevi „konzervatív” politikai fordulat Lukács és Lifsic filozófiai nézeteiben biztosan nem kapott elméleti alátámasztást.

Ha e kötet csak kis lépéssel is közelebb visz annak megértéséhez, hogy Lukács nem a múlt, hanem a jelen, sőt még inkább a jövő filozófusa, teoretikusa, már elértük célunkat.

Külön köszönettel tartozik a szerkesztő e kötet szerzőinek, mindenekelőtt a kiváló filozófus-esztétának, Viktor Arszlanovnak, Lifsic öröksége kurátorának, aki még az orosz nyelvű megjelenés előtt rendelkezésünkre bocsátotta a birtokában lévő Lukács–Lifsic-levelezést (1931–1970), és Alekszandr Sztikalinnak, a kitűnő történésznek, aki a jegyzetek gyors elkészítésében jeleskedett. A kötet azonban nem készülhetett volna el ilyen gyorsan, ha a fordítást nem olyan nagyszerű alkotó-fordító végzi, mint Páll Erna, aki még a jegyzetek össze rendezésében is fontos szerepet játszott. Természetesen a hibákért, amelyek a gyorsan végzett munka következtében elkerülhetetlenül előfordulnak a könyvben, a felelősség kizárólag engem terhel.

Krausz Tamás

TÜTŐ LÁSZLÓ

Liberalizmus és demokrácia ellentéte
Lukács György társadalomfilozófiájában

A fiatal, pályakezdő Lukácsot intenzíven foglalkoztatja az egységes személyiség, az egyéniség, a szubjektum-má válás problematikája. A kérdést szépírók és filozófusok műveinek elemzése keretében vizsgálja. Így jut el a – megfogalmazása szerint – részekre szétszakított, belsőleg feldarabolt egyén társadalmi realitásának meg tapasztalásáig. Ez az egyén azért szétszakított, mert ilyen viselkedést követel meg tőle a korabeli társadalom. Ezzel a megfigyeléssel a vizsgálódás kitágul, szélesebb keretbe helyeződik. Az egyén tapasztalt feldaraboltsága társadalmi elemzést igényel: az egyént részekre szakító társadalmi gyakorlat vizsgálatát. Lukács következtetése szerint azért nem lehet a korabeli társadalomban az egyén – úgymond – „egész ember”, „egységes személyiség”, mert a kapitalizmus működése részrendszerekre tagolt, és ez a tagolódás a benne élő individuumokat is felparcellázza. (A polgári rendszernek racionális részrendszerek együtteseként való megragadásával Lukács egyrészt megelőlegezi, másrészt filozófiailag megalapozza azokat a későbbi szociológiai elméleteket, amelyek társadalmi alrendszerek együttműködéseként mutatják be a modern társadalmat.)

Az egyén „eldologiasodott szétszakítottságától” a „megcsonkult személyiségig”

A továbbiakban Lukácsnál – különösen a második világháború végétől – az egyén feldaraboltságának, részekre szakítottságának kiemeléséről az egyén kettéosztottságára, kettészakítottságára helyeződik át a hangsúly. Nevezetesen arra, hogy magánemberként és közemberként (citoyenként) kényszerűen különváló, meghasonlott életet él. A társadalom szerkezete rákényszeríti arra, hogy megkülönböztesse magától mint magánegyéntől önmagát mint társadalmi lényt (állampolgárt).

Lukács egész munkásságát meghatározza annak vizsgálata, hogy miként lehet túllépni a kettészakított ember, illetve az e duális egyént kitermelő társadalmiszerkezet történelmi állapotán. Azt kutatja, miként lehet gyakorlatilag közeledni a homogén (belsőleg harmonikus, sokoldalúan egynemű) személyiség létrejöttéhez, illetve az ezt a harmonikus személyiséget igénylő és létrehozó társadalmi rendszer történelmi kialakításához. A nem megcsonkított, nem duális egyén, illetve a nem megcsonkító társadalom képzete, képe egész életében vonatkoztatási pontot, viszonyítási alapot jelent az egyes jelenségek és folyamatok megítélése, értékelése számára.

Nemcsak a társadalmi, történelmi események értelmezésekor, megítélésekor mutatkozik meg Lukácsnál ez a rangsorolási, minősítési mérce. Következésképpen ez érvényesül a kulturális témájú elemzésekben is. Kritikusan viszonyul azokhoz a filozófiákhoz, tudományokhoz, műalkotásokhoz, amelyek lemondanak az egységes (a dualitáson túllépő, harmonikus) személyiség lehetőségéről. Akár úgy, hogy elhallgatják az individuum szétszakítottságát, akár úgy, hogy belenyugvóan (szomorkodva vagy lelkesen) regisztrálják azt.

A pesszimista látásmód – fogalmaz Lukács – „szubjektíve jogosult” lehet. Olyan társadalmi rendszerben élnek a szemlélődő alkotók, amely alátámasztja a pesszimizmusukat. De csak akkor kapjuk ezt a képet az emberről (az emberiségről), ha eltekintünk a cselekvőképességétől. Vagyis ha elvonatkoztatunk attól az alapjátosságától, hogy képes a körülményeit megváltoztatni, ezáltal a saját sorsát önmaga alakítani. (Másként fogalmazva: ha elhallgatjuk a kivezető út lehetőségét.) Vagyis ami „szubjektíve jogosult”, az objektíve indokolatlan. Nem igaz, mert kevesebb a teljes igazságnál – és mint részigazság, félrevezető.

Mélyebb gondolkodóknak tekinti Lukács azokat, akik a pesszimizmusra okot adó jelenségek bemutatására vállalkoznak, azoknál, akik még reménykednek a polgári rendszer megjavíthatóságában. De a valóban mély gondolkodók horizontja túlelmelkedik magán a polgári rendszeren.

Ez a Lukácsnál következetesen érvényesülő nézőpont magyarázza, hogy miért részesülnek olyan éles bírálatban az ismeretelméleti szempontból irracionális filozófiák, valamint az ember-, illetve társadalomfelfogásukban arisztokratikus világnézetet képviselő gondolkodók.

I. A liberalizmus és a liberalizmuskritika filozófiai háttere

Az 1923-as *Történelem és osztálytudat*ban szentel Lukács nagy teret a liberális társadalomszervezési mechanizmusok bemutatásának, elméleti elemzésének és bírálatának.

A liberális hatalomgyakorlás – fogalmaz – a társadalmi életfolyamatot relatíve önállóan szervezett, egymás-

tól izolálódó részrendszerekre tagolja (gazdaság, politika, jog stb.), és ezeket az „öntörvényű részterületeket”¹ más-más logika alapján működteti. Az egyes részterületeken érvényesülő elvek, szabályok normatív alakot öltenek, formalizálódnak, és saját belső racionalitást (formalizált technikai racionalitást) alakítanak ki. Így a társadalomtotalitás elvont-racionális módon szerveződő szférákra esik szét.² Az egyes szférák igazgatását specialisták látják el, akik e tevékenységüket külön foglalkozásként, hivatásszerűen végzik – azaz létrejön a modern bürokrácia.³ A társadalmi folyamatok formalizálódása kettős következménnyel jár. 1. Elvezet a folyamatok eldologiasodásához, dolgok, személytelen logikák ember-tömegek fölötti uralmához, valamint ennek következtében a társadalmi ügyek bürokratikus intézéséhez. 2. A részrendszerek egymásra vonatkozása spontán, ezért az élet elemeinek egymástól elszigetelt racionalizálása inkohereus. Mindez az ember mint szubjektum „eldologiasodott szétszakítottságát”,⁴ részekre darabolását, szétesését eredményezi. Az „ember tulajdonságai és képességei többé nem kapcsolódnak össze egymással a személyiség szerves egységévé”.⁵

¹ Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Magvető, 1971. 218.

² „Jog, állam, közigazgatás stb. formális racionalizálása... valamennyi társadalmi funkciónak hasonló módon történő elemekre bontását jelenti.” (Uo. 341.)

³ „A részfunkciók racionalizálásának és izolálásának azonban szükségszerűen az a következménye, hogy mindegyikük önállósul, és azt a tendenciát hordozza, hogy a társadalom más egyéb részfunkcióitól függetlenül (vagy a társadalomnak attól a részétől függetlenül, amelyhez ezek tartoznak), »a maga szakállára«, saját specialitásának logikája szerint fejlődjék tovább. ...minél fejlettebb ez a munkamegosztás, annál jobban erősödnek a hivatásbeli, rendi érdekei stb. ezeknek a »specialistáknak.«” (Uo. 348.)

⁴ Uo. 407.

⁵ Uo. 344.

Egy olyan társadalmi rendszer történelmi lehetőségével kapcsolatos dilemmázás, amelyben nem sérül „a személyiség szerves egysége”, már korábbra datálható. *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma* című, 1918-ban keletkezett írásban⁶ Lukács a szociáldemokrata és a bolsevik taktika alternatíváját (előnyeit és hátrányait) gondolja végig. Kimutatja a bolsevizmus praktikus fölényét a hagyományos szociáldemokrata teóriával szemben: valamely társadalom forradalomra való érettsége sohasem állapítható meg tisztán elméleti síkon. A forradalomra való érettség nem teoretikus, hanem gyakorlati kérdés, mivel az aktivitásra, a változtatásra irányuló akarat is az „érettség” részét képezi. Ugyanakkor Lukács rámutat a bolsevik módszerek buktatóira.

A létrehozandó szocialista társadalom integráns, nélkülözhetetlen eleme a demokrácia, ami azonban nem alakul ki automatikusan, spontán módon a hatalomátvétel után. Hogyan jöhet létre a diktatúrából demokrácia? Lukács szerint csak akkor, ha a napi politikai érdekek követése kiegészül – mint fogalmaz – egy „demokratikus világrend” akarásával. Nevezetesen az egyének uralommentes társadalmi együttműködésének célkitűzésével, és a hozzá való közeledés gyakorlatával. Ellenkező esetben a proletárforradalom nem vezet az osztályelnyomás megszűnéséhez és a szocializmushoz, amely társadalom működését – világtörténelmi értelemben – csak demokratikus alapon lehet elképzelni. Ezért Lukács arra a megoldásra hajlik, amely a szocializmusba való átmenetet demokratikus eszközökkel akarja elérni: belső kompromisszumá nem váló külső kompromisszumok, azaz olyan taktika révén, amely a végcél horizontjának és pátozának megőrzésével vállal – a szocializmus megteremtése szempontjából előnyös – együttműködést bizonyos polgári erőkkal. Lukács szocializmus- és demokrá-

⁶ Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Magvető, 1971. 11–17.

ciaképe – manapság használatos kategóriákkal kifejezve – a politikai állammal szemben a civil társadalom el-sőbbségének az állásponjtját képviseli.

II. Az emigrációs időszak tapasztalatai

Lukács György társadalomelméleti nézeteinek alakulását az emigrációs évtizedekben két fontos tapasztalat befolyásolja alapvetően: a hatalomgyakorlás modern liberális valamint sztálini típusú változatával történő szembesülés.

„Munkamegosztásos bürokratizmus”

A harmincas években Lukács több írásában elemzi liberális és demokrácia viszonyát, illetve a liberális hatalomgyakorlás működési mechanizmusait. A megszilárdult kapitalizmusban – írja – végbemegy a „forradalmi demokrácia átalakulása, visszafejlődése, elfajulása pusztá liberalizmussá”.⁷ Értelmezése szerint a liberális társadalomszervezés végső célja a kapitalista rendszer folyamatos működésének biztosítása, a tőkés alapstruktúra fenntartása – változó körülmények közötti konzerválása, stabilizálása. Ennek feltételeként gondoskodni kell a tömegek társadalmi dezorientálásáról,⁸ passzivitásban tartásáról, arról, hogy el legyenek szigetelve a közélettől, kiszoruljanak a társadalmi-politikai folyamatok alakításából. Erre alkalmas eszköz a társadalmi feladatok szétválasztása, részekre tagolása

⁷ Lukács György: Liberalizmus és demokrácia harca a német antifasiszták történelmi regényeinek tükrében. = Uő: *Esztétikai írások 1930–1945*. Kossuth, 1982. 449.

⁸ Lukács György: Miért bírálta Marx és Lenin a liberális ideológiát? Uő: *Esztétikai írások 1930–1945*. Kossuth, 1982. 696.

– vagyis nehezen érthetővé tétele. Ebből következően: a közügyeknek bürokratikus munkamegosztás révén történő ellátása.

A társadalmi életfolyamat szétdarabolása azt eredményezi, hogy az egyes részterületek saját szabályok, formalizált törvények szerint működnek, amely működés – mutat rá Lukács – a totalitás összmozgása szempontjából spontán. A részterületek szakszerű működtetése specialistákat igényel, akik – úgymond – bezárkózva a maguk szűk hivatali feladatkörébe, bürokratákká válnak: az általuk intézett ügyekhez rutinszerűen, „belsőleg közömbösen” viszonyulnak. Az „iparosított bürokrata rutint” „lélektelen objektivizmus” jellemzi, amelyen minden emberi vonatkozás, szubjektív mozzanat kívül reked. Az intézményesített munkamegosztás (irányítók és végrehajtók, szakértő bürokraták és hozzá nem értők stb. hierarchikus elhatárolása egymástól) „mechanikus, bürokratikus regisztráló viszonyt teremt az élet jelenségeivel szemben. Az ilyen életmód nyugodtan működő »üzemét« sem a jó, sem a rossz nem szakítja félbe döntően.”

A bürokratikus szervezett és fenntartott munkamegosztás – hangsúlyozza Lukács – szétforgácsolja a társadalmi életfolyamat egységét, és olyan tudatot termel, amelyben az egyének számára magától értetődő a társadalmi, illetve történelmi totalitás áttekinthetetlenége, ennek következtében a tőlük való izolálódás. A közélettől elszigetelődő létformát, életmódot hoz létre, és ezt a helyzetet az emberek előbb-utóbb megszokják. A tőkés rendszer „normális működése – írja – minden ember hozzászokását kívánja meg a neki a munkamegosztás spontaneitásából kiutalt helyhez, a kötelességekhez... Ahhoz, hogy a társadalmi összefolyamat nagy lefolyása az emberek akarától és kívánságaitól független, saját útjait járja, hogy az emberek ezt a lefolyást csak mint szemlélők, csak

utólag figyelhetik meg, de a döntés annak irányításában nincs kezükben.”⁹

A rendszer bürokratikus szerveződése a benne élők személyiségébe is beleivódik. Miként a társadalmi rendszer összmozgása bürokratikusán működtetett részterületekre tagolódik, ennek megfelelően következik be az egyének – úgymond – „széttépettsége”. A „kapitalista munkamegosztás emberszétdaraboló hatása” általános-sá teszi a személyiség „szétszakítását és eltorzulását”.¹⁰

A bürokratikus munkamegosztás mindennapi gyakorlatában az egyének azt tapasztalják, hogy ők csak kis pontok a társadalmi folyamatok forgatagában. Azt tapasztalják, hogy sem rálátásuk, sem ráhatásuk nincs a nagy társadalmi mozgásokra és a történelmi összefüggésekre, így előbb-utóbb már nem is tartanak igényt azok befolyásolására. („A kapitalizmus stabilitásának ideológiai oldala szempontjából ez a hozzászokás rendkívül fontos. Mert megakadályozza azt, hogy az emberek tartósan és elvi fokon fellázadjanak.”) Ezzel szubjektív oldalról is megerősítést kap a liberális hatalomgyakorlásnak az a törekvése, amely a rendszer alapszerkezetének konzerválására irányul. Végso fokon tehát a „munkamegosztásos bürokratizmus egyes különterületeinek »immanens« spontaneitása a legbiztosabb védelem a burzsoázia összérdekei számára.” A spontaneitás bürokratizmussá fejlődése csupán pregnáns kifejeződése általános társadalomfenntartó, szociálisan stabilizáló hatásának: a megszokásnak”.¹¹

A közügyek bürokratikus szervezése és irányítása mellett az állampolgárok szórakoztatásáról való gondoskodás az a másik nagy terület, amely jelentősen hoz-

⁹ Lukács György: Néptribun vagy bürokrata. = Uő: *A realizmus problémái*. Atheneum, 1948. 203–204.

¹⁰ Lukács György: A harmonikus ember eszménye a polgári esztétikában = Uő: *A realizmus problémái*. Atheneum, 1948. 70–71.

¹¹ Lukács György: Néptribun vagy bürokrata. I. m. 203.

zájáru a rendszer stabilizálási feladatának ellátásához. Két ilyen jelenséget elemez Lukács bővebben: a szenzációt és a kritikai elméleti irodalmat (valamint művészetet). Az emberek mindkettőt szórakoztató élményként fogyasztják.

„A politika, a magán- és közélet, az irodalom és művészet szenzációi”

Amikor az emberek folyamatosan azt tapasztalják, hogy nem képesek a sorsukat érdemben befolyásolni, előbb-utóbb letesznek minden társadalmi kezdeményezésről, aktivitásról. A helyzet megszokása általános el-tompuláshoz vezet. A „saját életük bürokratáivá merevedett emberek” mindennapjaiba csak a készen kapott izgalmak visznek némi szint. A rendszer megszervezi számukra az izgalmakat. A kapitalista munkamegosztás kitermeli „a feszültség, az érdekesség, a mámorítás és megnyugtató” specialistáit. A liberális hatalomgyakorláshoz – úgymond – szervesen hozzátartozik a szenzáció, amely meghatározott technikával és társadalmi funkcióval bír. A mindennapok szürke értelmetlenségébe „beleillenek a politika, a magán- és közélet, az irodalom és művészet szenzációi és mámore is”. Az így előidézett izgalom segít elkerülni az emberek öntudatra ébredését, ami másfajta, a rendszerre veszélyes izgalom kockázatával jár. Olyan – termékeny – izgalommal, amely megmozgatja a személyiséget, és részvételt, aktivitást vált ki belőle. Az embereket cselekvésre készítő izgalom – mint a Dreyfuss-ügy mutatja – politikai válsággal fenyeget. Az ilyen események felrázzák az embereket az el-tompultságból. A felrázás „a kapitalista spontaneitás, bürokratikus megszokás ellen fordul, az összefolyamatról való tudatosság törekvéséhez szól”.

A specialisták által tált szenzáció egyfajta mámort idéz elő – ez azonban a személyiség fejlődése szempontjából meddő élmény. Utána az ember „visszatér a megszokás mindennapiságába és a hozott változatosság által a kapitalista spontaneitást támogatja és erősíti”. („Szenzációval felcicomázott megszokás” – hallatszik Lukács tömör véleménye. És ennek ellenpontjaként: a nagy formátumú emberek „érzik, hogy egyetemes egyéniségük, a népelettel való sokrétű kapcsolódásuk, a társadalom legkülönbözőbb területein való tevékenységük fenntartása, szóval be nem hódolásuk a kapitalista munkamegosztás követelményeinek, a kultúra életérdeke”.)¹²

Kritikai irodalom mint szórakoztató olvasmány

A hatalmi struktúra konzerválásában fontos hely illeti meg az apologetikus ideológiateremtőket. Nekik ez a foglalkozásuk, hivatásuk. De náluk is jelentősebb szerepet játszanak a stabilizálásban a rendszer radikális polgári bírálói: a korabeli kritikai értelmiség. Ebben a vonatkozásban „nagyon elmosódtak a határok az ideológia területén a polgári alapon álló becsületes ellenzékiesség és a ... közvetlen vagy közvetett megvesztegetettség között.”

A „becsületes ellenzékiesség” képviselőit sajátos kettősség jellemzi. Egyrészt kilátástalannak látják a fennálló társadalom jelenét és jövőjét, ez a beállítottságuk pedig „szükségyszerűen pesszimista, kétségbeesett ideológiát hoz létre”. Másrészt – minden tudatos ellenkezésük dacára – túl erősen kötődnek a fennállóhoz, így nem tudják magukat annak totális tagadására és egy más társadalmi horizont gyakorlati vállalására, illetve támogatására elszánni. Az ideológiai problémákat tisztán

¹² Uo. 204–205.

ideológiailag kezelik. Az általuk művelt társadalomkritika ily módon megreked az eszmei kérdéseknél, és végső fokon az általuk „bíralt ideológiák talaján marad”. Kritikájuk csupán a gondolkodás szintjén mozog: a rendszer tudati elfogadásának bírálatára szorítkozik. Vagyis a gyakorlatban, ténylegesen elismeri a fennállót. Amikor a polgári ellenzéki képviselői „szubjektíve teljesen őszintén” „társadalomkritikájuk egyes elemeit a forradalmi osztály ideológiájából kölcsönzik”, de nem vonják le belőlük a gyakorlati konzekvenciákat, akkor – szándékaik ellenére – „a legértékesebb szolgálatot teszi a hagyományos uralmi formák életben tartásának”.

A kritikai irodalom politikailag tekintve spontánul keletkezik, de – mivel nem több, mint következmények nélküli elégedetlenkedés – a hatalom számára jól felhasználható. Létrejöttéhez és felhasználásához a politika részéről nincs szükség „semmilyen közvetlen és látható támogatásra, sőt ez néha egyenesen ártalmas lenne”. Ez a korabeli irodalom a hatalom szempontjából „teljesen betölti a hivatását, ha visszatartja az értelmiségnek azt a rétegét, amely a gazdasági és kulturális válság hatására a jelenkori társadalmi berendezkedés ellenségévé és megvetőjévé vált, attól, hogy tényleges és gyakorlati következtetéseket vonjon le ellenséges viszonyából és megvetéséből. Az értelmiségnek ez a rétege tehát nyugodtan elfogadhatja a társadalom és a kultúra radikális ellenőjének a posztját.” Az effajta ellenzékiiséget a politikai hatalom toleranciával kezeli, sőt „nagy örömmel üdvözli. S az adott esetben annál szívesebben, minél hatásosabb, minél radikálisabb vonalat visz ez az ellenzék”.¹³ Amíg egy ellenzéki beállítódás nem jelent tényleges veszélyt a liberális hatalmi struktúrára, addig valós szolgálatot tesz neki: feszültségeket levezető ha-

¹³ Lukács György: „Szakadék Nagyszálló” = *Uő: Esztétikai írások 1930–1945*. Kossuth, 1982. 83–85.

tásával erősíti a fennálló rendszert. A radikális kritikai irodalom – Lukács megfogalmazása szerint – társadalmi funkcióját tekintve nem más, mint parazitáknak szóló szórakoztató olvasmány.¹⁴

Objektíve apologetikus tevékenysége következtében a rendszer kritikusa „a legkicsapongóbb szellemi szabadságban élhet: minden megengedett, semmi sincs kivonva a kritika alól. A radikális bíráló minden fajtája számára – a láthatatlan határokon belül – jól berendezett különtermek állnak rendelkezésre”. Sőt, a rendszer nemcsak megtűri ezeket a kritikusokat, hanem viszonylagos anyagi jólétet, kényelmet biztosít a számukra. Az anyagi komfort pedig egyfajta szellemi komfortot eredményez: a hatalomtól való függetlenség képzetét, „a saját hősiesség, a saját áldozatkészség illúzióját”.¹⁵ Az anyagi biztonság garantálása ezeknek a képzeteknek a megerősítését célozza. (Az „ellenzéki” ilyen rejtett pénzelését azért vették be – emeli ki Lukács –, hogy megnehezítsék számára a hatalommal való gyakorlati szembefordulást, a látszatellenzékiiségből tényleges ellenzékiivé válást. Ez tehát annak a kérdése is, hogy ki és mi lebegteti a magukat szabadon lebegőnek képzelő alkotókat.)

Mindez végső fokon egy olyan értelmiségi ellenzék (mint „élősdí értelmiség”) kialakulását eredményezi, amelyet az általa kritizált rendszer eltart, és saját szerves elemévé integrál. (Az „ideológiai ellenzéknek a parazita összrendszer alkotórészévé való változtatása éppen a szabad tevékenység széles játékerének ama illúziója révén jön létre, hogy mind anyagi, mind erkölcsi veszély nélkül lehet szenvedélyes és radikális kritikát gyakorolni a fennálló felett. A nem szándékos és körmönfont megvesztegetés éppen abban van, hogy az értelmiségnek, az ideológia teremtőjének természetes hajlama, hogy a

¹⁴ Uo. 101.

¹⁵ Uo. 87.

jelen kritikáját »előkelően« a tiszta ideológia területére korlátozza, ezáltal láthatatlan, de komoly esetben nagyon brutális és kézzelfogható támogatásban részesül.”

A társadalomkritikában létezik egy „láthatatlanul jelenlevő határ, amely elválasztja a megengedettet a tiltottól”, a hatalom számára „elviselhető a számára tűrhetlentől, az – objektíve – látszatellenzékit a valóban forradalmitól” – nevezetesen a tömeges, szervezeti ellenállástól. A toleranciának ez a határa a kritikai értelmiségnél „az anyagi létnek a kérdésévé válik. És az ellenzéki mozgalmak elnyomásának ideológiai rendszabályai azt mutatják, hogy az ilyen anyagilag megalapozott önellenőrző berendezések néha érzékenyebben és megbízhatóbban működnek, mint a véleménynyilvánítás közvetlen és brutális elfojtása. Különösen akkor, ha ezen a láthatatlan határon belül megengedett a leghangosabb radikalizmus, a fennálló legkíméletlenebb kritikája, a legszenvedélyesebb forradalmi meggyőződés hirdetése, minden megtorlás nélkül.” A modern liberalizmus – állapítja meg Lukács – „azt az álláspontot foglalja el, hogy »aki nincs ellenem, az velem van«”.¹⁶ Arra törekszik, hogy „minden olyan réteget visszatartson a rendszer elleni nyílt harctól, amelyet nem képes rendszere nyílt védelmére mozgósítani”.¹⁷

¹⁶ Uo. 86.

¹⁷ Uo. 91. A megvesztegetettség további fokozata, amikor a „heroikus” kritikát játékoság váltja fel. A rendszer hivatalos „ideológiájával szembeni hitetlenség, az adott társadalmi formák iránti viszolygás és megvetés veszít hevességéből és pátoszból, helyébe pedig öntetszelgő irónia lép, amelynek révén az író beilleszkedik a megvetett rendszerbe... E radikálisan ironikus kritika révén az ember feloldozást nyer az intellektuális és morális lelkiismeret alól.” (Uo. 102.)

„Bürokratizmus a szovjet életben”

A liberális mellett a sztálini típusú hatalomgyakorlás mélyebb megismerése szolgáltatja Lukács számára a másik nagy tanulságot a két világháború közötti időszakban. Sajátos – kettős – viszonyt alakít ki a sztálini politikával kapcsolatban. A moszkvai perek ismerete, személyes tudósi és magánemberi meghurcoltatása stb. ellenére elfogadja azt, mondván: világpolitikai szempontból elsődleges fontosságú feladat a Szovjetunió fennmaradásának biztosítása. Másrészt viszont a moszkvai tapasztalatok számos elméleti jelentőségű tanulsággal jártak. 1939-ben írt *Néptribun vagy bürokrata* című nagyobb tanulmánya (amelyet 1948-ban tart aktuálisnak magyarul megjelentetni!) a bürokratikus hatalomgyakorlással polemizálva a lenini elképzelések fölénye mellett érvel.

A bürokrata politikus pozitív ellenpéldájaként Lukács a néptribunra hivatkozik. A néptribun a lét elsőbbségéből, a tömegek közvetlen életmegnyilvánulásából, ösztönös törekvéseiből indul ki. De megtermékenyíti ezeket a törekvéseket, elméleti irányt ad nekik: „a közvetlenséget a totalitás mozgásának világos tudatosságáig emeli”.¹⁸ A totalitás nézőpontja azonban nemcsak a gondolkodásban, hanem a mindennapi gyakorlatban is radikális átalakulást igényel: továbblépést a dolgozók megosztottságától, részmunkákba való bezártságától, pusztán gazdasági jellegű ambícióitól a néptömegek politikai öntevékenységéhez.

A Szovjetunióban is vannak olyan művészeti, kulturális, politikai stb. jelenségek – hangsúlyozza Lukács –, amelyek a kapitalizmusbeli munkamegosztásból eredeztethetők. Itt is fennáll a tevékenységek szétforgácsoltságából adódó ösztönösség, spontaneitás. Léteznek bürokrata művészek, bürokrata közemberek stb., akik

¹⁸ Néptribun vagy bürokrata. I. m. 194.

nek „tevékenysége nincs összhangban a totalitás mozgóg egységével”. A demokrácia kibontakozása az, ami leginkább ellene hat a bürokratizmusnak. Lukács következtetése: „Figyelmünket tehát erre kell irányítanunk: mit jelent a bürokratizmus társadalmi jelensége a szovjet életben?”¹⁹

Bürokratizmusértelmezését Lukács a művészet területére vonatkoztatva konkretizálja. Az az alkotó viselkedik bürokrataként, aki figyelmen kívül hagyja a néptömegek életproblémáit, és művével nem őket próbálja megszólítani. Ennek a hozzáállásnak két típusát említi: az öncélú formalizmus (és dekadencia), illetve a bürokratikus optimizmus képviselőit. A művészeti szféra önállósulása „elkülönítette a művészt a társadalom életétől” és a formai újítások specialistájává – végeredményben bürokratává – tette. Alkotó tevékenysége öncélúvá válik. Az ilyen művész a szakmabeliekhez akar szólni – közönségét is ők alkotják.

A másik véglet a leegyszerűsítő, hivatásos lelkesedés. Gorkij még költői tribunként tevékenykedett: optimizmusát a világtörténelmi folyamatból merítette. „A bürokratikus »optimizmus« ellenben eltünteti a folyamatot ellentéteivel és nehézségeivel együtt. Számára csak eredmények vannak.”²⁰

III. Demokrácia- és liberalizmusértelmezés a koalíciós korszakban

A Weimari Köztársaság bukása Lukács számára – annak idején – a liberális demokrácia gyengeségét, ingatagságát példázta. Az a spontán népi összefogás viszont, amely a világháború alatt a hitleri Németországgal szemben ki-

¹⁹ Uo. 224.

²⁰ Uo. 232.

bontakozott, a demokrácia elméletileg is általánosítható alternatív modellje irányába mutat. E tapasztalat nyomán Lukács erőfeszítése – mind a világháború utáni, mind a Sztálin halála utáni időszakban – a részleges (vagyis liberális) demokrácia és a teljes demokrácia ellentétének tudatosítására összpontosul. Vagyis a többjelentésű demokrácián belüli tartalmi válaszütra, alternativitásra kerül a hangsúly. (Ennek a válaszütnak az elméleti kiemeléséhez a Szovjetunióban szerzett negatív tapasztalatok is hozzájárultak.)

„Antidemokratikus liberalizmus”

A liberalizmus képviselői – mutat rá Lukács – felháborodnak a „milyen demokrácia?” kérdésem, sőt „a formalisztikus gondolkodás a mai embernek a kapitalista rendszer gazdasági felépítése, a formális-demokratikus polgári ideológia másfélszázados befolyása következtében annyira második természetévé lett”,²¹ hogy még a demokratikus érzületű tömegek is hajlamosak demokrácián a parlamentáris polgári demokráciát érteni. Szakítani kellene végre azzal a gyakorlattal, amelyben „megszoktuk: demokráciáról nagy általánosságban beszélni”²² – írja.

A liberális demokrácia – hangsúlyozza – alkotmányjogilag rögzíti az állampolgárok egyenlőségét és szabadságát, de nem biztosítja ezek gazdasági feltételeit – Anatole France példája szerint szegénynek és gazdagnak egyaránt megtiltja, hogy a híd alatt aludjon, vagy hogy az utcán kéregessen. A deklarált sajtószabadság-

²¹ Lukács György: *A marxista filozófia feladatai az új demokráciában*. Budapest, 1948. 9.

²² Lukács György: *Irodalom és demokrácia II.* = *Uő: Irodalom és demokrácia*. Szikra, 1947. 70.

gal elsősorban azok élhetnek, akik fedezni tudják a publikálás költségeit. A pártalapítás és politikai propaganda lehetősége csak olyanok számára létezik, akik jelentős tőkével rendelkeznek. A gyülekezési szabadság nem vonatkozik mindazokra, akik „nem bírhatnak megfelelő helyiségekkel, megfelelő szabadidővel”.²³ Itt tehát a demokrácia – tartalmi érvényesülésének hiányában – lényegileg formális marad: a társadalmi élet mindennapi valóságában a dolgozók többségének nincs tényleges módja élni a jogilag kinyilvánított szabadsággal és egyenlőséggel.

A liberális demokrácia fetiszizált játékszabályaihoz való ragaszkodásnak – vallja Lukács – tényleges funkciója: az embereket távol tartani a közügyek érdemi alakításától, vagyis gátat emelni a valóságos demokrácia (népuralom) elé. Ez a szisztéma a demokrácia veszélyeztetését látja abban, ha a tömegek folyamatosan és közvetlenül részt vehetnének a közéletben. A liberális demokrácia elvei és gyakorlati alkalmazásai – úgy mond – egy keskeny plutokrata réteg szolgálatában állnak. A vezető politikai réteg pedig igyekszik „minden tömegmegmozdulást kikapcsolni, intézményesen lehetetlenné tenni, ideológiailag megnehezíteni. A nagy tömegek itt arra valók, hogy időnkénti szavazással megadják a népellenes tartalmú uralmaknak a formális demokrata bázist.” A rendszerrel egyet nem értő tömegek elégedetlensége legalisan, szabályozott keretek között alig fejeződhet ki, „egészen közvetlen, szervezetlen megnyilvánulásait pedig a formális demokrácia törvényes rendje mint kilengést bünteti”. A demokratikus játékszabályok betartatása a másik oldalon nem ilyen szigorú. A hitleri korszakban bebizonyosodott, hogy a nagytőke számára a jogi és parlamentáris elvek csak

²³ Lukács György: *Lenin és a kultúra kérdései = Uő: Irodalom és demokrácia.* Szikra, 1947. 34.

addig fontosak, amíg segítségükkel „békésen, súrlódás nélkül alárendelik a dolgozó tömegeket”. Ennek hiányában minden eszközt alkalmasnak tekint, amely a tőkés rendszer fennmaradását biztosítja.

A liberális demokrácia – mutat rá Lukács – kikapcsolja a nép akaratának közvetlen megnyilvánulását az állami élet valamennyi területén. A politikából „sajátos hivatáspecialitás lesz, amelybe kívülálló nem »szakember« nem szólhat bele és ne is szóljon bele; hiszen ez is éppen úgy »szakkérdés«, mint teszem az elektronika”.²⁴ Ennek megfelelően az állampolgárok politikai aktivitása a parlamenti képviselő megválasztására redukálódik.

Lukács ismételen elemzi azokat az antropológiai következményeket, amelyek abból keletkeznek, hogy a liberális demokrácia kiiktatja az állampolgárokat a közügyek közvetlen alakításából, intézéséből. Mondandójának végkövetkeztetése: ezt a gyakorlatot az egyes individuum is megsínyli: áldozatul esik neki a személyiség egysége.

A liberális rendszer leglátványosabb antropológiai ismérve az egyén – történelmileg előállított – kettéosztása, két részre szakítása. A „tömegeknek a közéletben való részvételétől rettegő, lényeges beállítottságában antidemokratikus liberalizmus”²⁵ az egyéni öntudat privatizálására törekszik – ezért számúzi az individuumból az állampolgári tudatot. Annak nyomán, hogy végbemegy az egyén kiszorítása a politikai aktivitás területéről, a gondolkodásában is elenyészik, de legalábbis háttérbe vonul ez a terület. Mivel a közélet szerepét a hivatásos politikusok által működtetett önálló politikai szféra tölti

²⁴ Lukács György: *Irodalom és demokrácia* II. I. m. 74–77.

²⁵ Lukács György: *Irodalom és demokrácia* I. = *Uő: Irodalom és demokrácia*. Szikra, 1947. 52.

be, az egyének „a tisztán privátba menekülnek”,²⁶ és kevéssé érdeklik őket a társadalmi kérdések.

A liberális hatalomgyakorlásnak egyik célja, hogy kialakítsa és erősítse az egyes ember atomizált öntudatát. Azt igyekszik elérni, hogy „mindig csak az egyes ember álljon szemben a – tartalmában, szerkezetében, működésében homálybavesző, elvontságnak látszó – összességgel”.²⁷ Következmény: az emberek gondolkodásában a többi állampolgár mint „összesség”, mint „társadalom” felfoghatatlanná válik: arctalan, személytelen, embertől idegen, dologi alakot ölt. A liberális demokrácia társadalmi-politikai gyakorlata kitermeli azt az objektív látszatot, mintha „az elszigetelt egyes ember – a társadalom izolált atomja, »ablak nélküli monádja« – állana szemben a tisztán tárgyi, dologi jellegű, összefüggéseiben embertelen társadalommal. A közélet, tehát az egyének életének társadalmi, politikai oldala egyre jobban »eldologiasodik«, fetiszizálódik.” Bekövetkezik a közélet elvonttá válása.²⁸

A polgári világnézetet és gyakorlatot – állapítja meg Lukács – végigkíséri az említett kettősség. Magánemberként az individuum a „gazdagodjatok meg” jelszót követi és a nyilvánosságból, a közéletből visszahúzódik a privát életbe: „szubjektív belső életet” él. Az a képzet keletkezik, hogy az emberek közötti kapcsolatok teljesen magánjellegűek, és „a társadalom maga objektív, halott »dolgokból«, tárgyakból áll”. Így kap az egyének tudatában „szilárd lélektani megalapozást az a látszat, mintha az állampolgári összefüggések, problémák, a közügy, a nyilvános élet kérdései pusztán elvontságok

²⁶ Lukács György: *Demokrácia és kultúra.* = Uő: *Irodalom és demokrácia.* Szikra, 1947. 22.

²⁷ Lukács György: *Irodalom és demokrácia* II. I. m. 73–74.

²⁸ Uo. 78.

lennének, szemben a szubjektív, az egyéni, a privátélet konkrét valóságával.”²⁹

A liberális rendszer működése megkülönbözteti az egyént mint magánembert és az egyént mint állampolgárt. E kettéválasztás miatt a személyiség fejlődése féloldalassá válik. A rendszer az egyének társadalmi-közéleti képességeit elsorvasztja. De „a közéletben részt nem vevő, állampolgári életet nem élő ember... mint egyén, mint magánember is – nem teljes ember, hanem meg van csonkítva”.³⁰ A polgári rendszer minden jelentős konfliktusának alapforrása: a csonkává vált privát egyén és a megcsonkított társadalmi lény közötti hasadás, konfliktus.

Lukács ismételtén rámutat arra, hogy a fasizmus a liberális társadalomszerkezetben gyökerezik.³¹ Bizonyos történelmi válsághelyzetekben a liberális rendszer demokratikus formákat követő működése nyílt összeütközésbe kerül a rendszer hierarchikus alapszerkezetével és tartalmával. A rendszer tartalmának és formájának konfliktusában a tartalom az erősebb, és felfüggesztésre kerülnek a demokratikus formák.

Liberális demokrácia és fasizmus közös társadalmi-antropológiai alapja az egyének belső kettészakítása – mivel a rendszer védelme megköveteli, hogy a néptömegek távol maradjanak a közös ügyektől, ki legyenek zárva a politika közvetlen alakításából. A „tömegektől való félelem, a valóságos, szervezett és tudatos tömegek megvetése volt és marad is a fasizmus legfőbb ideoló-

²⁹ Lukács György: Irodalom és demokrácia I. I. m. 51.

³⁰ Uo. 52. Vö. „A liberális, formális demokrácia privatizálja az embert. A citoyen-lét az életből eltűnik; ennek a folyamatnak eredményeként pedig... az ember, éppen mint individuum, mint személyiség is megcsonkul”. (Lukács György: Arisztokratikus és demokratikus világnézet. = Uő: *Utam Marxhoz II.* Magvető, 1971. 72.)

³¹ Erről bővebben Tütő László: A liberalizmus: fasizmus (Lukács György koncepciójáról). *Eszmélet* 85.

giai hídfőállása”.³² A liberális demokrácia újratermeli a fasizmust.

Közvetlen demokrácia az elméletben és a történelemben

Lukácsot – jól láthatóan – az alábbi kérdések foglalkoztatják. Van-e mód arra, hogy az emberek történelmileg bekövetkezett megcsonkítása megszűnjön? Miképpen lehet az egyének kettészakítottságán túlhaladni? Hogyan lehet e kettészakítottság miatt bekövetkezett bürokrata uralmat – amiből a személyiség szétforgácsolt-sága származik – felszámolni? Miként állítható helyre a személyiség megbomlott egysége? A választ sokféleképpen lehet fogalmazni, de e megfogalmazások közös tartalma nagyon egyszerűnek tűnik. Olyan társadalmi rendszer létrehozásával, amelyben a közügyek sorsa a tömegek aktivitásán múlik. Tehát olyan rendszerrel, amelynek a működése az állampolgárok közvetlen beleszólását, beavatkozását nemhogy megengedi, hanem a közélet, a közfeladatok alakítását kifejezetten erre alapozza. Mit jelent ez konkrétan? Végző fokon a demokrácia (a liberális demokrácia) társadalmi gyakorlatának megváltoztatását. A közvetett, képviseleti demokrácia közvetlen, részvételi demokráciává, ezáltal a formális demokrácia tartalmi demokráciává történő átalakítását. Másként fogalmazva: a részleges demokrácia területének és hatáskörének kiterjesztését – tendenciájában – következetesen végigvitt, teljes demokráciává. Ezt a berendezkedést új, népi és plebejus demokráciának is nevezi Lukács. Érvelése során gyakran hivatkozik a közvetlen demokrácia történelmi példáira.

³² Lukács György: Arisztokratikus és demokratikus világnézet. I. m. 94.

Ismételten szóba hozza a görög polisz, az itáliai városállamok, a svájci kantonok közvetlen demokráciáját. Emlékeztet továbbá a hozzájuk hasonló jegyekkel bíró forradalmi kísérletekre és átmenetekre. A cromwelli forradalom „kibontakozása – írja – tele volt közvetlen demokrata elemekkel”.³³ A polgári rendszer megteremtése a francia forradalom korában „a nagy tömegmozgalmak közvetlen demokratikus megnyilvánulásai (a jakobinus klubok, a párizsi kerületek közvetlen beavatkozásai a konvent politikájába stb.)”³⁴ segítségével ment végbe. A forradalmi demokraták azzal mentették meg a polgári forradalmat, hogy túlléptek a formális demokrácia korlátain.

Ez az alaphelyzet – folytatja a felsorolást – lényegében megismétlődik az 1830-as és az 1848-as forradalom, de különösen a Párizsi Kommün idején. Ugyanez történik az 1905-ös és az 1917-es forradalomban Oroszországban. Mindezekben az esetekben előtérbe kerültek a közvetlen demokrácia ismérvei: a társadalomszerveződés a tömegdemokrácia jellemzőit mutatta. Lukács kiemeli, hogy a közvetlen demokrácia számos eleme megtalálható a proletárállam (proletárdemokrácia) lenini elgondolásában. A proletárdemokrácia egyik alap gondolata, hogy „a politika minden ember egész életének közvetlenül sajátos ügye; minden közkérdés, minden gazdasági és kultúrkérdés... politikai kérdés is abban az értelemben, hogy minden egyes ember számára minden kérdésben a kiindulási pont: ... a te dolgodról van szó”. A szocializmushoz való eljutásnak elengedhetetlen feltétele, hogy – a dolgozók kulturális színvonalának valamint gazdasági és politikai öntevékenységének növekedésével párhuzamosan – „az állami, társadalmi és kulturális élet minél döntőbb része a benne érdekelt tömegek köz-

³³ Lukács György: Irodalom és demokrácia II. I. m. 71.

³⁴ Uo. 76.

vetlen iniciatívája, közvetlen vezetése, közvetlen ellenőrzése alá kerüljön". A felelősségteljes kezdeményezés megtanulása, a társadalmi öntevékenység kialakulása megköveteli, hogy a gazdálkodás demokratikus alapon szerveződjön; nagyfokú autonómiát kapjanak a gazdálkodó egységek kollektívái, és a saját ügyeikben önmaguk járjanak el. Ilyen körülmények között – mutat rá Lukács – „minden egyes üzem, minden egyes kollektív gazdálkodás a maga összes kérdéseit már egy messzeemenően a közvetlen demokrácia felé hajló módon tárgyalja és intézi”.³⁵

Lukács – minden bürokratikus vélekedéssel polemizálva – ismételten aláhúzza: nem szabad megijedni a tömegek megmozdulásaitól. A néptömegek éretlenségére való hivatkozás célja a fennálló helyzet tartósítása. Az „érettséget” megszerezni, a közvetlen felelősséggel járó demokratizmust megtanulni csak a gyakorlatban lehet. A társadalmi intézmények, szervezetek ilyen gyakorlata „a legjobb iskola a demokratizmusnak világnézetté elmélyülésére”.³⁶

A társadalomszerveződés átalakulása nyomán a társadalmi kérdésekbe való aktív beleszólás, cselekvő beavatkozás személyes érdeké lép elő, aminek hatására „a közügy minden embernek egyszersmind belső ügye is”.³⁷ A közvetlen demokrácia mindennapi gyakorlata – Lukács feltételezése szerint – egyúttal „egy új embertípus létrejöttét jelenti...”, mert az új, népi demokratikus életformák következtében a benne résztvevő emberek szemléleti, átélési, gondolkodási stb. köre minőségileg megváltozik; amennyiben így az ember egyéni élete szervesen magában foglalja a közéletet is”.³⁸

³⁵ Uo. 75–76.

³⁶ Lukács György: *Demokrácia és kultúra*. I. m. 29.

³⁷ Lukács György: *Irodalom és demokrácia*. I. I. m. 52.

³⁸ Lukács György: *Irodalom és demokrácia*. II. I. m. 83.

Nem nehéz észrevenni, hogy Lukács demokrácia (közvetlen demokrácia) és szocializmus történelmi szövetségéről, sőt, fogalmi elválaszthatatlanságáról beszél. A lukácsi szocializmuskép kettős bázisra épül: a – klaszikus esetben a – kapitalizmus által kifejlesztett ipari civilizációra (emberi erőkre, termelőerőkre), valamint a társadalmi életfolyamat közvetlen demokratikus szerveződésére. Lukács – Marxhoz és Leninhez kapcsolódva – a gazdasági oldallal azonos fontosságúnak tartja a népi öntevékenység, az önkormányzás hagyományának folytatását. Lukácsban a két világháború közötti tapasztalatok nyomán tudatosul, hogy a sztálini és a modern liberális hatalomgyakorlás közös vonása: a közvetlen demokrácia hiánya, illetve annak szisztematikus elfojtása. Ez a felismerés is szerepet játszhatott abban, hogy Lukács a közvetlen demokrácia történelmi előfordulásaira és a közvetlenül demokratikus plebejus tradícióra ugyanolyan hangsúlyt helyez, mint a tőkés progresszióra. A végeredmény: a szocializmust a kapitalista fejlődés és a plebejus hagyomány szerves folytatásaként, közös örököseként értelmezi.

„Új típusú népi demokrácia”

Lukács a szocialista társadalmat a demokrácia kiteljesedett formájaként fogja fel. Azonban a második világháborút követő években világosan látja, hogy sem Nyugat, sem Kelet-Európában nincs lehetőség a szocializmusba való közvetlen átmenetre. Ugyanakkor – az európai baloldallal egyetértésben – optimista reményekkel szemléli a nyugati népfrontpolitika továbbélését, a baloldali pártok térnyerését és egy Európa-szerte alakulófélben lévő új, demokratikus kultúra keletkezési tendenciáját.

Nyugat-Európában Lukács a liberális demokrácia váltságát és egy új, népi demokratikus társadalmi berendezkedés kialakulási folyamatát véli észrevenni. Itt „megvannak mind a gazdasági, mind a társadalmi, a hatalmi előfeltételei annak, hogy a dolgozó nép hősi harca a fasizmus letörésére komolyabb eredményeket hozzon, mint átmenetet a háború előtti formális demokrata rend visszaállítására. Most megvannak az előfeltételei annak, hogy e harcokban egyedül küzdő és egyedül győztes nép... megtartsa és megszilárdítsa a maga uralmát, anélkül, hogy ez az uralom szocialista formákat öltene. Ez a demokrácia európai helyzetének mai központi kérdése. (Röviden: új típusú népi demokrácia megteremtésének kérdése).”³⁹ Mindebből egy Nyugat-Európára kiterjedő népi demokratikus berendezkedés, illetve – távlatilag – e rendszer szocializmusba való lassú, de szerves átmenetének távlati esélyére következtet. A népi demokrácia a „radikális forradalmi demokrácia és a szocializmus törekvéseit összekapcsoló gondolat”⁴⁰

A Nyugat-Európával kapcsolatos várakozásoktól nem függetlenül Magyarország számára is a szocializmusba való fokozatos – egy népi demokrácia periódusán át vezető – átmenetet tartana optimálisnak. Ez az elképzelése a sztálini gyakorlat kritikus megítéléséből is táplálkozik.

Lukács világos fogalmi különbséget tesz a szocializmus és a hozzá való politikai átmeneti időszak között. Tisztán látja, hogy az átmeneti időszak sztálini típusú változata (túlcentralizált államhatalom, elbürokratizálódott párt stb.) nem a – világtörténelmi értelemben vett – szocializmushoz vezető út. Tehát Magyarországon el szeretné kerülni a sztálini gyakorlatot. Magyarország

³⁹ Uo. 76–77.

⁴⁰ Lukács György: Arisztokratikus és demokratikus világnézet. I. m. 69.

számára ezért olyan átmenetet tart szükségesnek, amely eltér a proletárdiktatúra – Szovjetunióban alkalmazott – módszereitől, és az erőszaktól mentesebb, társadalmilag szerves utat részesíti előnyben.

A népi demokráciát a plebejus demokrácia, tömegdemokrácia olyan formájának tekinti, amely gazdaságilag a kapitalizmushoz tartozik, de egyúttal fokozatos átmenetet jelent a közvetlen munkásdemokrácia, ezért a szocializmus felé. A népi demokráciában az állami intézményekkel egyidejűleg, velük párhuzamosan szerveződnek és működnek a közvetlen demokrácia intézményei. Ez adhat biztosítékot a bürokratikus típusú centralizálás elkerülésére, illetve arra, hogy távlatilag a népi-társadalmi szervezetek vegyék át az állami-politikai feladatokat.

A népi demokrácia – úgymond – a tőkés termelési rendet lényegében megtartva hajt végre alapvető társadalmi és politikai reformokat. Célul tűzi ki: túllépve a formális demokrácia játékszabályain a dolgozók garanciát kapjanak arra, hogy a deklarált szabadsággal és egyenlőséggel mindennapi létük fontos kérdéseiben élni is tudjanak. Az intézményes garanciát a mindennapi élet egészére kiterjedő közvetlen demokrácia mint a hagyományossal szemben alternatív politikai és társadalomszerveződési forma jelenti. Ez hivatott megvalósítani a tartalmi demokráciát: „a dolgozó nép valóságos uralmát”. „A népi demokrácia – írja – mindenütt tudatosan kifejleszti a tömegek állandó, szerves és szervezett részvételét a társadalmi lét minden területén, amely a tömegek életérdekeit érinti. Tehát azok között a határok között, amelyeket egy modern kisebb-nagyobb állam igazgatásának folytonossága parancsolóan előír – a maximumig fejleszti ki újból a közvetlen demokráciát, mint gyakorlati életelvet.”⁴¹

⁴¹ Lukács György: Irodalom és demokrácia II. I. m. 83.

Lukács tisztában van azzal, hogy egy modern állam nem irányítható kizárólag a közvetlen demokrácia módszereivel, ezért a létrehozandó népi demokratikus berendezkedést az alulról és a felülről szerveződés, a társadalmi és az állami szervek együttéléseként, kölcsönhatásaként fogja fel. Meglátása szerint állami és társadalmi intézkedések révén kell elérni „a dolgozókat összefoglaló nagy szervezetek (szakszervezetek, munkás- és parasztszövetkezetek) bekapcsolását... a gazdaság, a politika, a kultúra irányításába”.⁴² A társadalmi öntevékenységet, a közvetlen demokratikus képződmények működését (orientációs, pedagógiai megfontolásból is) államilag kell támogatni.

Liberalizmus és demokrácia válaszútja a szépirodalomban

Lukács gazdagon elemzi a liberális világszemléletnek a szellemi kultúra különböző formáira (filozófiára, gazdaságtanra, művészetre stb.) gyakorolt hatását: „az alapvető társadalmi, világnézeti problémák eltűntét vagy legalábbis elhomályosodását”. E hatásnak a szépirodalom területén két – egymástól elválaszthatatlan – pólusát különbözteti meg: az arisztokratikus „elefántcsonttoronyot” és a giccset. Mindkettő az egyének mint fogyasztók vásárlói igényeiből indul ki, és – más-más réteget megszólítva – „közönséget a kapitalizmus atomizált embereiből kapja”. A tömegfogyasztásra gyártott kultúrjavak célja kettős: az olcsó profit és a kulturális elmaradottság fenntartása.⁴³

⁴² Lukács György: *Demokrácia és kultúra*. I. m. 23.

⁴³ Uo. 19. Vö. Lukács György: *Adalékok a magyar elefántcsonttorony történetéhez*. = *Uó: Új magyar kultúráért*. Szikra, 1948. 207–234.

A másik póluson arisztokratikus szemlélet kialakulásához vezet az iparszerű tömegkultúra megvetése. A giccsel szemben visszahúzódtást, kivonulást, értékőrző „elefántcsonttoronyba” zárkózást vált ki a kultúra megvédésének szándéka. Az arisztokratikus világnézet nem a mélyben ható társadalmi mozgatóerőkre reagál, hanem csupán ezek tüneteire. Elszigetelődése miatt éppúgy védtelen marad, mint az eleve megalkuvás, a tömegfogyasztásba temetkezés képviselői.

A művészeti arisztokratizmus („elefántcsonttorony”, formalizmus, romantikus antikapitalizmus, avantgardizmus, dekadencia, pszichologizmus) és a szórakoztatóipar által termelt giccs apologetikus funkciójával szakítani – Lukács véleménye szerint – csak azok az alkotók tudnak, akik hadat üzennek a hagyományos társadalmi munkamegosztásnak. A polgári korszaktól kezdve minden jelentékeny művész megpróbálja leküzdeni magánember és állampolgár kettősségét. E törekvésnek két változata alakult ki. 1. A citoyen-elvet képviselők (pl. Shelley, Schiller, Hugo, Majakovszkij, Petőfi, Ady, József Attila) az egyént felrázni akarják: rádöbenteni politikai és társadalmi felelősségére. 2. A nagy realisták az egyén eldologiasodott, privatizálódott magánéletét közügyként mutatják be. A realista író – úgymond – az eldologiasodott látszatot nem azonosítja a valóság lényegével. „Előtte világos, hogy minden, ami az emberrel – kívül és belül egyaránt – történik, az emberek egymás közötti kapcsolatainak kölcsönhatásából jött létre. Ezért ő minden ilyen fetisizált látszatot, jelenséget rögtön visszafordít valódi lényegére: az emberek közötti konkrét viszonyok és kapcsolatok nyelvére... A nagy realisták eme – humanisztikus – világlátása ezzel egyszersmind azt is jelenti, hogy számukra megszűnik magán- és közügy, magánember és állampolgár ál-kettőssége. Mivel mindenütt és mindenkor az ember egészét, az egész

embert ábrázolják, az emberben magában együtt látják mindkettőt és ennek szükségszerű következményeképpen minden »eset« – és legyen külső formájában bármennyire privátjellegű is, legyen költői megalkotásában bármennyire mélyenjáró egyéni pszichológián alapuló is – az ő szemükben közüggyé válik.”

A nagy realista a magánélet jelenségeit a társadalomtotalitásra vonatkoztatva ábrázolja. „Helyesen látja a felülről lefelé és az alulról felfelé törő társadalmi erők küzdelmét és... úgy látja azokat, ahogy vannak, írói elfogultság nélkül. És ez az elfogulatlanság múlhatatlanul az elnyomott nagy népi erő igazságos felismerése, az irántuk táplált megértő rokonszenv felé kell, hogy vezesse az író.”⁴⁴ Ennek következtében a realista művészet szerves összefüggésbe kerül a demokratikus tartalmú társadalmi törekvésekkel. A nagy realisták – tudva vagy nem tudva, akarva vagy nem akarva – mindig a demokrácia szövetségesei.

Lukács véleménye szerint a közvetlen demokratikus rendszer alapvetően új lehetőségeket nyit a kultúra és a művészet számára. Míg korábban a társadalom realista ábrázolása jelentette a csúcst, addig itt a népi kultúra felélesztése révén bekövetkezhet a művészet hagyományos társadalmi munkamegosztásból fakadó bürokratizmusának, elitisztikus szakszerűségének meghaladása. Ahogy a közvetlenül demokratikus szerveződés a gazdálkodásban túllép a kultúra vagy technikai civilizáció alternatíván, úgy léphet túl rajta a művészetek területén is egy folklórszerű összkultúra létrehozásával. (Ami egyúttal reagálás a magas kultúra és a tömegkultúra közötti szakadásra: az egyik lehetséges eljárás annak oldására.)

A népi kultúra felértékelődéséből természetszerűleg következik az egész nemzeti múlt és nemzeti kultúra

⁴⁴ Lukács György: Irodalom és demokrácia. I. I. m. 53–54.

átértelmezése: a plebejus tradíció előtérbe kerülése. Ez nem a nemzeti hagyományokkal való szakítást jelenti, hanem a „népi hagyomány felélesztését, új nemzeti hagyomány megteremtését”.⁴⁵

IV. Liberalizmusok, sztálinizmusok, demokratizálódás

A koalíciós korszakban képviselt lukácsi elképzelés a hatvanas évek során tovább konkretizálódik.

A hatvanas évek második felében és a hetvenes évek legelején Lukács György több műben és interjúban is foglalkozik a „létező szocializmus” reformjának szükségességével, illetve a különböző reformelképzelésekben, reformtörekvésekben felmerülő alternatívákkal.

A kérdéssel kapcsolatban markáns saját koncepciót alakít ki, amely egyaránt elhatárolódik a sztálini struktúra javítgatásától, modernizálásától, valamint a polgári eljárások átvételétől, és egy harmadik megoldást javasol. Véleményét, helyzetértelmezését legtömörebben egy vele folytatott beszélgetés során fogalmazta meg.⁴⁶

Eszerint a Sztálin utáni korszakban három irányzat jött létre. A hagyományos bürokraták lényegében változatlanul akarják a régi társadalomszerkezetet átmenteni az új helyzetre. Mások a kapitalizmus bizonyos formáját szeretnék bevezetni. És vannak néhányan, akik a szocialista demokratizálás lehetőségét keresik. Ez utóbbi tömegdemokráciát, tanácsmozgalmat jelent, és a termelők önkormányzatát feltételezi.⁴⁷ Lukács e radikális reform

⁴⁵ Lukács György: *Demokrácia és kultúra*. I. m. 27.

⁴⁶ Antigóné mellett – Iszméné ellen (Hornyik Miklós beszélgetése Lukács Györggyel). Hornyik Miklós: *Beszélgetés írókkal*. Fórum, Újvidék, 1982. 105.

⁴⁷ A szocializmus fő kérdése a termelők önkormányzata (The Twin Crises. *New Left Review*, 1970. 60. 41.); „A szocializmus ta-

hívének tekinti magát,⁴⁸ és erről az álláspontonról tárgyalja – legrészletesebben *A demokratizálódás jelene és jövője* című, 1968-as írásában⁴⁹ – a felmerülő reformalternatívákat.

Két olyan politikai-hatalmi formát elemez, amely hatékonyan tartja távol a tömegeket a közéleti tevékenységtől, saját társadalmi ügyeik intézésétől: a sztálinista és a polgári demokratikus rendszert. Nézete szerint ezek téves kiindulópontot és hamis alternatívát képeznek a magyarországi reformmunkálatok számára. Végző következtetése: elégtelen megoldás lenne akár a – Sztálin halálával korántsem lezárult – sztálinizmus belső reformálgatása, akár a polgári demokrácia (parlamentáris pluralizmus) formalizált mechanizmusainak átvétele. Ehelyett olyan társadalomszerveződési gyakorlatot kell kialakítani, amelyben a társadalom tagjai a gazdasági, politikai, társadalmi, kulturális döntések és folyamatok tényleges alanyaiként tevékenykedhetnek.

„Manipulált demokrácia” – parlamentáris bürokratizmus⁵⁰

A parlamentáris demokráciákat – mutat rá ismételten Lukács – a realista polgár és az idealista állampolgár antitézise jellemzi. Vagyis az egyén életében jól észrevehető kettősség tapasztalható: elválik egymástól a magánember és a politikai lény (a citoyen). A magánember

nácsrendszert jelent” (Deutschland, dein Marx /A. Reif beszélgetése Lukács Györggyel/. *Neues Forum*, 1969. 185. 359.)

⁴⁸ Lukács György: A szocializmus mint radikális, kritikai reformok kora. = *Úó: Curriculum vitae*. (Szerk.: Ambrus János.) Magvető, 1982. 378.

⁴⁹ Lukács György: *A demokratizálódás jelene és jövője*. Magvető, 1988.

⁵⁰ A „manipulált demokrácia” Lukács gyakran használt kifejezése a modern kapitalizmus jelölésére.

realista, kalkuláló polgár, akit a közvetlen személyes érdekek (anyagi érdekek) vezérelnek. A gazdaság szereplőjeként és a mindennapi élet résztvevőjeként materiális életet él: sorsa – bár erősen korlátozott, de – aktív alanyaként jelenik meg. Mint állampolgár, mint politikai lény viszont „dematerializálódik”: túllépve partikularitásán, közemberként egyfajta eszmeiség (társadalmiság) képviselője. Valójában elvont, passzív citoyen-létet él, mivel nem válik a társadalmi-politikai folyamatok tényleges szubjektumává. A polgári demokráciákban – állapítja meg Lukács – mégis bekövetkezik a politikai felépítmény idealizálása. A politikai szféra (a politikai demokrácia) eszményítése azonban szervesen nő ki a tőkés szisztémából: a politikai felépítmény demokráciája a termelésbeli erőviszonyokhoz igazodik, és éppen az a feladata, hogy elterelje a figyelmet a rendszer anyagi alapjairól. A parlamentarizmus öntörvényű, az egyes állampolgár által nem befolyásolható mechanizmusa azt az alapvető célt szolgálja, hogy a tömegek számára elfedje az egyének formálisan egyenlő politikai és lényegileg egyenlőtlen gazdasági jogai (vagyis az eszmei és a materiális jogai) közötti ellentétet.

Amellett, hogy Lukács kiemeli a tőkés rendszer lényegi folytonosságát, reagál a „fogyasztói” kapitalizmus új jelenségeire, hatalomtechnikai eljárásaira. Elemzése szerint a modern polgári demokráciákban a hatalomgyakorlás legfőbb eszközei egyrészt a jogrend, a gazdasági és a politikai élet formalizált szabályozása (ezáltal bürokratizmusa), másrészt egy mindenoldalú, apró részletkérdésekre is kiterjedő manipuláció. „A kapitalizmus – írja – létrehoz olyan tömeginformációs eszközöket, amelyekkel... a tömegbe szuggerál mindenféle ostoba,

érdekükkel ellenkező dolgot.”⁵¹ A tömegkommunikációs csatornák ideológiai rendszere gondoskodik a személyes törekvések és a magánélet befolyásolásáról; a mindennapi életben lobbyk uralkodnak. A gazdaság területén nem szabad, hanem manipulált piaccal van dolgunk, ahol a konzumipar rafinált diktatúrája érvényesül: az egyén mint vásárló viselkedését a reklám, az árupropaganda határozza meg. A gazdasági szférában működő manipulációs mechanizmus azonban – az ideológiamentesség látszata ellenére – fokozatosan a politikum területére is kiterjesztette befolyását, és fogásait átvitte az államéletben való részvétel eseteire.

A gazdasági és a politikai manipuláció között Lukács az alábbi párhuzamot véli észrevenni. A hatalmasság duzzadt tömegkommunikációs apparátusa a politikai felvilágosítás mintájává a fogyasztási cikkek reklámozását tette. Itt is érvényesülnie kell az emberi gyakorlat univerzális modelljeként felfogott piacnak: az egyénnek választások, szavazások alkalmával éppen úgy kell cselekednie, mint amikor rákényszerül, hogy a számára állítólag legmegfelelőbb fogyasztási javakat a propagálás hatására „szabadon” megvásárolja.⁵² Végeredményben „az emberek ötvenként egyszer leszavaznak valamiről, s attól fogva a sorsuk a bürokrácia kezében van”.⁵³ A felszínes szemlélőben mégis az a képzet keletkezik – a formalizált parlamentáris mechanizmus és a politikai manipuláció nyomán –, hogy a társadalmi intézményekben és az államéletben megszűnik az egyén életének kettőssége, magánember és citoyen elválása. Valójában azonban ez a

⁵¹ Az új gazdasági irányítás és a szocialista kultúra. (Fehér Ferenc és Simon István beszélgetése Lukács Györggyel). *Kortárs*, 1969. 4. sz. 512.

⁵² Lukács György: *A demokratizálódás jelene és jövője*. 53.

⁵³ Az új gazdasági irányítás és a szocialista kultúra. (Fehér Ferenc és Simon István beszélgetése Lukács Györggyel). *Kortárs*, 1969. 4. sz. 513.

rendszer az embereket atomizált, a magánéletbe visszazorított egyénekként termeli újra. Miközben szabad idejüket növeli, annak szuverén felhasználására képtelenné teszi őket.⁵⁴ Az élet legfőbb céljának a magánfogyasztást nyilvánítja, és különböző manipulációs csatornák segítségével létrehozza a fogyasztás diktatúráját.⁵⁵ Így a megnövekedett szabad idő – társadalmi méretekben tekintve – a személyes fejlődés absztrakt, kihasználatlanul hagyott lehetősége marad. Sőt: Lukács többször is annak a véleményének ad hangot, hogy a modern kapitalizmusban az egyének élete a korábbi időszakhoz képest csökkenő mértékben autonóm: személyiségük maradék integritása is fokozatosan feloldódik.

A sztálini és a posztsztálini korszak sztálinizmusa

Lényegében egyazon társadalmi periódusként kezeli Lukács a sztálini és a Sztálin utáni korszakot: csupán fokozati különbséget állapít meg közöttük. A sztálinizmus alapvető jellemzőjének tartja, hogy az visszájára fordítja elmélet és taktika viszonyát: az elméletet alárendeli a mindenkori taktikának. Így egyrészt a napi politikai taktikázás uralma érvényesül az általánosabb elvi-elméleti megfontolásokkal szemben, másrészt – az előzőből következően – az egész társadalomelmélet a közvetlen politikai célok, valamint a politikai propaganda kiszolgálójává válik, és e rövid távú célok ismétlődő átalakulására reagálva maga is folyamatosan megváltozik. Bekövetkezik az egyes gyakorlati intézkedések és a teória közvetítések nélküli összekapcsolása, a minden-

⁵⁴ Lukács György: A kulturális együttélés problémái. *Kritika*, 1982. 10. sz. 3.

⁵⁵ *Gespräche mit Georg Lukács*. Hamburg, 1967. 42.

napi tények elméleti rangra emelése.⁵⁶ A sztálini típusú elmélet-felfogásból tehát egy rövid távú reálpolitika következik, és maga a társadalomelmélet lefokozódik a hatalmi politika szintjére. Egy ilyen elméletértelmezésnek két súlyos hiányossága, fogyatékosága van. 1. Mivel az így felfogott teória csak a közvetlen tapasztalatot, az éppen adott empirikus valóságot képes felvenni magába, ezért elméleti és gyakorlati következtetései szükségképpen elvonatkoztatnak a világtörténelmi összefüggésektől. 2. A nagy társadalmi feladatok eltűnnek az elméletből (és ezáltal a gyakorlatból).

Az elmélet és a taktika viszonyának, hierarchiájának felcserélésével, megfordításával kapcsolatban Lukács rámutat, hogy a sztálini eljárás nem előzmény nélküli a munkásmozgalom történetében: Bernsteinnél ugyanez a jelenség figyelhető meg. Mindketten az éppen adott erőviszonyokhoz rendelik hozzá a stratégiai célokat és a társadalomfilozófiai elméletet. Ebből a szempontból tehát a hagyományosan liberális gondolkodónak tekintett Bernstein és a hagyományosan korántsem liberális gondolkodónak tekintett Sztálin között lényegi párhuzam, tartalmi-metodikai azonosság mutatkozik.

A sztálinizmus továbbélését látja abban Lukács, hogy a sztálini korszak bírálata a személyi kultusz kritikájára redukálódott. Togliatti megállapítására hivatkozva aláhúzza: Sztálin képességeit túlságosan nagyra értékelnénk, ha az ő személyiségének és kultuszának tulajdonítanánk a Szovjetunióban bekövetkezett eseményeket. Sokkal inkább arról van szó, hogy kialakult egy sajátos társadalmi-hatalmi szerkezet, és ez a struktúra ad mélyebb magyarázatot a korszak – pozitív és negatív – folyamataira. A fennálló körülmények között egy kollektív testület ugyanolyan brutalitásra és manipulációra képes, mint Sztálin. Lukács az úgynevezett személyi

⁵⁶ *Kritika*, 1983. 1. sz. 25.

kultusz kérdését végső fokon hatalomtechnikai összefüggésekből vezeti le, és valamennyi XX. századi politikai hatalomra általánosítja, amikor a következőképpen fogalmaz: „a modern, fejlett jogi technika birtokában minden állam mindenkor rendelkezik olyan »törvényes eszközökkel«, amelyekkel formális-törvényességi szempontból korrekt módon üldözhet s ugyanolyan korrekt módon »ártalmatlanná« tehet irányzatokat és egyes személyeket, ha kártékonyak ítéli őket, mint tette ezt a »személyi kultusz« a legalitás nyílt, cinikus mellőzésével.”⁵⁷

Hruscsov jelentős elméleti hibájának tartja Lukács, hogy Sztálin személyiségét és személyes eszközeit bírálta, nem pedig azt a struktúrát, amelyből ez a hatalomgyakorlási forma kinőtt. E struktúra fontos ismérve – mondja – az állami-politikai szféra, és egyáltalában az egész társadalomszervezés bürokratizmusa. A gazdaságterületén kiindulópont az ország gazdasági elmaradottsága. A sztálini típusú szemlélet ezt az elmaradottságot redukált módon, hagyományos ökonómiai kérdésként kezeli, és csupán a hátrány ledolgozásának feladatára (tágon értelmezett gazdasági megoldásokkal való ledolgozásának feladatára) következtet belőle. A szélesebb társadalmi és emberi következményeket zárójelezi. Ez a logika szükségképpen a felhalmozás középpontba állításához, valamint egy partikuláris és bürokratikus politikai gyakorlathoz vezet. Erős politikai apparátus jön létre, amely lényegében az egész gazdaságterületnek is szervezőjévé válik. A gazdaságirányítási funkciók ellátására központi tervező bürokrácia alakul ki. Lukács alapvető funkcióváltozást állapít meg a munkás-paraszt szövetséggel kapcsolatban. Míg a NEP egyik fő motíválója e két osztály társadalmi szövetségének megteremtése volt, addig kapcsolatuk a sztálini

⁵⁷ Lukács György: *A demokratizálódás jelene és jövője*. 165.

időszakban pusztán gazdasági szövetséggé redukálódik: az egyik oldalon a „Gazdagodjatok!” jelszóhoz vezet, a másik oldalon pedig az eredeti felhalmozás puszta eszközeként jelenik meg. A munkásság és a parasztság között lényegében nem alakul ki társadalmi-politikai szövetség. Kihasztnátlanul maradnak azok a gazdálkodásbeli lehetőségek, amelyek a tömegek valóban önálló kezdeményezéseiben, tényleges társadalmi öntevékenységében rejlenek.

A politika területén bekövetkezett bürokratizálódás teszi lehetővé – mutat rá Lukács – a különböző irányzatok felmorzsolását: a hatalomgyakorlás nem demokratikus (vagyis a közvetlen tömegdemokráciát kiküszöbölő) formája következtében félre lehet állítani a hatalmi monopóliumra veszélyes, illetve általában a konkurens irányzatokat. A társadalmi folyamatok bürokratikus szabályozása során az egész társadalmat átfogó manipulációs szisztéma jön létre, amely a magánélettől kezdve a legkülönbözőbb területeket átideologizálja, és az ottani jelenségeket direkt politikai kérdésként értelmezi. E manipulációs mechanizmus nyomán a tömegek fokozatosan megszokják a társadalom ilyen szervezését, nevezetesen, hogy az életüket a politikai hatalom jogi, intézményi stb., tehát formális (bürokratikus) szabályozással vezérelje. Az emberek – úgymond – életvitelük minden mozzanatában idomulnak a rendszerhez: olyan mértékben hozzászoknak ehhez a gyakorlathoz mint mindennapi realitáshoz, hogy végül elfogadják, nyilvánvalónak tekintik azt. Sőt, sokaknál az állami vezetés idealizálása alakul ki: belső meggyőződéssé válik, hogy a politikai hatalom általános társadalmi érdeket képvisel. Lukács kimutatja, hogy amikor a közérdek képviselőjeként egy bürokratikus politikai apparátus jelenik meg, és ezt a funkcióját jelentős tömegekkel el

tudja hitetni, el tudja fogadtatni, akkor valójában nem az egyéni lét duális szerkezetének (a magánemberi és az állampolgári lét hasadásának, meghasonlottságának) a felszámolásáról, hanem a citoyen idealizmus egy új formájáról, egyfajta bürokratikus citoyenségről van szó.⁵⁸ Hangsúlyozza: mivel az egyének nem maguk alakítják a társadalmi folyamatokat, állampolgári létük elvont, dematerializált marad, ezért nem szűnik meg társadalom és állam kettőssége. Az individuumok továbbra sem válhatnak a politikacsinálás alanyaivá.

Lukács nyomatékosítja: a sztálini korszakban az egyének társadalmi öntevékenységet igénylő és feltételező tanácsmozgalom helyébe bürokratikus politikai gépezet lépett – kialakult a társadalmi folyamatok bürokratikus szabályozásának mindent átfogó rendszere. „Ezzel a dolgozó tömegek elvesztették a szubjektum-mivoltukat a társadalmi döntésekben: ismét objektumai lettek annak az egyre erősebb, mindenoldalú bürokratikus szabályozásnak, amely kiterjedt valóságos életük minden problémájára.”⁵⁹ Ez azonban a rendszer elől elzárta a szocializmus felé vezető utat.

Lukács eme végkövetkeztetése azon a meggyőződésen nyugszik, hogy egy új társadalom (a szocialista formáció) megteremtése nem nélkülözheti új emberi képességek és mentalitások létrejöttét. Míg számos utópista az adott embertömeget a meglévő formában alkalmasnak ítélte a tőkés rendszer meghaladására, addig a II. Internacionálé vezető teoretikusai a szocializmusra érett új embertípus keletkezéséig elnapolták a politikai forradalmat. Sztálin viszont a hatalomváltás után, a politikai hatalom birtokában mondott le a szocialista társadalom elengedhetetlen előfeltételét képező szubjektív tényező kialakításáról – vette le a napirendről a szocialista demokratizálás

⁵⁸ Uo. 160.

⁵⁹ Uo. 160.

kérdését. Ezért mondja Lukács, hogy a sztálini korszak létrehozta a gyári nagyipart, vagyis a szocializmus gazdasági bázisát, de nem képes megteremteni a „szubjektív szocializmust”, a társadalmi folyamatokat önállóan szervező embertömeget. Alapvetően ebben tér el a sztálini koncepció a leninitől. Lenin szerint ugyanis az új társadalom objektív gazdasági és szubjektív személyi feltételeit csak egyidejűleg, egymást kölcsönösen feltételező folyamatban lehet kialakítani. A létrehozandó szocialista formáció szempontjából az egyik elképzelhetetlen a másik nélkül: csupán együttes meglétük esetén tud valóban új pályára állni a társadalomfejlődés. Lenin elméletében és gyakorlati politikájában meghatározó jelentőséget kap a szocializmusba való politikai átmeneti időszakokra háruló feladatok – speciális oroszországi körülmények között történő – végrehajtása. Aktuálisan is központi kérdéssé a demokratizálás.

A demokratizálási folyamatban az emberek – úgy mond – hozzászoknak ahhoz, hogy a legkülönbözőbb társadalmi ügyekben döntsenek, és döntéseik következményeit, felelősségét maguk viseljék. Leninnél – fogalmaz Lukács – a közügyek alakításának és intézésének megszokása az állam elhalásának előkészítése. Számára még a teoretikusan visszavonulásként kezelt NEP-nek is megvan a távlatilag termékeny mozzanata, amely a „következő láncszem”, azaz a bürokratizmus felszámolása területén alapvető fontossággal bír: a demokrácia (közvetlen demokrácia) megóvása a döntő a NEP-ben. Megváltozik a helyzet Sztálinnál, aki a tömegek mozgásának megrendszabályozásával, a tömegdemokrácia visszaszorításával nem a politikai állam elhalását, hanem annak megerősítését valósította meg, és – minden gazdasági, katonai és kulturális eredmény ellenére – a hatalomgyakorlás területén strukturálisan a polgári rendszerre emlékeztető szisztémát hozott létre. „Sztálin

– mutat rá Lukács – taktikailag oldotta meg az időszerű problémákat úgy, hogy bürokratikus eszközökkel radikálisan elsorvasztott minden olyan tendenciát, amelyik előkészíthette volna a szocialista demokráciát. A tanácsrendszer gyakorlatilag megszűnt. Az állam legfelső, forma szerint változatlanul demokratikus szervei olyan alakot öltöttek, ami – az egypártrendszerrel eltekintve – roppant hasonló volt a polgári demokráciák parlamentjeihez: az alsó szintek a helyi közigazgatás hasonlóképpen választott szerveivé korcsosultak.”⁶⁰

A gazdasági, politikai és ideológiai bürokratizmus korszaka nem zárul le Sztálin halálával. A változás csupán annyi, hogy az eredeti felhalmozás befejeződése után elavulttá vált a szakértői réteg politikai biztosoknak történő alávetése. Ezért az időszerűtlennek bizonyult eljárásokat más, modernebb adminisztratív-bürokratikus módszerekkel váltották fel. A Sztálin idején kialakult társadalomstruktúrát az utódok is a szocializmus normális állapotának minősítik. A létrejött bürokratikus mechanizmusok némi módosítással tovább élnek, és a köztudatban a szocialista formáció jellemzőiként rögzülnek. A szocialista demokráciára, valamint a világtörténelmi értelemben vett szocializmusra (mint megvalósítandó jövőre) utaló mozzanatok lényegében megsemmisültek, és feledésbe merültek. Mind a nagypolitikából, mind saját mindennapi életük irányításából eltűnt a tömegek tényleges öntevékenysége. „Sikerült teljesen leállítani a tanácsmozgalmak társadalmi motorját: széles tömegeknek azt a törekvését, hogy társadalmi ügyeiket maguk intézzék az alsó szintektől kezdve, ahol azok közvetlenül összefüggnek az egyes emberek mindennapi életével, egészen a legfelsőig, ahol a társadalom nagy kérdése-

⁶⁰ Uo. 136

iben van szükség a tömegek kezdeményezésére, visszajelzéseire stb.”⁶¹

Lukács szerint a sztálini típusú rendszer működésében a tömegeket általános társadalmi-politikai érdektelenség jellemzi. Eleget tesznek az állampolgári előírásoknak, viszont aktív társadalmi tevékenységet (materiális értelemben vett citoyen tevékenységet) nem folytatnak, nem is folytathatnak. A tömegek – írja „apátiává fajúló közönyt tanúsítanak a társadalmi jellegű intézkedési módok kiürült formái iránt... Az emberek akkor vesznek részt üléseken, vitákon, szavazásokon stb., ha az megfelel közvetlen érdekeiknek, de általában vagy passzívak, vagy arra korlátozzák részvételüket, hogy formálisan elfogadják a hivatalos javaslatokat. A résztvevők ugyanis mélyen meg vannak győződve arról, hogy személyes beavatkozásuk az ilyen vitákba stb. gyakorlatilag úgysem jelent semmit magának a dolognak a szempontjából”.⁶²

„Először demokrácia, azután gazdasági reform”⁶³

Lukács sztálinizmus-elemzéseinek közvetlen motivációt

⁶¹ Uo. 170. Vö.: „Problémánk, a szocialista demokratizálódás szemszögéből... az a legfontosabb, hogy a tömegek öntevékenysége gyakorlatilag nemcsak az úgynevezett nagypolitikából tűnt el csaknem teljesen, hanem – mondhatnánk: elsősorban – saját mindennapi életük szabályozásából is. A hangsúly itt a gyakorlatilag szón van, hiszen formálisan, verbálisan igen sok kérdés intéződik a formális demokrácia valamennyi szabályának betartásával (általános választójog, titkos szavazás stb.). Az előzetes bürokratikus manipuláció, a bürokratikus nyomás stb. azonban már oly hatalmas, hogy a szavazások általában úgyszólván semmit nem árulnak el a tömegek valódi kívánságairól, ellenszenveiről, hangulatairól stb.” (Uo. 163.)

⁶² Uo. 170.

⁶³ Erst Demokratie, dann Wirtschaftsreform. A *Neues Forum* 195/11. számában (1970) megjelent Lukács-interjú viseli ezt a címet.

és aktualitást a gazdasági reformot előkészítő munkálatok, illetve a körülöttük zajló viták adnak. Az új gazdasági mechanizmus meghirdetését Lukács a XX. kongresszuson elindított folyamat elemének, szerves következményének tekinti.⁶⁴ Képzett munkásság és műszaki értelmiség – hangsúlyozza – nem igazgatható parancsnoki módon, aprólékos szabályozással. A gazdaságirányítás bürokratikus centralizálása szükségképpen korlátozza a gazdaság működését, visszaveti teljesítőképességét. Ugyanakkor – megfogalmazása szerint – az önmagában vett gazdasági reform nem az alapok, hanem csupán a tünetek reformja.⁶⁵ Ezért szükségképpen formális marad.⁶⁶ Valóságos gazdasági reform egyúttal az emberek életmódjának reformja is. A gazdaság megreformálása csak abban az esetben lehet eredményes, ha képes a dolgozó tömegeket mozgósítani, maga mellé állítani, és aktivitásukra támaszkodni. Vagyis ha kiegészül a társadalmi és a politikai élet egészének reformjával: a sztálini típusú társadalomszervezés leépítésével. Konkrétan: ha megszűnik a tömegek távoltartása a közügyek intézésétől, kirekesztése a tényleges társadalmi-politikai tevékenységből. Lukács leszögezi: a gazdasági reform végigvitelének elengedhetetlen előfeltétele a társadalmi és a mindennapi élet átfogó demokratizálása. Ennek elmaradása, elmulasztása esetén az új gazdasági mechanizmus sem keresztülvihető – előre látható, hogy sikertelen marad.⁶⁷

Az átfogó demokratizálás szükségességének közép-

⁶⁴ Beszélgetés Lukács Györggyel. *Népszabadság*, 1967. december 25. 21.

⁶⁵ Interview mit Georg Lukács. *Der Monat*, 1967. 1. sz. 87.

⁶⁶ „A gazdaságon kívüli területek demokratizálása nélkül a gazdasági reform formális marad.” Alle Dogmatiker sind Defaitisten (Beszélgetés Lukács Györggyel). *Neues Forum*, 1968. 173.

⁶⁷ A magyar gazdasági reform és a szocialista demokrácia. (B. Schacherl beszélgetése Lukács Györggyel) *Valóság*, 1966. 10. sz. 109.; A békés egymás mellett élés néhány problémája (Gyertyán Ervin és Simon István beszélgetése Lukács Györggyel). *Kortárs*, 1968. 5. sz. 747.

pontba állításával Lukács két – egyaránt egyoldalúnak ítélt – utat kíván elkerülni: a bürokratikus és az ökonómista reformot. A központi tervezőapparátus – húzza alá – nem képes folyamatosan alkalmazkodni a fogyasztói igényekhez, de meg akarja őrizni vezető szerepét, ezért formális modernizálásokat hajt végre, amelyek azonban változatlanul hagyják a régi struktúra lényegét. A reformer közgazdászoknál viszont gyakran jelennek meg a nyugati gazdaságszervezéshez és a piaci konkurenciához kapcsolódó illúziók.

Lukács szeme előtt olyan gazdasági reform lebeg, amely csak egyik szelete, része egy általános társadalmi demokratizálásnak. Demokratikus gazdaság megteremtése mellett érvel, ami számára – végső fokon – azt jelenti, hogy árukínálat és fogyasztás viszonya megfordul: a kereslet válik a termelés kiindulópontjává. Csak így tartja lehetségesnek a tényleges személyes szükségletek társadalmi kielégítését. Az ún. presztízsfogyasztás – írja – elsősorban nem személyes fogyasztói igények kielégítését szolgálja, hanem a társadalmi rangért, tekintélyért stb. folytatott konkurenciaharc eszköze. A fogyasztók presztízsvetélkedése az ipari termelés és a szolgáltatások felduzzadásának egyik fő gazdasági alapja, a személyiségfejlődés szempontjából viszont üresjárat.⁶⁸ Ezért nem egyszerűen arra kell törekedni, hogy az elkülönült bürokratikus politikai hatalommal szemben megtörténjen a gazdaság emancipálása, és így az öntörvényű politikum mellé újabb elkülönültséget létrehozó piaci szféra keletkezzen, hanem a politikai hatalom visszatársadalmasítására. Vagyis annak a helyzetnek a megszüntetésére, amelyben a politikai mozgások az egyének társadalmi aktivitása nélkül, és mindennapi gyakorlatától elválasztva, elszakítva mennek végbe. A gazdasági kérdéseket is – úgymond – az így

⁶⁸ Lukács György: *A demokratizálódás jelene és jövője*. 159.

visszatársadalmasított életfolyamat keretein belül lehet a legtermékenyebben megoldani. Lukács tehát egy részleges ökonómiai racionalizálással szemben a társadalmi gazdálkodás átfogó reformjának, racionalitásának híveként foglal állást.

Demokratizálás az egyénért:
a személyiség dualitásának meghaladása

Az ember specifikuma – Lukács értelmezésében –, hogy válaszoló lény.⁶⁹ Olyan lény, aki az életfolyamatában felmerülő problémák (mind magán-, mind társadalmi jellegű problémák) gyakorlati megválaszolására, megoldására törekszik. Ezeknek az életproblémáknak a jelentkezése az az erős ösztönzés, ösztökélés, amely fejlődésre, így egy tágan értelmezett kulturális gyarapodásra készíti. Lukács megfigyelése szerint, ha az egyén nem kap lehetőséget arra, hogy aktív szerepet játsszon életproblémáinak személyes megoldásában, akkor az említett ösztönzés, készítés visszavonul, elsorvad. Folyamatos problémamegoldási gyakorlat hiányában – az adott terület iránt – közömbössé, sőt apatikussá válik. Sőt, gyakran előfordul, hogy ha az egyik területen passzivitásra kényszerül, ez az egész magatartására visszahat: viselkedése a legközvetlenebb életfeladataiban is csökevényessé válik. (Lukács egyik példája: „Sztálin több évtizedes uralma után az jellemzi helyzetünket, hogy... a tömegek öntevékenysége gyakorlatilag nemcsak az úgynevezett nagypolitikából tűnt el csaknem teljesen, hanem – mondhatnánk: elsősorban – saját mindennapi életük szabályozásából is”.⁷⁰

A polgári rendszer társadalmi gyakorlata a magán-

⁶⁹ Vö. Lukács György: Az emberi gondolkodás és cselekvés ontológiai alapzatai. = Uő.: *Utam Marxhoz II.* 541–564.

⁷⁰ Lukács György: *A demokratizálódás jelene és jövője.* 163.

egyének spontán materializmusára, direkt önzésére épül. Olyan a társadalom szerveződése, hogy az egyes egyének – a megélhetés, a gazdasági érvényesülés területén – a többiek elsősorban konkurenciát jelentenek, ezért versenytársakként jelennek meg. A többiektől elkülönülő, atomizálódott magánpolgár számára a másik ember döntően mint saját törekvésének akadálya jön számításba. Az állam által alkalmazott törvényi szabályozás tovább erősíti ennek tudatát. Az érvényesített „jog egész struktúrájának objektíve szükségszerűen olyan a természete, hogy az emberek ösztönösen azokat a magatartásformákat szokják meg, amelyeket – Marx nyomán – úgy jellemeztünk, hogy a törvényes előírások és tiltások lehetőleg inkább mások cselekvését korlátozzák, ne pedig a sajátjukat. Az egyes ember cselekvése továbbra is saját gazdasági önzésének engedelmessé válik. A jogszerű cselekvés megszokása tehát óhatatlanul fokozza az önzést a mindennapi életben is: embertársunkban csak saját egzisztenciánk és gyakorlatunk korlátját látjuk.”⁷¹

Az egyének belső dualitása – mutat rá Lukács – a hagyományos társadalmi munkamegosztás továbbélése következtében a bürokratikus szocializmusban is fennmarad. A demokratizálódás egyik célja, hogy ezt a dualizmust (az emberi élet duális szerkezetét) megszüntesse. („...a szocialista demokratizálódásnak az a feladata, hogy meghaladja az embertelenség utolsó, legkifejlettebb formáját /amelyben saját önmegvalósító gyakorlatunk szemszögéből a másik ember csak korlát, puszt tárgy, lehetséges ellenfél vagy ellenség/).”⁷²

A hivatkozott dualitás felszámolásának első lépése, amikor az egyén a saját mindennapi életére vonatkozó döntéseket visszahódítja a külső manipulációtól – mind a finom, mind a bürokratikus manipulációtól. A „szo-

⁷¹ Uo. 81.

⁷² Uo. 197.

cialista demokrácia alanya a mindennapok materiális embere”.⁷³ A mindennapi gyakorlatban megtapasztalja a többiekkel való egymásra utaltságát. Megtanulja és megszokja a velük való gyakorlati együttműködést. Ennek folyamatában az egyének alkalmassá válnak arra, hogy „erőszak, kényszer, elnyomás nélkül éljenek együtt embertársaikkal”.⁷⁴ Képesé teszik magukat arra, hogy közvetlen cselekvéssel, személyes aktivitással befolyásolhassák az életük, sorsuk alakulását, és közben kibontakoztassák a személyiségüket. Lukács szóhasználatában – társadalmi oldalról tekintve – ez a demokrácia, az egyének oldaláról tekintve pedig „az emberhez méltó élet”.

Hogyan számolható fel az emberi élet dualitása a gazdaság területén? Hogyan válhat tényleges alannyá a gazdálkodásban a „mindennapok materiális embere”? A Lukács által alkalmazott gondolati módszer szerint a prioritások megfordításával.

Lukács már 1918-ban arra figyelmeztetett, hogy demokrácia és hatalom alternatívájában a demokráciának (a tömegek demokráciájának) kell elsőbbséget adni. Ennek hiánya azt a kockázatot hordozza, hogy a megszerzett hatalom nem az emberekért, hanem ellenükben működik. (Csak a tömegek által gyakorolt, működtetett hatalom maguké az embereké.) Később ugyan ez a dilemma merül fel a gazdaság vonatkozásában. Történelmi, valamint antropológiai-lélektani mércével mérve a demokrácia vagy a gazdaság a fontosabb? Melyiknek legyen elsőbbsége a „politikai átmenet” korszakának társadalmi gyakorlatában? A forradalom után és a későbbiekben is „a valóságos történelmi alternatíva azt a konkrét formát öltötte, hogyan lehetne a fejlesztés formáival összeegyeztetni ezt a szocializmus szem-

⁷³ Uo. 159.

⁷⁴ Uo. 80.

pontjából elengedhetetlen, mert objektíven megalapozó központi problémát, vajon a szocialista demokrácia társadalmi előfeltételeit kell-e fejleszteni – a gazdasági fejlettség mindenkori szintjén, valóságos mozgásterében e szint által határolva –, vagy pedig a gazdasági haladás érdekében a háttérbe kell-e szorítani, netán teljesen mellőzött mozzanattá kell-e tenni a szocialista demokráciát.⁷⁵ A dilemma – amikor egyáltalán tudatosult – mindig a gazdaság javára dőlt el.

Lukács álláspontja egyértelmű: a demokráciának kell elsőbbséget adni a gazdasági növekedéssel szemben. Egyrészt azért, mert az emberért van a termelés – és nem fordítva. A gazdaságnak emberi alapzata van: az embereknek kell alávetni. Másrészt viszont azért is preferálandó a társadalmi demokrácia, mert a gazdasági teljesítmény szempontjából ez a hatékonyabb. A „munkamód megváltoztatása”, az emberek szabad együttműködése, a termelésnek a fogyasztói szükségletekhez igazítása, az önálló kezdeményezés, a gazdasági öntevékenység – mind-mind olyan tényező, amely visszasatolja a gazdálkodás területére az emberi szempontok emancipálódását. Ezek „már nem merőben gazdasági célokat szolgálnak”,⁷⁶ de „tisztán gazdasági szempontból, a mindenkori igényeknek megfelelően” a gazdaságot is előbbre viszik.⁷⁷

Lukács – jól láthatóan – a gazdaságról való kétféle gondolkodás alternatíváját tudatosítja. Az „egzakt” tudományként felfogott gazdaságtan alkalmas a pusztán taktikai felhasználásra: a gazdálkodásnak az emberről, valamint a történelmi folyamatról (történelmi perspektívákról) történő leválasztásával megfelelő eszköz a

⁷⁵ Uo. 126.

⁷⁶ Uo. 186.

⁷⁷ Uo. 186.

bürokratikus manipuláció rendszerének kiépítésére.⁷⁸ A gazdaságnak tágabb, az emberi életfolyamatba részmozzanatként beintegrált szemléletében viszont a termelési feladatokat közvetlenül az emberi szükségletek jelölik ki.

A két gazdasági felfogás alternatívája még a többletmunkák végzésével kapcsolatban is megmutatkozik. Az egyik esetben a többletmunka pusztán eszköz: a felhalmozást szolgálja. A másik megközelítésben viszont a többletmunkát végző egyénnek is közvetlenül a javára lehet. Különösen akkor, ha emberformáló, a személyiséget gazdagító. Feltétel, hogy a munkavégzés igazodjon az egyénhez, és ne fordítva. („Ami itt döntően új, az éppen ellenkezőleg az, hogyan képes ez a többletmunka az emberi életet objektíven /gazdaságilag/ és szubjektíven /emberileg/ kívül s belül egyaránt megváltoztatni... Itt azonban arról van szó, hogy a munkamódot igazítják hozzá az ember adekvát lényegéhez, emberi méltóságához, emberi kibontakozásának képességéhez. Vagyis magának az ember által végrehajtott gazdasági folyamatnak a befolyásolásáról, sőt megváltoztatásáról van szó, de olyan reális, materiálisan megvalósítandó célkitűzéssel, amely – lényegét tekintve – mégsem lehet már merőben gazdasági kategória.”)⁷⁹

A lukácsi fejtegetések szerint a demokratizálás nyomán a gazdálkodásban a bürokratikus tervezést olyan szerveződés válthatja fel, amely az emberek – mint dolgozók és fogyasztók – illetékességi körébe utalja a termelést. „Ez a célkitűzés és gyakorlati megvalósítása szükségképpen túlmutat a teljes gazdasági szféra elvein”.⁸⁰ Az önálló gazdasági szféra saját, objektív belső lo-

⁷⁸ Uo. 106., 108.

⁷⁹ Uo. 183–184.

⁸⁰ Uo. 153.

gikával, öntörvényűséggel rendelkezik. Így jön létre az a helyzet, hogy társadalmilag fölösleges lehet az, ami gazdaságilag szükséges, mert nyereséges, illetve a társadalmilag nélkülözhetetlen gazdaságilag fölöslegesnek minősülhet. A demokratizálódás következtében viszont elérhető, hogy a gazdaság kívülről bevitt, a fogyasztói szempontokat érvényesítő célok alapján működjön: a gazdasági öntörvényűséget meghaladó, de a társadalmi termelékenységet elősegítő „nem gazdasági” gazdaságpolitika alakuljon ki.

„Szocialista demokratizálódás”

Elsősorban a közvetlen tömegdemokrácia kialakulását jelenti Lukács számára a szocialista demokratizálódás. Nevezetesen annak a társadalomszerveződési gyakorlatnak a felújítását és kiteljesítését, amely a Párizsi Kommun, az 1905-ös és 1917-es tanácsrendszer stb. idején létezett. Ismételten hangsúlyozza, hogy a szocialista demokrácia nem csupán a politikai, a gazdasági vagy a kulturális élet demokráciáján nyugszik: alapja a tömegek nem fölülről, nem államilag szervezett, hanem spontán mozgalma, a mindennapi élet egészének demokratizálódása, amiből azután szervesen nő ki a gazdasági, politikai, kulturális praxis. Ily módon a szocialista demokrácia nem formalizálható, hagyományos értelemben nem intézményesíthető. Statikus kép, modell sem adható róla: olyan nyitott struktúrával bír, amely dinamikus igazodik a tömegek törekvéseihez, mozgásához. Ezért helyesebb is nem szocialista demokráciáról, hanem demokratizálásról, azaz nem befejezhető, nem lezáruló demokratizálódási folyamatról beszélni.

A lukácsi érvelés kiindulópontja: a tömegek társadalmi aktivitásának biztosítására alkalmatlan a demokrá-

cia – bármily „szocialista” módon – formalizált mechanizmusa: a spontán törekvések, kezdeményezések eleve szabályozott keretek közé szorítása akadályokat állít a közéletben való részvétel, a közügyek tevőleges intézése elé. A közügyek öntevékeny intézése Lukács szerint lényegében két dolgot jelent: 1. cselekvő részvételt a határozatok meghozatalában és végrehajtásában; 2. közvetlen beavatkozást a nem kielégítőnek bizonyult döntések megváltoztatása érdekében. Így az emberek – a kölcsönös egymásrautaltság miatt – rákényszerülnek arra, hogy a közös feladatok megoldásában együttműködő munkatársakká (társadalmi munkatársakká) váljanak és környezetüket maguk teremtette társadalmi objektumokból alakítsák ki. Mindez lehetővé teszi a hagyományos citoyen idealizmus meghaladását. A tartalmi demokratizmus fő erőforrása éppen abban áll, hogy az embereket közvetlen tevékenységre ösztönzi mindennapi életükben, ily módon valamennyi döntő társadalmi kérdésben a gyakorlat szintjére emeli őket – ami a mindennapi érdekek és az általános kérdések összekapcsolódását eredményezi (ez a forradalmi időszakokban spontán módon megtörténik). Vagyis létrejöhethet, és folyamatosan újratermelődhet a társadalom általános ügyeiben is gyakorlatilag tevékenykedő, a politikum területén is materiális erőként jelen levő állampolgár. Ilyen jellegű változások esetén megszűnik a tömegek mint magánegyének távoltage a társadalmi-politikai döntésektől. Ezáltal felszámolódik az emberi élet duális szerkezete, az élet hagyományos kettőssége, magánember és társadalmi lény (állampolgár) merev, intézményesen is rögzített elválasztottsága, és a tömegek saját társadalmi életük meghatározóivá, tényleges szubjektumaivá válhatnak. A különböző forradalmi időszakok bizonyítják, hogy a társadalmi feladatok ellátását, a társadalmi folyamatok aktív irányítását a dolgozók saját

ügyüknek tekintik, mihelyt módjuk nyílik erre. Tehát a történelmi tapasztalatok szerint nem pusztán gondolati konstrukció a politikum és a magánemberi tevékenység szerves összekapcsolása, szintetizálása.

A sztálini típusú gazdasági és politikai rendszer – hangsúlyozza Lukács – a mindennapi életfolyamatban emelt társadalmilag áthághatatlan akadályokat a demokratizálódás, illetve az erre épülő autonóm személyiséggé formálódás útjába. Ezért a közeljövő legfontosabb feladatának tekinti a társadalom szubjektív szocialista jellegének megteremtését. Ugyanakkor nincsenek illúziói kora társadalmának demokratizálódási lehetőségeivel kapcsolatban. Ismételten leszögezi: jelenleg nem léteznek olyan helyzetek és tendenciák a gazdasági-társadalmi-politikai életben, amelyek a dolgozókat akár egyéni életüket, akár társadalmi tevékenységüket illetően úgy alakítanák át, hogy ez a szabad társadalmi egyénekké válás irányába terelne a személyiségfejlődésüket. Mégis bizonyos reményre ad alapot, hogy a formalizált csatornákon kívül, a hivatalos fórumoktól függetlenül létezik egy spontán közvélemény, amely a társadalmi kérdésekben állást foglal, véleményt formál. Ez a ténylegesen meglévő tényező nagyjelentőségű lehet a demokratizálódás szempontjából: reális lehetőségként és feladatként jelenik meg a közvélemény intézményes legalizálása, illetve mozgósítása (a legkülönbözőbb társadalmi kérdésekkel kapcsolatban véleményalkotásra ösztönzése).⁸¹ Így mód nyílik e spontán „mozgalom” tömeges és tudatosan társadalmi magatartásformává alakítására. Lukács nézete szerint egy ilyen gyakorlat abban az esetben válhat a tényleges társadalmi öntevékenység kezdetévé, csírájává, ha kiegészül a csoportos kezdeményezések törvényesítésével. Aláhúzza: a spon-

⁸¹ Renaissance des Marxizmus (J. Kostmann beszélgetése Lukács Györggyel). *Volksstimme*, 1967. november 26. 3.

tán társadalmi összefogások engedélyezése, sőt támogatása nélkül a dolgozók nem fognak gyakorlati társadalmi tevékenységet folytatni.

„Demokrácia – demokraták nélkül.” Így jellemezte Lukács a formális demokrácia rendszerét 1946-ban. Konkrétan a Weimari Köztársaság bukását magyarázza azzal, hogy a formális demokrácia bürokratikus szabályozott rendszere sem ösztönzést, sem jogi lehetőséget nem ad az állampolgároknak arra, hogy amikor a politikai berendezkedés bajba kerül, megpróbálják azt megvédeni. A formális demokrácia politikai mechanizmusa távoltartja őket a közügyekbe való beleszólástól, a közhatalom gyakorlásától. Ezáltal érdektelenné tesz, közömbösségre szoktat. A Weimari Köztársaság – úgy mond – a tömegeléttől idegen rendszer iskolapéldája volt. „A dolgozó tömegek maguk sem tekintették a maguk uralmának ezt a demokráciát: ezért omolhatott össze szinte ellenállás nélkül”.⁸²

1945 után Lukács egy másfajta demokrácia meghonosítását, kialakítását szorgalmazza. Az Európa keleti részén levő országok történelmi esélyét abban látja, hogy a dolgozó tömegek sajátjuknak tekinthessék a rendszert, érdekeltté váljanak annak fenntartásában, működtetésében. Ennek feltétele, hogy közvetlenül, személyesen is bekapcsolódhassanak-bekapcsolódjanak a működtetésébe. Saját akaratuk megvalósulásának, saját tevékenységük termékének is érezhessék a körülöttük tapasztalt társadalmi-politikai gyakorlatot.

Az ismert helyeken konkrétan nem mondja Lukács, de gondolatmenetéből, érveléséből szervesen követke-

⁸² Lukács György: Irodalom és demokrácia II. I. m. 72.

zik a bürokratikus szocializmus jellemzése: „proletárhatalom – proletárok nélkül”. Dolgozói részvétel nélküli „munkáshatalom”. Nem véletlenül tesz ismétlődő erőfeszítéseket annak előmozdítására, hogy a „szubjektív szocializmus” politikai lehetőséget kapjon a felcsepereedésre. Ennek útját „politikai végrendeletében” is összegezi: „azt tartanám helyesnek, hogy ahelyett, hogy mi a vezetés túlsúlya révén passzivitásba szorított tömegekkel dolgozunk, dolgozzunk azon, hogy a tömegek a maguk kívánságait minél erősebben és minél határozottabban fejezzék ki”.⁸³

⁸³ Lukács György politikai végrendelete. *Társadalmi Szemle* 1990. 4. sz.

SZIKLAI LÁSZLÓ

A kommunizmus mint Lukács erkölcsi problémája

Amikor nagy nehezen lehetővé vált, hogy magyarul is megjelenjen Lukács brosúrája, a *Demokratisierung heute und morgen*, a hazai olvasók számára is olvasható lett szerkesztői utószavam: „Lukács 1968-ban valóban azt a célt tűzte maga elé, hogy végiggondolja a *demokratizálódás jelenét és jövőjét*, felmérje esélyeit mindkét társadalmi rendszerben. Az igazi megvalósulás lehetőségét a szocializmusban látta. Mai olvasóját is a demokratizálódási folyamat izgatja. Jelene és jövője függ tőle.”¹ 1985-öt írtunk.

Lukács tanulmánya, melyet többen végakarátának tekintenek, nem nagy karriert futott be. Elfeledett mű. Aki emlékszik rá, mint Kis János, azt állítja, hogy ez a politikai testamentum a „szembenézésre való képtelenség kínos dokumentuma”.² Nem veszem magamnak a bátorságot, hogy megítéljem, képes volt-e általában Lukács a szembenézésre, abban azonban biztos vagyok, hogy képes volt ebben a tanulmányában szembenézni egy fontos, mára elfeledett tanulságos történelmi fejleménnyel, amelyet mostanában ritkán idéznek fel: 1919-ben intervenció s hadsereget szerveztek a magyar Tanácsköztársasággal szemben, „azt a szociáldemokrata kormányt pedig, amelyet ők maguk javasoltak, s amely-

¹ Sziklai László: „A szerkesztő utószava”, in: Lukács György: *A demokratizálódás jelene és jövője*, Magvető, Budapest 1988, 218. o.

² Kis János: „Lukács György dilemmája”, in: *A szabadság értelme – az értelem szabadsága. Filozófiai és eszmetörténeti tanulmányok*, Argumentum, Budapest 2004, 199. o.

nek vezetői ugyancsak meggyőződéses polgári demokraták voltak, három napon belül leváltották, s ezzel lefektették a Horthy-uralom alapjait”.³ Lukács képes volt ekkor szembenézni egy társadalmilag válságos állapotba sodort szocialista ország sorsával, amelyben ha felülkerekedik a polgári demokrácia alternatívája, uralomra kerülhet, mint Görögországban, egy fasisztoid katonai diktatúra, a fekete ezredek diktatúrája. „A polgári demokrácia mint alternatíva egy válságos időket élő szocialista állam számára a görög perspektívát nyitja meg.”⁴

Lukács természetesen tudta, hogy a történelem nem megjelenési formáiban ismétli önmagát, és a konkrét formát sohasem lehet konkrétan előre látni, legfeljebb a társadalmi szükségszerűség általános irányát.

Az 1918–1919-es évek nemcsak világtörténelmi szempontból, nem csupán Európa harcterein és nem kizárólag a magyar katonák számára voltak sorsfordító esztendő, hanem válaszut elé állították a szellem embezeit, a világháború és a forradalom korának magyar értelmiségét.

Lukács 1918. december közepén (ekkor írja a *Taktika és etikát*) csatlakozott a kommunista párthoz. Az ismert történet mintha a „megvilágosodás” esete lenne. Fogarasi Bélával meghallgatták Rudas László előadását, amelyet a KMP hirdetett meg és ami nagyon rossz benyomást tett rájuk. Lukács azt mondta: „Nézzé Fogarasi, egy hét múlva úgyis belépünk a pártba, miért ne lépünk be most.” Úgy tűnik, mintha hirtelen elhatározással hozták volna meg a döntést. Az elhatározás azonban mégsem volt teljesen váratlan, ám ennek ellenére meglepetést váltott ki az ismerősök körében. Különösen azért, mert ebben a hónapban jelent meg a *Szabadgondolatban*

³ Lukács György: *A demokratizálódás jelene és jövője*, 59. o.

⁴ Uo.

(VIII. évf. 10. sz.) Lukácsnak a kommunista politikát el-
lenző cikke, *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma*.

A rövid cikk szorosán kötődik a napi aktualitáshoz,
de világos elemzésével ugyanakkor jóval túlmutat rajta.
Nem a szerző számára sorsdöntő magánéleti problémá-
járól van (csupán) szó benne.⁵ Lukács eleve elvi tétel-
ként-tézisként mondja ki, hogy a *bolsevizmus probléma*, rá-
adásul nem filozófiai, politikai, hanem *erkölcsi probléma*.

Nem az értelmiségi nyafogás egyik esetével van dol-
gunk. A „komoly szocialista” számára a bolsevizmus
erkölcsi problémát vet fel, mégpedig azt, hogy „vajon a
demokrácia a szocializmusnak csak taktikájához tarto-
zik-e” vagy pedig olyan integráns része, amelyet nem
lehet belőle kihagyni, és ebben az esetben a demokrácia
elvével való szakítás (diktatúra) „minden felelősségér-
zettel bíró és tudatos szocialista számára súlyos *erkölcsi*
probléma.”⁶

A kérdés *punctum saliente* tehát látszólag a demokrá-
cia és a szocializmus viszonya, valójában azonban még
ennél is többről van szó. Lukács a marxi történetfilozó-
fia „utópikus posztulátumából” indul ki, amely „*erköl-
csi célkitűzés egy eljövendő világrend számára*.”⁷ (Itt kell
megjegyezmem, hogy Marxnál nem találunk ilyen posz-
tulátumot, és sem Hegelnek, sem Marxnak nincs etikája
vagy morálfilozófiája. A célkitűzés utópikus jellegéhez
alig férhet kétség.)

⁵ „Nem szándékunk ezen a helyen sem a bolsevizmus gyakorlati
keresztülvihetőségének lehetőségeivel, sem esetleges uralomra
jutásának hasznos vagy káros következményeivel foglalkozni.
Eltekintve attól, hogy e sorok írója ilyen kérdések eldöntésére
egyáltalában nem érzi magát illetékesnek, célszerűnek látszik
egyszer, a kérdés világos feltétele kedvéért, a gyakorlati követ-
kezmények megfontolásától eltekinteni...” Lukács György: „A
bolsevizmus mint erkölcsi probléma”, in: uő: *Forradalomban.*
Cikkek, tanulmányok 1918–1919, Magvető, Budapest 1987, 36. o.

⁶ Uo. 37. o.

⁷ Uo. 38. o.

Mi ennek az utópikus posztulátumnak a lényege, mi-
ben áll a vele kapcsolatos probléma? Hogy az osztályharc
során a proletariátus megszűntessen minden osztályel-
nyomást, hogy a régi elnyomottak elnyomóvá válása
ne akadályá legyen „az igazi szabadság korszakának”,
ahhoz egy új világrend *akarása* szükséges: „a demokra-
tikus világrendé”.⁸ Az akarásnak (akaratnak) mint fel-
tételnek beemelése a gondolatmenetbe, a demokratikus
világrend kivívása, megteremtése feltételeként való ér-
telmezése szükségszerűen egy új osztályfelfogáshoz
vezet, és ezzel Lukács teljes mértékben tisztában van.
„Ez az akarat azonban – éppen mert nem vezethető le
semmiféle szociológiai ténymegállapításból – a szocia-
lizmus világnézetének oly lényeges alkotórésze, hogy
abból nem távolítható el az egész épület összedőltenek
megkockáztatása nélkül. Mert ez az akarat teszi a prole-
tariátust az emberiség szociális megváltásának hordo-
zójává, teszi a világtörténelem *messianisztikus osztályává*.
És ennek a messianizmusnak pátosza nélkül a szociál-
demokrácia példátlan diadalútja elképzelhetetlen lett
volna.”⁹

Aligha lehet kétségbe vonni az akarat szerepét a tör-
ténelem alakításában, a szociális (nem teologikus) meg-
váltás menetében, vélhetően azonban mégsem annyira
a messianisztikus pátosz, mint inkább a diktatórikus
erő(szak) játszotta a döntő szerepet a bolsevikok hata-
lomra jutásában.

Lukács erkölcsi dilemmájához az a kérdés is szorosan
hozzátartozik, hogy a szocializmus „világmegváltó sze-
repe” csakugyan a világ megváltásának vállalt és akart
hordozója-e, vagy csak ideológiai burka a reális osztály-
érdeknek, amely a többi osztályétól erkölcsi jogosult-
ságában nem különbözik. „A morális probléma éppen

⁸ Uo.

⁹ Uo. – Kiemelés: Sz. L.

azáltal jön létre, hogy a szociáldemokrácia számára az igaz, a végső, a mindent eldöntő és megkoronázó célja minden küzdelemnek itt van: a proletariátus osztályküzdelmének végső értelme csakugyan minden további osztályküzdelmet lehetetlenné tenni, olyan társadalmi rendet teremteni, amelyben ez még mint gondolati lehetőség se fordulhasson elő. Ennek a célnak a megvalósítása áll e pillanatban csábító közelségben előttünk, és éppen közelségéből pattan ki a most előttünk álló erkölcsi dilemma. Vagy megragadjuk az alkalmat és megvalósítjuk, akkor a diktatúra, az elnyomatás állásponjtjára kell helyezkednünk; akkor a proletariátus *osztályuralmát* kell az eddigi osztályuralmak helyébe tenni, abban a hitben, hogy – Belzebubbba l üzve ki a Sátánt – ez az utolsó és természeténél fogva a legkíméletlenebb, legleplezetlenebb osztályuralom fogja önmagát és vele minden osztályuralmat megsemmisíteni. Vagy ragaszkodunk ahhoz, hogy az új világrendet új eszközökkel, az igazi demokrácia eszközeivel fogjuk megvalósítani (mert az igazi demokrácia eddig még csak mint követelés létezett, mint valóság még az úgynevezett demokratikus államokban sem), akkor megkockáztatjuk, hogy az emberiség többsége ma még nem akarja ezt az új világrendet, és nem akarván felettük akaratuk ellenére rendelkezni, meg kell várunk, tanítva és hitet terjesztve megvárunk, amíg az emberiség önrendelkezéséből, önkarakteréből megszületik az, amit a tudatosak régen akarnak, amiről tudják, hogy az egyetlen lehetséges megoldás.”¹⁰ Igazi dialektikus, kierkegaard-i *vagy-vagy* probléma ez.

Lukács szerint az erkölcsi dilemma forrása, hogy mindkét eset szörnyű bűnök és mérhetetlen eltévelyedések lehetőségét rejtí magában, amelyeket tudatosan és felelősséggel vállalnia kell a döntéshozónak. Az alapvető dilemma egyetemes morális antinómiaként ismert:

¹⁰ Uo. 39. o.

lehet-e a jót rossz eszközökkel, a szabadságot elnyomtatás útján elérni, létrejöhet-e egy új világrend, ha létrehozásának eszközei csak technikailag különböznek a régi rend megvetett eszközeitől? Lukács ekkor úgy véli, hogy nem képes megoldani ezt a dilemmát, mert az lényegében megoldhatatlan. Az egyedül lehetséges kiút belőle a *vállalás*: nem lehet ugyanis a marxi szociológia ténymegállapítására hivatkozni, arra hogy a történelem egész menete osztályküzdelmekből, elnyomók és elnyomottak harcából állt és mindig is ebből fog állni, így a proletariátus sem vonhatja ki magát e törvény alól. Ám ugyanakkor nem lehet egy történelmi ténymegállapítást az erkölcsi akarás, az új világrend akarása pillérévé tenni. S ha ezt nem lehet, „Akkor a rosszat *mint* rosszat, az elnyomást *mint* elnyomást, az új osztályuralmat *mint* osztályuralmat kell vállalni. És hinni kell – és ez az igazi credo quia absurdum est –, hogy az elnyomatásból nem ismét az elnyomottak küzdelme az uralomért (egy új elnyomatás lehetőségéért) fog következni, és így tovább céltalan és értelmetlen örök-küzdelmek végtelen sora, hanem az elnyomatásnak önmagát megsemmisítése.”¹¹

A hit így, ráadásul a maga abszurditásában, mindeből fakadó követelményként (sollen-ként) a kommunista, bolsevik erkölcs megalapozásának meghatározó, metafizikai elemévé válik, a jövőt konstituáló, messianisztikus elemmé, az utópikus posztulátum alapjává. „Hit kérdése tehát, mint minden erkölcsi kérdés, a két álláspont közötti választás... Az elsőben ki-ki megőrzi – bármibe kerüljön – közvetlen meggyőződésének szemmel látható tisztaságát, a másikban tudatosan feláldozza azt, hogy magát feláldozva bár, az *egész szociáldemokráciát* valósítsa meg, s nem annak egy részletét; ne annak egy centrumát elvesztett töredékét.”¹²

¹¹ Uo. 41. o.

¹² Uo.

Lukács ezen a ponton megáll, illetve megtorpan és (legalábbis egyelőre) nemet mond. A demokráciát választja: „a bolsevizmus azon a metafizikai feltevésen alapul, hogy a rosszból jó származik, hogy lehetséges, mint Razumihin mondja a Raszkolnyikovban, az igazságig keresztülhazudni magunkat. E sorok írója nem képes ezt a hitet osztani, és ezért feloldhatatlan erkölcsi dilemmát lát a bolsevik állásfoglalás gyökerében, míg a demokrácia – hite szerint – csak emberfeletti lemondást és önfeláldozást követel azoktól, akik tudatosan ám becsületesen végig akarják csinálni. De ez, ha talán emberfeletti erőt igényel is, nem lényegében megoldhatatlan kérdés, mint a bolsevizmus erkölcsi problémája.”¹³

1919 márciusában (egészen pontosan nem datálható, lehet hogy valamivel korábban) írta Lukács a *Taktika és etika* című, „a kommunista párt fiatal generációjának” ajánlott cikkét, amely fordulatot hozott a bolsevizmus mint erkölcsi probléma értelmezésében: radikális és végleges fordulatot. A fordulatból mintha nemcsak annak megerősítése következne, hogy nem lehetséges a vagy-vagy eldöntése, hanem hogy a bolsevizmus nem (csupán) etikai probléma.

Az első pillanatban feltűnik, hogy ebben a cikkben már nem szerepel a *Bolsevizmus mint erkölcsi probléma* etikai teljes fogalomköre: a *hit*, az *akarás*, a *proletariátus mint messianisztikus osztály* és annak *világmegváltó küldetése*. Lényeges hangsúllyal bír ugyanakkor továbbra is a marxizmus utópikus posztulátuma, melynek értelmezése jelentősen kibővül és módosul. Áttevődik a hangsúly a szocializmus szociológiai aspektusára. Döntő változás az utópia jelentésének differenciálása. A szocializmus „végcélja utópikus ugyan abban az értelemben, hogy túl van a mai társadalom gazdasági, jogi és szociális keretein, hogy csakis ezeknek megsemmisíté-

¹³ Uo.

se árán valósulhat meg, de nem utópikus úgy, mintha a feléje vezető út valami társadalmon kívül vagy felett lebegő eszméknek a földre szállása lenne. A marxi osztályharcelmélet (ebből a szempontból teljesen a hegeli fogalomalkotást követve) a transzcendens célkitűzést immanenssé változtatja; a proletariátus osztályküzdelmé egyszerre maga a célkitűzés és annak megvalósulása. Ez a folyamat nem eszköz, melynek értelme és értéke egy rajta túl levő célon lenne mérhető, hanem annak a célnak, az új, az utópikus társadalmi rendnek lépésről lépésre vagy ugrásról ugrásra, aszerint, ahogy azt a történelem logikája előírja, megvilágosodása, belépése az aktuális társadalmi valóságba. Ez az »eszköz« nem más-nemű a célhoz képest (mint a polgári ideológia megvalósulásában volt), hanem a célnak magának közeledése önmegvalósulásához. Ami azt jelenti, hogy a taktikai eszköz és a végcél között fogalmilag megfoghatatlan átmenetek vannak; sohasem lehet előre tudni, melyik – taktikai – lépés fogja magát a végcél megvalósítani.”¹⁴

A taktika és etika egybetartozása mellett, ahhoz kapcsolódva legalább ekkora jelentőséget nyer a taktika és a *történetfilozófia* kapcsolata: a történetfilozófia a szocialista taktika „eldöntő mértéke”. Mit jelent ez? Azt, hogy „a taktika mértéke itt a *világtörténelem* értelme, és a történet előtt vállalt felelőséget *minden* tettéért az, aki – célszerűségi megfontolásból – letér a történetfilozófia diktálta helyes cselekvés keskeny és meredek, de egyedül célhoz vezető útjáról.”¹⁵

Egy gyakorlati politikai fogalom, a taktika jelentősen kibővült etikai értelmet nyer. Mintha ezzel már egyben megoldódna maga az etikai dilemma is: a helyes taktika követése egyben etikus. Lukács azonban teljesen tisztában van azzal, hogy a helyes taktika követése ön-

¹⁴ Uo. 126. o.

¹⁵ Uo. 128. o.

magában véve nem vagy még nem etikus. Figyelmeztet arra, hogy „most ahhoz a ponthoz értünk el, ahol a marxizmus hegeli örökségének veszélyes oldalai napfényre jutnak. Hegel rendszerének nincs etikája; nála az etikát amaz anyagi, szellemi és társadalmi javaknak rendszerre pótolja, amelyekben társadalomfilozófiája kulminál.” Az etikai kérdésfeltevés valójában csak ezen a ponton kezdődhet. Az előttünk álló kérdés pedig az – állítja –, hogy „az egyén lelkiismerete, és felelősségérzete hogyan viszonylik a taktikailag helyes kollektív cselekvés problémájához.”¹⁶

A taktika és az etika egymástól való függetlensége csak látszólagos. Ez különösen akkor válik világossá, ha tudatosítjuk a szocialista taktika történetfilozófiai beállítottságát. Lukács szerint a kérdés az, hogy milyen etikai megfontolások eredményezhetik az egyénben azt, hogy benne a helyes politikai cselekvéshez (ami által a kollektív akarat alkotórészévé válik) szükséges történetfilozófiai öntudat felébredjen.

Ezen az úton jut el Lukács a következő morális tételéhez: „Ismét hangsúlyozzuk: az etika az egyénhez fordul, és ennek a beállítottságnak szükségszerű következményeként az egyéni lelkiismeret és felelősségérzet elé azt a problémát helyezi, hogy úgy kell cselekednie, mintha az ő cselekvésén vagy nemcselekvésén múlna a világ sorsának az a fordulata, melynek eljövételét előmozdítani vagy megakadályozni az aktuális taktikának a hivatása.”¹⁷ Ebből levonható a kommunista etika – nevezzük így – *egyetemes* tétele, mely mint hamarosan kiderül, egyelőre csupán formális meghatározottság. „Mindenki, aki a jelen pillanatban a kommunizmus mellett dönt, etikailag kötelezve van minden emberéletért, mely az érte vívott harcban elpusztul, olyan *egyéni*

¹⁶ Uo. 129. o.

¹⁷ Uo.

felelősséget viselni, mintha ő ölte volna meg valamenynyit. Viszont mindenki, aki az ellenkező oldalhoz csatlakozik, a kapitalizmus további fennállásáért, a biztosan eljövendő új imperialista revánsháborúk okozta pusztulásért, nemzetiségek és osztályok további elnyomatásáért stb. kell hogy ugyanazt az *egyéni* felelősséget érezze. Etikailag senki sem bújhat ki a felelősség alól azzal, hogy ő csak egy egyes ember, akin nem múlik a világ sorsa.”¹⁸

Lukács rámutat, hogy az egyéni cselekvésnek ez a pusztán formális meghatározottsága nem elegendő a taktika és etika viszonyának teljes és végleges tisztázásához.

A taktika és az etika összefüggésének vizsgálata, a kommunista erkölcs elemzése a *politikai* cselekvés „speciális síkján” történik. Az erkölcsileg helyes cselekvés minden szocialista esetben szorosan összefügg a tudatossággal, az osztályöntudattal. Ennek a szempontnak a vitathatatlan fontossága mellett, úgy tűnik, hogy van Lukács számára egy talán még ennél is lényegesebb, megkerülhetetlen (és személyes) dilemma, amely visszavezet a morális tett antinómiájának kérdéséhez.

Az etikai öneszmélet rámutat arra, állítja Lukács, hogy „vannak helyzetek – tragikus helyzetek –, amelyekben lehetetlen úgy cselekedni, hogy bűnt ne kövessünk el, de egyúttal megtanít arra is, hogy ha még két bűn között kell is választanunk, akkor is van még mértéke a helyes és a nem helyes cselekvésnek. Ez a mérték: az áldozat. És úgy, ahogy az egyén két bűn között választva akkor választ helyesen, ha alacsonyabb rendű énjét áldozza fel a magasabb rendű, az eszme oltárán, úgy fennáll ennek az áldozatnak mérlegelő ereje a kollektív cselekedetek számára is; csakhogy itt az eszme mint a

¹⁸ Uo. 130. o.

világtörténeti helyzet parancsa, mint a történetfilozófiai hivatottság ölt testet.”¹⁹

Ezen a ponton Lukács sajátos módon újra Ropsinra, Borisz Szavinkovra, az 1904–1906-os forradalom terrorista vezérére hivatkozik, aki egyik regényében fogalmazta meg azt a tételt, amely szerint gyilkolni megbocsáthatatlan bűn, de elkerülhetetlenül szükséges, vagyis *nem szabad megtenni, de meg kell tenni*.

A terrorista tett végső erkölcsi gyökere az, hogy az áldozat nem csak az élet feláldozása, hanem egyben a tisztaság, az erkölcs, a saját lélek feláldozása. Lukács végkövetkeztetése az, hogy „csak annak gyilkos tette lehet – tragikusan – erkölcsi, aki tudja, megingathatatlanul és minden kétséget kizáróan tudja, hogy gyilkolni semmi körülmények között sem szabad. Vagy, hogy Hebbel Judithjának utolérhetetlen szépségű szavaival fejezzük ki a végső emberi tragédiának ezt a gondolatát: »És hogyha Isten közém és a nekem rendelt tett közé a bűnt helyezte volna – ki vagyok én, hogy ez alól magamat kivonhatnám«”.²⁰

Az éles szemű olvasó azonnal észreveszi, hogy az 1918–1919-ben írt Lukács-cikkek „tele vannak bibliai eredetű metaforákkal: a proletariátust »a világtörténet messianisztikus osztályának« nevezi, a jövő társadalmáról mint az »üdvözülés birodalmáról« és mint »az ígéret földjéről« beszél. A vallási hangoltság vitathatatlan.”²¹ Ez ugyanakkor csak hangoltság. A *Bolsevizmus mint erkölcsi probléma* szerzője már szocialistaként határozza meg önmagát.

A kommunizmus erkölcsi problémájában a döntést Lukács szerint meghatározó módon befolyásolja a *világtörténeti helyzet parancsa* mint történetfilozófiai elhiva-

¹⁹ Uo. 132. o.

²⁰ Uo.

²¹ Kis János: *Lukács György dilemmája*, 194. o.

tottság. A világtörténelmi helyzet ugyancsak alapvető tényezője volt a fasizmus mint tömegmozgalom kibontakozása. „Hogy *ki* a polgári világ meghaladásának szubjektuma, ez az a kérdés, amely köré rendeződik – titokban vagy nyíltan – minden baloldali elmélet a »20-as évek« lezárulásától máig.”²² Nem kétséges, hogy Lukács erre adott antifasiszta válasza döntően meghatározta a *proletárdiktatúra* melletti elkötelezettséget. Kommunista etikája egy messianisztikus forradalmár etikája, mégpedig olyan etika, melynek alapvető összetevője a felvilágosodás utópisztikus elve, társadalmi perspektívája pedig a marxi szocializmus mint a teljes „szabadság társadalma”. Ennek megvalósításáért Lukács György már a Tanácsköztársaság idején készen volt minden áldozatra.

²² Radnóti Sándor: *Krédó és rezignáció. Esztétikai-politikai tanulmány Walter Benjaminről*, Agumentum–Lukács Archívum, 1999 /Alternatívák/, 118. o.

V. G. ARSZLANOV

„...Az igazság veszte: az igazság győzelme”

(Lukács György és Mihail Lifsic filozófiája és etikája
levelezésük fényében)

Lukács György és Mihail Lifsic munkásságának kutatói és tisztelői nem kevés újdonsággal és érdekességgel találkozhatnak levelezésükben, amely a XX. század szellemi életének jelentős dokumentuma. Nézetem szerint ez nem csupán történeti, levéltári érték. Végighúzódik e levélváltáson a kezdődő XXI. század számára központivá lett téma: a – Jürgen Habermas szavaival szólva – Szókratésztől Marxig ívelő, nagy fölszabadító projektum veszte. Hogyan is éljünk mi, mindannyian ebben az „után”-ban – az „Isten halála” után –, vagyis az igazság veszte után?

A címben idézett szavai után így folytatja gondolatát Mihail Lifsic: „...a történelem iróniája az igazság *korlátoltsága*, felemássága fölött aratott győzelem”.¹ Tudós tartuffe-öknek és sikeres show-maneknek meg sem fordul a fejükben, hogy Lenin meg a forradalom fölött való gúnyolódásukkal egy „második *történelem iróniájának*” törik az utat. Napjaink „törleszkedő kandúrja-it” és paprikajancsijait, mint Rabelais korában is, nem a vetélytársak ármánykodása s nem is a durva erőszak teríti le, hanem az arisztophanészi humor, amely magában foglalja az abszolút, az immár visszavonhatatlan, az örökkévaló mozzanatát. Ezen alapszik az a marxista „Logosz” szerint való világ, amelynek megteremtéséről

¹ Mihail Lifsic: *Csto takoje klasszika? Ontognoszeologija. Szmiszl mira. Isztyinnaja szeregyna*, Moszkva, 2004, 81.

álmodott Lifsic meg Lukács még a negyvenes években (levelezésük tanúskodik róla). Ám a jövőendő győzelem mellőzhetetlen föltétele – nem a hazugság, nem a tévelygés korlátoltságának (ami magától értetődő), hanem bizony az *objektív, való igazság* korlátoltságának, másképpen mondva, az Isten korlátoltságának a megértése, hiszen mindezek veszte nem bosszantó véletlen, hanem *bizonyos értelemben* szükségszerű.

Ők ketten, e sok tekintetben ellentétes természetű két ember, egymásra találtak. Az alacsony termetű, az szott, kezében a folyton égő szivarral – meg a szép nagy, derék ember, aki csak a háború alatt dohányzott, s csakis mahorkát szívott;² az egyikük „good sleeper”,³ a másikat egész életében rút álmatlanság gyötri. A németes lelkialkatú tudós, „akinek nincs lelke” (Lukács ismert szavai saját magáról), a sokkötetes tanulmányok írója, az elképesztően termékeny szerző – s az „ábrándozó”, a „költő”, az „epikureus”, aki a végsőikig „csiszol-gatja” művét, akár valami költeményt, s aztán a szemétkosárba hajítja, amit írt. Igen, mondta egy ízben Lukács, tudom, hogy rossz író vagyok, de legalább nem vagyok az a jó író – tette hozzá Lifsicre célozva –, aki egyáltalán nem ír semmit. Ám a „rossz író” a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* megtisztelő módon „marxista Pascalnak” nevezi (lásd erről is a levelezésüket), az esszéista Lifsic életműve viszont gyakorlatilag ismeretlen Nyugaton, jóllehet Lukács (1957. november 8-i levelében) ilyen vallomást tesz Lifsicnek: „...részemről csak elragadtatva szólhatok az elemzéséről. Csodálatos, hogy miképpen csap át benne szüntelenül a világnézeti szemlélet a művészeti-be és viszont. Így kellene lennie mindig, de ki képes erre Magán kívül? Nekem legalábbis csak igen ritkán sikerült kielégítő módon.”

² Lifsic lánya, V. M. German tanúbizonysága szerint.

³ „Jó alvó” (ang.) – így nevezi Lukácsot egyik levelében Lifsic.

A két szerző sorsa holtában is eltérő. Lukács halála után állami „Lukács Archívumot” hoztak létre (lakására és könyvtárára alapozva) állandó munkatársakkal, ahol a filozófus műveinek kiadásán dolgoznak. A demokratikus Oroszországban Lifsic kiadásra kész archív munkái nem részesültek semmilyen támogatásban, egyetlen állami kopejka sem került a kiadásukra⁴ (kivételesen: a helsinki egyetem anyagi támogatása a *Párbeszéd E. Iljenkovval* című könyvre), lakását eladták, egyedülálló könyvtárának darabjai különböző helyekre szóródtak szét. Az oroszországi művészeti akadémia elzárkózott attól, hogy ülészakon emlékezzék meg rendes tagja születésének 100. évfordulójáról.

Ám e szomorú tények nem fődhetik el a lényegét: azt, amitől ez a barátság ma is képes megmelengetni az ember szívét. Jelena Felikszojna, Uszijejics lánya az igazán arisztophanészi elmésségnek és derűs vígságnak arra a csodálatos légkörére emlékezett vissza, ami ezeknek az embereknek, a 30-as évek „áramlatába” tartozóknak a találkozóját jellemezte, akiket kiséprűztek az irodalomból, akiket megrágalmaztak. Nem kevésbé bámulatos még valami.

Vajon sok olyan eset ismeretes-e a XX. századi filozófia történetében, amikor egy világhírű tudós 54 évesen egy mai fogalmaink szerint egészen fiatal embernek azzal dedikálja könyvét (*A realizmus történetéhez*, 1939): „kívánom, hogy minden, amit írok, az Ön fényében olvastassék”, vagyis Shakespeare egyik kortársának Shakespeare-hez intézett szavait idézve.

Ahhoz, hogy valaki ilyen vallomást tegyen, még ha csak baráti kettesben is, csakugyan az kell, hogy „ne le-

⁴ Mindazonáltal a sors valamilyen furcsaságából, vagy figyelmetlenségéből, egymás után jelennek meg könyvei, s az egyikből (*Pocsemu ja nye mogyerniszt?* Moszkva, 2009) műsort is sugároztak a „Szvoboda” rádióban.

gyen lelke”, mármint a mértéktelen módon önmagával elfoglalt „Én” értelmében. Lifsic véleménye szerint „sok-sok lelke legyen annak, aki ilyet mondhat magáról”.⁵ Lukács nem feledkezik meg barátjáról a Szovjetunió határain kívülre kerülve sem. Legendás könyve, a *Történelem és osztálytudat* nyugatnémet kiadásához 1967-ben írott előszavában „váratlan szerencsének” nevezi Lifsiccel való találkozását, amely – Marxnak általa első ízben végigolvasott 1844-es párizsi kézírataival egyetemben – kivezette a zsákutcából. A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Filozófiai Intézetének igazgatója, G. F. Alekszandrov azt közli „feletteseivel” Lukács munkájáról írott hivatalos jelentésében, 1949. szeptember 5-én: „A következőt írja Lukács: Lifsic professzor »a marxi esztétika legkiválóbb kutatója« a Szovjetunióban. Ez nem igaz. A valóságban kétségtelen tény – folytatja Alekszandrov –, hogy Mihail Lifsic »kiváló« kozmopolita és eklektikus, akit a moszkvai Nemzetközi Kapcsolatok Intézetének filozófia tanszéke nemrégiben leplezett le. Mihail Lifsicet a demokratikus Magyarországon csakis olyan tévelygő és eklektikus propagálhatja »a marxi esztétika legkiválóbb« szovjetunióbeli »kutatójaként«, mint amilyen Lukács György volt és maradt.”⁶

Üssük föl Karl Jaspers visszaemlékezéseit Martin Heideggerről – emlékezés ez egy *meg nem valósult* barátságra, amelyet mintha az elszalasztott alkalom fölötti keserűség hatna át. A Hitler hatalomra jutása előtti idők német egyetemének áporodott levegője árad belőle. Csak egy

⁵ Mihail Lifsic: Georg Lukacs. *Csto takoje klasszika?* 113.

⁶ Az Oroszországi Föderáció Külpolitikai Levéltára (F. 077. Op. 29. Papka 134. D. 26. L. 123–124.); „Zapiszka G. F. Alekszandrova ot 5 szentyabrja 1949 g. »Ob igyejno-tyeoretyicseszkih vzgljadah professzora Lukacs v oblasztyi lityeraturi és iszkussztva.«” Magyarul lásd Alekszandr Sztikalin és Vjacseszlav Szereda: Lukács György moszkvai tükörben. 1949–1972. *Múltunk*, 2001, 4. sz. Az idézet a 252. oldalról való.

ecsetvonás a képből, egy önkéntelen, akaratlan gesztus lenyomata: Amikor megjelent a *Lét és idő*, Heidegger főműve, „én – így emlékezik rá Jaspers – mint idősebb [6 évvel volt öregebb Heideggernél – V. A.], teljesen belemerülve saját filozófiai munkámba, nem adtam meg neki az alapos olvasás és bírálat adóját, ahogyan ő tette az én könyvemmel, *A világnézetek pszichológiájával*. Ennek megfelelően, persze [! – V. A.] ő sem tanúsított többé érdeklődést az én későbbi publikációim iránt.”⁷ Nagyon jellemző ez a „persze”. És még egy vonás. Jaspers ír Heidegger „árulkodásra”⁸ hajlamos természetéről, kétszínűségéről és kétkulacsosságáról: „Olyan barátnak bizonyult, aki távollétedben elárul, de a felelősségteljes pillanatokban feledhetetlenül közel áll hozzád.”⁹ Elárulta hát barátait Heidegger, vagy mégis hű maradt hozzájuk? „Ez is, az is; sem ez, sem amaz” – ilyen a „tisztátalan ész” logosza.

Jaspersnél nem találni *határozott* választ az emberi vonatkozásban legfontosabb kérdésre.

„Szerencsés esemény” – így szól Goethe följegyzése Schillerrel való találkozásáról, amelynek során valami démonival találkozott össze. Miért épp démonival? Mert „véget ér itt a művészet, / s már föld és sors lehel terád”. Ám a költők hajlanak a túlzásra, még az olyan reálisan gondolkodók is, mint amilyen Goethe. Aki az idézett két verssort írta, Paszternak, saját bevallása szerint „gyöngé négyesre” vizsgázott magatartásból a Sztálinnal Mandelstamról folytatott beszélgetésében. Paszternak nem adott semmilyen *határozott* választ Sztálin egyenes kérdésére, hogy „mester-e” (azaz nagy íróművész-e) Mandelstam, vagy sem.

⁷ Jaspersz, K.: Heidegger. *Fauszt i Zaratusztra*. Szankt-Petyerburg, 2001. 148. [Vö. németül Karl Jaspers: *Notizen zu Martin Heidegger*. München, 1981.]

⁸ Uo. 147.

⁹ Uo.

„Köztünk ilyesmi nem fordulhatott elő”, mondja leánya, A. M. Picsikjan visszaemlékezése szerint Lifsic a Paszternak–Sztálin beszélgetés kapcsán. 1934-ben, mindjárt Kirov meggyilkolása és a kezdődő tömeges letartóztatások után trockizmussal vádolták meg Lukácsot. Lifsic haladéktalanul válaszol a rágalmazóknak egy kíméletlen, epés szatírával: „Egy bolond nap avagy Figaro házassága”. A *Lityerturnaja gazeta*nak ugyanabban a számában jelent meg ez, amelyikben a tekintélyes párt-ember, Alekszandr Sz. Scserbakov Lifsicet vádolja azzal, hogy elutasítja a sztálini elméletet az osztályharc éleződéséről – „Sztálin elvtárs nem így mondta a XVII. kongresszuson”.¹⁰ Azoknak az éveknek a zűrzavarában lehetségesek voltak efféle paradoxonok. „Fogják meg, tolvaj!”, kiabálták – ahogy Lifsic írja – a halálra rémült emberek.

Emigránsként Lukács volt a legvédtelenebb tagja az „áramlatnak”. 1939-ben megjelenik egy cikk a *Lityerturnaja gazeta*ban (Jevgenyija Knyipovicstól), amely lényegében fölhívás a Lukáccsal való leszámolásra. A vád a lehető legsúlyosabb: Lukács thermidort prédikál (azokban az években, amikor Trockij a szovjethatalom bürokratikus elfajzásáról, sztálini thermidorról írt). Nem volt alaptalan a vád: Lukács *A realizmus történetéhez* című könyvében csakugyan azt bizonygatta, hogy thermidor nem pusztán veresége, hanem *valóra váltása* a francia forradalom tartalmának és értelmének. A vádat a Fagyevjev–Kirpotyin–Jermilov-féle tekintélyes csoport terjesztette elő (az első kettő a Szovjet Írók Szövetsége titkára, a „Pártellenes csoportosulás a szovjet kritikában – Sztálin et. – Molotov et. – Zsdanov et. – Andrejev et. – Malenkov et. részére” címzetű írásbeli jelentés megfogalmazója, a harmadik a *Lityerturnaja gazeta* főszerkesztője a sztálinizmus legsötétebb esztendeiben, *A 'Lityerturnij krityik' káros nézeteiről* című cikk írója.) Lifsic tüstént vá-

¹⁰ *Lityerturnaja gazeta*. 1935. márc. 10., 3.

laszol a *Betelt a pohár* című cikkével. Amikor Lukácsot 1941-ben letartóztatták, s Lifsic szavaival Jónásként „a cet gyomrában” sínylődött, az „áramlat” résztvevői kollektív levelet fogalmaznak Lukács védelmében, amelyet mindannyian aláírnak. S már jóval később, Hruscsov olvadásos és Brezsnyev „pangásos” éveiben, azután, hogy Lukács tagja volt Nagy Imre kormányának, s azután, hogy nyilatkozatot tett közzé, amelyben elítéli a szovjet csapatok bevonulását Csehszlovákiába, Lifsic azt írta válaszul Lukács fáradhatatlan üldözőinek a *Voproszi filozofii*-ban (1968, 1. sz.): „revizionisták földéretésére, kiváltképp más országokban, nem magánszemélyek jogosultak”. Erről az állásfoglalásáról tüstént jelentés ment az SZKP KB-ba.¹¹

Lukács és Lifsic nem volt szent, nem akartak és nem is tudtak volna azok lenni. Korántsem mindenben és mindig értettek egyet, s nem titkolták nézeteltéréseiket.

A barátság föltétele, hogy a felek minden elszámolást lezárjanak egymás között. E goethei szavakat Gertrud, Lukács felesége idézte föl Lifsichez arról írott levelében, mennyire nehezen viseli el Lukács, hogy hallgatott abban a helyzetben, 1944-ben, amikor Lifsic doktori diszsertációját a Filozófiai Intézet igazgatósági határozatával elutasították (annak ellenére, hogy Lukács, amiként a másik opponens, Valentyin Ferdinandovics Aszmusz is, pozitív véleményt adott róla). E levél lapszélére azt jegyzi föl Lifsic: „Kedves lelkem, hiszen eszem ágában sem volt megharagudni, tudván, milyen az élet. De nyomorúságos pillanat volt az! Milyen kár, hogy nem láthatom viszont ezt az asszonyt! Olvasom és sírok.”

¹¹ Lásd Alekszandr Dimsic levele az SZKP KB kulturális osztályához, Magyarországon közzétette Alekszandr Sztikalin. Oroszországban is megjelent: Djerdj Lukacs: vzgljad iz Moszkvi (1968). In: *Rosszijszko-avsztrijiszkij almanah: isztoricseszkiye i kulturnije paralleli. III. Moszkva–Sztavropol, 2007, 184–200.* (A. Sz. Sztikalin gondozásában, előszavával és jegyzeteivel.)

„Platón a barátom, de drágább nekem az igazság”, idézi Lifsic az ismert mondást Lukácsról írott észrevételeiben, s így folytatja: „Kiigazítanám ezt a mondást, merthogy korunkban (meg korábban is) szörnyű, testvérgyilkos, áruló következtetésekre jutottak belőle. (...) A barátságot is kénytelen olykor *konkrétan* fölébe helyezni az ember az *elvontan* vett igazságnak.”¹²

Lifsic így tekint vissza a 30-as évek végére: „Tisztán láttam, hogy közel a katasztrófa. De ... visszafogni őt (Lukácsot – V. A.) meg a 'L[ityeraturnij] k[rityik]' többi munkatársát lehetetlen volt. (...) Nekem volt választásom, engem csábítottak a másik oldalra, s ez megoldotta volna sok személyes gondomat. Mégis... És úgy tettem, mint egy slahtics.

Végére még az elkövetkezett háborús években is leginkább a »L[ityeraturnij] k[rityik]« kötekedő szellemének következményei látszottak meg sorsomon”¹³ (lásd erről is Lifsic 1945. II. 5-én kelt levelét). Az „áramlat” ellenfelei (akik Sztálin halála után bűnbánatot tartottak, s a nagyközönség felé „liberálisoknak” mutatkoztak, de az SZKP KB számára a „marxizmus-leninizmus” élharcosai, a revizionista Lukács és Lifsic leleplezői voltak, Elszberg, Hrapcsenko, Dimsic és nagyszámú tanítványuk, akik némelyike mára már letért a liberális útról a nagyhatalmi góg és a feketeszázas sovinizmus irányába) meg tudták győzni a hiszékeny közönséget arról, hogy „nem volt itt semmilyen Lifsic”.¹⁴ S ha volt is valamiféle „ásatag marxista”, ugyan kit érdekelhet ez a „marxista-leninista inkvizítor”? (Egy olyan szerző szavai, aki a szólásszabadság és a glasznoszty korában fensőbbeségesen kijelentette: „engem megelőzve senki

¹² Mihail Lifsic: *Georg Lukacs. Csto takoje klasszika?* 109.

¹³ Uo. 122.

¹⁴ Lifsic szavai G. M. Fridlenderhez írott leveléből. In: *Mihail Lifsic: Pocsemu ja nye mogyerniszt? Filozofija. Esztyetyika. Hudozslesztvennaja kriticika.* Moszkva, 2009. 316.

sem merészelte nyíltan bírálni a művészetről vallott nézeteit”.¹⁵

Ugyan miért is viselkedett „slahticsként” (természetesen, Lenin szavaira emlékezve a gyászvitéz-marxistákról)? Mert a barátság is igaz valóság, „ennek meghatározott pólusa”.¹⁶ Amikor két individuum összeadásával eredmények és hibáik aritmetikai összege adódik ki, akkor egy tárgyilagos kapcsolat áll elő. De amikor valamelyest többet ad ki, akkor az már valamiféle eszményi, das Ideale. Ez utóbbi így vagy úgy – „kölcsonfölvétel a végtelen örökkévalóságtól”.¹⁷ Emberek, osztályok, népek merítenek erőt a végtelen egészhez, az abszolútumhoz kapcsolódva. De ez a platóni methexis nem misztikus alakban, hanem konkrétan, például egy másik emberhez való csatlakozás formájában megy végbe. Lifsic első archív jegyzete Lukácsról éppoly mély és sokrétű világtörténelembe vezet be minket, akár Krisztus és Pontius Pilatus története Bulgakovnál. „Úgy gondolják, hogy Tertullianus bolond volt, amikor hitt az abszurdumban? Vagy szélhámos, aki alkalmazkodott az elfogadott tanításhoz?”¹⁸

Mi történt Lukácsal 1918-ban, amikor is, miután megírta cikkét a bolsevizmus erkölcsi szemszögből nézve elfogadhatatlan mivoltáról, belépett a Kommunisták Magyarországi Pártjába? A „lukácsizmustól” eltávolodott hajdani Lukács-tanítványok éppoly pragmatikusan és racionálisan magyarázzák ezt az 1918-as fordulatát, mint ahogy a vulgáris marxizmus magyarázta a keresztényi megvilágosodás tényeit: „Lukács tudta ugyan, hogy a bolsevizmus tarthatatlan, mégis hinni akart

¹⁵ M. Sz. Kagan: *O vremeni, o ljugyah, o szebe*. Szankt-Petyerburg, 2005, 247., 230.

¹⁶ Mihail Lifsic: *Csto takoje klasszika?* 109.

¹⁷ Lásd Mihail Lifsic: *Dialog sz E. Iljenkovim (problema igyealnogo)*. Moszkva, 2003. 323. (V. Arszlanov utószava.)

¹⁸ Mihail Lifsic: *Csto takoje klasszika?* 102.

benne, mert másban már végképp nem tudott megkapaszkodni. [...] ha a kommunizmust már színre lépésének pillanatában sem lehetett az »értelem fölláldozása« nélkül elfogadni, hogyan lehetne történetének ismeretében intellektuális jóhiszeműséggel kitartani mellette?”¹⁹

Valóban, a *Bolsevizmus mint erkölcsi probléma* címmel cikket író Lukács számára „hit kérdése tehát, mint minden erkölcsi kérdés, a két álláspont között való választás”.²⁰ A „közvetlen meggyőződés tisztasága” itt a döntő, mivel a történelemben radikális fordulat mindig csak valamilyen „világmegváltó”²¹ által hajtható végre, s azzá egyszerűen azért nem válhat akármely szélhámos, mert az olyan egész mivoltával a régi, pusztuló létben gyökerezik. De vajon „világmegváltó”-e a bolsevizmus? Szemlátomást igen, írja Lukács e cikkében, mivel a bolsevizmus elvállalta a „hirtelen hőstett” grandiózus kísérletét (Dosztojevszkij Zoszima sztarecének szavait idézi ezzel Lukács) – a közvetlen cselekvés és a rossz fölött itt és most aratott győzelem kísérletét. A szociáldemokrácia viszont, folytatja Lukács, hosszú kerülőutat kínál, kompromisszumok és áldozatok útját, amely egyebek közt és elsősorban azt követeli meg, hogy fölláldozzák „a közvetlen meggyőződés tisztaságát”. De a bolsevizmus hirtelen hőstette csakis azzal a föltétellel lehetséges, hogy a rosszhoz, a gyilkoláshoz folyamodik, s számára ezáltal a cél szentesíti az eszközöket. „E sorok írója – zárja cikkét Lukács – nem képes ezt a hitet osztani, és ezért feloldhatatlan erkölcsi dilemmát lát a bolsevik állásfoglalás gyökerében, míg a demokrácia – hite szerint – csak

¹⁹ Kis János: Lukács György dilemmája. *Holmi*, 2004, 6. sz., 638.

²⁰ Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Magvető, Bp., 1971. 17.

²¹ Uo. 14. (Lukács szavaival pontosabban: „... a proletariátus az emberiség szociális megváltásának hordozója”, „a világtörténet messianisztikus osztálya”).

emberfeletti lemondást és önfeláldozást követel azoktól, akik tudatosan és becsületesen végig akarják csinálni.”²²

Következő cikkében, a *Taktika és etikában* 180 fokos fordulatot tett Lukács – ezt már „a kommunista párt fiatal nemzedékének” ajánlotta. „Minden kompromisszum”, „a fennálló társadalmi renddel való minden szolidaritás”, a „reálpolitika” útjára lépés „végzetes és vészhozó” a szocializmus számára, hangoztatta. A fiatal Lukácsnak ezt az álláspontját Lifsic később marxista gnoszticizmusnak minősítette: a gnoszticizmus, amiként ismeretes, elzárkózik a bűnös anyagi világgal kötött kompromisszumtól. Lukács számára a szocializmus belépés egy olyan társadalomba, ahol nincs erőszak, nincs osztályharc, s ezért nem léphet be ebbe az új világállapotba az, aki nem veri le lábáról a réginek porát. Következésképp a kompromisszumok helyett: radikális tagadás. A gnoszticizmus radikalizmusát, tudjuk, elvetette, hajlékonyabb politikával helyettesítette a keresztény egyház. Egyfelől kompromisszum a bűnös világgal, „a császárnak, ami a császáré, Istennek, ami az Istené”.

Másfelől azonban a kufárok kiűzése a templomból, s a „könnyebb a tevének átmenni a tű fokán, mint a gazdagnak bejutni a mennyek országába”, meg „aki nincs velem, az ellenem van”. Egyfelől a *béketűrés* keresztényi önmegtagadása, másfelől meg vallásháborúk, inkvizíció. Csakugyan, erkölcsösen cselekszünk-e, ha béketűrőn félrehúzódunk, amikor az erőszakoskodó a szemünk láttára gyereket gyilkol? És ha semmi más módon nem akadályozhatjuk meg a gyerekgyilkosságot, csakis az erőszak elkövetője ellen alkalmazott erőszakkal?

Ezt a dilemmát a fiatal Lukács úgy oldja meg, hogy a *tragikushoz* fordul, ami később, a 30-as években központi témája lesz az „áramlatnak”. A gyilkosság mindig rossz, mindig *bűn*, még ha elkerülhetetlen is megölni az

²² Uo. 17.

erőszakoskodót. „... az etikai öneszmélet rámutat arra, hogy vannak helyzetek – tragikus helyzetek –, amelyekben lehetetlen úgy cselekedni, hogy bűnt ne kövessünk el...”,²³ és „csak annak gyilkos tette lehet – tragikusan – erkölcsi, aki tudja, megingathatatlanul és minden kétséget kizáróan tudja, hogy gyilkolni semmi körülmények között sem szabad”.²⁴ Lukács ezt a cikkét, amelyet – mondtunk – a kommunista párt fiatal nemzedékének ajánlott, Hebbel *Juditjából* vett idézettel fejezi be: „És ha Isten közém és a nekem rendelt tett közé a bűnt helyezte volna – ki vagyok én, hogy ez alól magamat kivonhatnám?”

A szociáldemokrácia kompromisszumát, „réalpolitikáját” tartotta bűnnek Lukács, s kész volt magára venni ezt a bűnt, fölláldozni lelkiismerete tisztaságát – a demokrácia kedvéért.

Ám azután belenyilallt a fölismerés (s nemcsak belé, nem kevésbé Walter Benjaminba is, példának okáért): a szociáldemokrácia *szemet huny* az első világháború tömegmészárlása fölött, *gyilkosságokat követ el*, szervezi a forradalom elfojtását Oroszországban s a földteke akár mely más pontján. Így aztán: „Megtérése két vasárnap között történt: Saulusból Paulus lett”.²⁵

De közben hű maradt önmagához. Mindkét esetben elkerülhetetlen volt ugyanis az önmegtagadás és az önfölláldozás. Lukács mindkét esetben a *tragikus vétséget* választotta a maga és a nemzedéke számára – a közbűntény helyett, azok bűne helyett, akik kitérve a tragikus felelősség elől, állandósították a legalávalóbb és legundorítóbb erőszakot. Azoknak a mélységesen hívő keresztényeknek a következtetése ez, akik megértették,

²³ Lukács György: *Utam Marxhoz I.* Magvető, Bp., 196.

²⁴ Uo. 197.

²⁵ Lesznai Annától idézi Kiss János: Lukács György dilemmája. *Holmi*, 2004. 6. sz., 636.

hogy „a lélek megmentésében nincs megváltás”. Ez utóbbi szavakat idézte Lifsic ismert cikkében, *A történelem fuvallatában*,²⁶ amelyben az erkölcs problémája áll a középpontban.

A kollízió, amelyet megoldott, s amelybe objektív helyzete folytán került a fiatal Lukács (szó, ami szó, 1920-ban már 35 éves volt), nagyjából ugyanaz volt, mint amelyiknek az értelmezésével foglalkozott a „marxista egzisztencializmus” és az elvont marxizmus (Lifsic kapcsolatot látott közöttük).²⁷ Alexandre Kojève Hegelről tartott előadásaiiban (Sartre is ezeken nevelkedett, egyebek közt) nyomatékosan kiemelte azt a hegeli eszmét, hogy az ember csakis saját halálával szembenézve, s nem megrettenve tőle, kezdi meg az objektív világszellem önmegismerésének és önlétrehozásának munkáját. Lukács továbbment, kimutatta, hogy két formája van az önföláldozásnak, s csakis a helyesre rátalálva lehet a fejlődés útjára lépni, a másik út a fölbomláshoz és a pusztuláshoz vezet. A fiatal Lukács, a *Történelem és osztálytudat* szerzője számára nyilvánvaló a kritérium: az egyik út a történelem igazságának megvalósításához, rejtélyének megoldásához, az emberi nem megváltásához vezet – a másik az ember és a kultúra pusztulásához.

De miképpen lelhető föl a történelem igazsága? Meg lehet-e ismerni az igaz valóságot? Kant kérdése, Lukács véleménye szerint, tragikusan megoldatlan maradt az

²⁶ Valamint Szolzsenyicin *A pokol tornácán* c. regényéről írott recenziójában: „Az erkölcsi érzéket nem elégítheti ki a lélek megmentése – a lélek megmentésében nincs megváltás. Itt még nem szakítottunk tulajdon kicsinységünk kivetítésével, a belső pózzal. Igaz, »jobb kenyéren és vízen, mint piróggal a pácban«, de még jobb farkaskutyákkal az emberevők ellen. Ez okból nemcsak kiteheti a lelkét az ember a felebarátjáért, de el is pusztulhat érte. A magasabb (vagy forradalmi) erkölcs nem riad vissza ettől a veszélytől.” Mihail Lifsic: *Pocsemu ja nye mogyerniszt?* 574.

²⁷ Lásd Lifsic: *Csto takoje klasszika?* 144., 145.

egész újkor számára. E bajnak oka: a valóság objektív eltorzítása, amikor az ember alkotta tárgyiség a szubjektumtól elkülönült objektumnak látszik – *s ez a látszat lényegbevágó a kapitalizmus számára* –, valami tőle függetlennek, természetinek, ami természeti erő gyanánt uralodik az ember fölött. Ám mihelyt a történelem kollektív szubjektuma, a proletariátus *birtokába veszi* a civilizáció általa teremtett tárgyi világát, akkor eltűnik ez az objektív látszat, vagyis a kanti szakadék szubjektum és objektum között, fény derül a szubjektum és objektum valódi azonosságára. A proletariátus a világ megváltójaként lép föl, mert nem szabadíthatja föl magát, ha nem sajátítja el az emberiség teremtette összes lényegi erőket.

A fölvázolt sémát maradéktalan világossággal fejt ki Lukács egyik korai cikkéhez írott jegyzetében. A német klasszikus filozófiában fölmerült „öneszmelet” fogalma jelenti „a megismerésnek azt a különös esetét, amikor a megismerő alany és a megismert tárgy lényegükben egyneműek, amikor tehát a megismerés *belülről* és nem *kívülről* történik. (Ennek legegyszerűbb esete: az ember erkölcsi önismerete, pl. a felelősségérzet, a lelkiismeret tényében, szemben a természettudományok megismerésmódjával, amikor a megismert tárgy teljes megismertsége dacára is örökre idegen marad a megismerő alanytól.) *E megismerésmód fő jelentősége abban áll, hogy a megismerés pusztá ténye lényeges változást idéz elő a megismert tárgyban: az az irány, amely benne már előzőleg működött, a megismerés által létrehozott tudatosítás következtében biztosabb és erőteljesebb lesz, mint annak előtte volt, mint e nélkül lehetett volna.* De jelenti még azt is, hogy ilyen módon a tárgy és az alanya között való különbség megszűnik, és ennek következtében megszűnik a különbség *elmélet és gyakorlat között.*”²⁸

²⁸ Lukács György: A szellemi vezetés kérdése és a „szellemi munkások”. *Útam Marxhoz I.* 202.

Ezen a lényegében véve neokantiánus állásponton ragadt meg és maradt mind a mai napig az úgynevezett neomarxizmus vagy „alkotó marxizmus”, más néven a tevékeny tudat elmélete, amely 90 évvel ezelőtt Lukács *Történelem és osztálytudat* című könyvének hatása alatt keletkezett. Maga Lukács a Szovjetunióba érkeztekor, 1930-ban már szakított a maga inspirálta frankfurti iskolával, s épp alkotói zsákutcában volt. Vajon mi nem elégítette ki őt tulajdon szüleményében?

Lukács nem ködképek kergetője, kiagyalt sémák alkotója volt, hanem mindenekelőtt reálishan és józanul gondolkodó ember – ez a jellemvonás sajátja azoknak, akiknél a szó és a tett nem válik el egymástól. A 30-as években sokak számára világossá vált, hogy a forradalom zsákutcába került, hogy hiba történt. Lifsic szerint a Marx–Engels Intézetben David Rjazanov elnökletével lefolytatott vitaülésen (1930-ban) Marx 1848-as forradalommal kapcsolatos tévedésének kérdését vitatták meg, de valójában az októberi forradalomról volt szó. Mármost, ha nem a forradalom során történt megbicsaklással van dolgunk, hanem a forradalom katasztrófájával, akkor vagy a vezetők nem nőttek föl a tömegek magasához, vagy maga a forradalom elhibázott, nincs történelmi indokoltsága. A történelem igaz valósága ugyanis a szubjektum és az objektum azonossága; itt viszont, az derül ki, hogy ha nem is szakadék, de bizony *hézag* van a kettő között.

Lukács ismét visszatér a tragikus helyzet tanulmányozásához, s tisztázza, hogy Marx és Engels szemében a tragédia nem abban állt, hogy a vezetők alatta maradtak a történelmi föladatnak (ahogy Lassalle, a *Franz von Sickingen* című tragédia szerzője gondolta) – van ilyen, s nagyon is gyakran, ám ez nem tragédia, hanem egyszerű hiba. Tragédia akkor áll elő, amikor a hibázás *éppen-séggel és mindenekelőtt azok számára elkerülhetetlen, akiknek*

a szó legmélyebb, világtörténelmi értelmében igazuk van. A történelemben ugyanis vannak olyan helyzetek, amikor azért szükséges végrehajtani egy cselekvést, hogy továbbblendüljön a történelem, s ezt a cselekvést azok hajtják végre, akik a leghelyesebben értik a történelemnek ezt a szükségyszerűségét. De ezzel együtt az igazak, akik birtokában vannak a helyzet igazságának, vereségre vannak ítélve, mert teljes győzelmük jövőbeli, a jelenben viszont el kell pusztulniuk, a helyzet nem engedi meg győzelmüket, ámde a harcban elpusztulva kimozdítják a holtpontról a világtörténelmet. Ilyen tragikus kollízió a klasszikusok véleménye szerint Thomas Münzeré. Lukács vizsgálódása e témában (1933-ban tette közzé)²⁹ – nagy eredmény Lifsic véleménye szerint.

Csakhogy a tragédia ilyen fölfogásából világnézeti, filozófiai következtetéseket kellett levonni. Ha nem csupán a megelőző történelemben, hanem a proletariátus harcában is lehetséges – sőt elkerülhetetlen – a *hézag* szubjektum és objektum **között mint magában a valóságban, az objektív világban meglevő hézag visszatükrözése**, akkor ugyan mi az igazság kritériuma? Vagy *a nem igazi, az eltorzult valóság tükrözése* lesz az igazság (ez a következtetése a neomarxizmusnak, a frankfurti iskolának, Arnold Hausernek és az ún. „vulgáris szociológiának” a Szovjetunióban), így hát az igazság: az élet-hűen kifejtett hazugság, a valóság torzulata. Vagy pedig: az „elidegenedés megszüntetése” szép marxista sémájától és a szubjektum-objektum azonosságtól – visszatérünk Kanthoz.

²⁹ Lukács véleménye szerint ebben a cikkben („a Marx–Engels és Lassalle közötti Sickingen-vitáról”, ahogyan Marxista fejlődésem: 1918–1930 című írásában, 1967-ben utal rá) első ízben juttatta kifejezésre nyilvánosan a marxizmusról és az esztétikáról vallott új nézőpontját. Lásd *Történelem és osztálytudat*. Idézett kiadás, 733.

De inkább Kant, véli Lifsic, mintsem a neokantiánizmus, a neomarxizmus és a vulgáris szociológia. Hiszen Kant agnoszticizmusa éppenséggel valóságfölfogása erős oldalából nőtt ki – annak megértéséből, hogy *nem mi csináltuk a természetet, következésképpen a természet nem lehet a mi tárgyiasító tevékenységünk terméke*. Lukács túlságosan könnyű kézzel oldotta meg e problémát a *Történelem és osztálytudat*ban azáltal, hogy társadalmi kategóriává nyilvánította a természetet.

Fichte, Schelling és Hegel zseniális egyszerűséggel oldották meg Kant problémáját: maga a természet nem más, mint egy szubjektum tevékenysége, de nem empirikus, hanem transzcendentális szubjektumé (Fichténél és Schellingnél az abszolút szubjektumé, Hegelnél pedig az abszolút eszméé és a világszellemé). A *Történelem és osztálytudat* szerzője behelyettesítette az abszolút szubjektumot egy kollektív szubjektummal, a proletariátussal, amely tudatosan teremti a történelmet, s ezzel különbözik a megelőző történelem tevékeny empirikus szubjektumától, amely nem érti, mit tesz, s ezért nem lehet azonos az objektummal. De mire véljük nem a múlt, hanem a jelen objektív eltévelyedését, nem a polgári gondolkodók és praktizálók, hanem Marx és Lenin tévedését, amelyben mindazonáltal mégis a kor magasrendű igazsága lakozik? Ha ők is eltévelyedtek, akkor hol az objektív számlálás kezdőpontja, az igazság kritériuma, amelyet a fiatal Lukács a szubjektum-objektum azonosságban talált meg?

A David Rjazanov elnökletével 1930-ban lefolytatott vitában Lifsic olyan történelemfölfogással hozakodott elő, amelyet Rjazanov „esztétikainak” nevezett, amennyiben – miként ennek kapcsán Lifsic írta a *A történelem fuvallatában* – „a transzcendentális nézőpontot teszi »hétköznapivá«, vagyis szemléletesen összekapcsolja mindennapi világunkat az örökkévaló végtelenséggel”.

Bátorkodom e nézőpont lényegét Lifsic Loszevvel – s nemcsak Loszevvel, hanem Hegellel is – egy homéroszi hely értelmezéséről folytatott vitájának példáján szemléltetni. A haragra gyúlt Akhilleusz meg akarja ölni Agamemnónt, kardot ragad, de megjelenik előtte Athéné, lecsillapítja, s letéteti vele a kardot. Hegel s nyomában Loszev racionálisan értelmezi ezt a mozzanatot: Athéné itt Akhilleusz elidegenedett saját akarátának, valós tudatának képe, amely Athéné illuzórikus alakjában kényszeríti kihunyni érzelmi föllobbanását. Más szóval, a szubjektumnak itt saját magával van dolga, az értelmesebbik fele, a transzcendentális maga alá rendeli az empirikusát.

Lifsic másképp értelmezi ezt a helyzetet: „Valójában – írja Loszev könyvének lapszélére – *dialektika* ez, még-hozzá *a javából*. Az istenek a messihi múlt maradványai, de egyben annak a megértés- vagy kifejezőmódját jelentik, ami a *józan megfontolású köznapiság* határain túl esik”,³⁰ „... itt az a fontos, hogy a fordulat [Akhilleusz haragjának Athéné által való lecsillapítása – V. A.] mintegy *külsőnek* mutatkozik, mivel csakugyan van a helyzetnek olyan valós *külsősége, ami döntő*”.³¹

„A helyzet külsősége” – ez az, amit Lukáccsal folytatott levelezésében „marxista istennek” nevez Lifsic. Az értelem – valaminek az értelme – nem annyira bennünk, mint inkább azokban a reális, tudatunkon kívül létező, végtelen örökkévalóság teremtette helyzetekben található, amelyeket Francis Bacon „prerogatív instanciáknak” nevez – ez Mihail Lifsic ontognoszológiájának kiindulópontja. Az ilyen reális „értelmességi pontoknak”, az ilyen „apriori tényeknek” a létezése az objektív világban arról tanúskodik Lifsic materializmusa sze-

³⁰ Alekszej Fjodorovics Loszev: *Gomer*. 1960. (Lifsic lapszéli megjegyzése a 154–155. oldalon.)

³¹ Uo. 155.

rint, hogy a parmenidészi Egy, a platóni ideák vagy az Isten – nem pusztá kiagyalás.

Lukács, amikor csatlakozott a moszkvai „áramlat-hoz”, leküzdötte az absztrakt marxizmust, amelyből az egzisztencializmus kinőtt a maga *végzetes* emberi *szabadságával*, azzal az értelmetlen létben való szabadsággal, amelybe az ember vettetett. (A pozitivista marxizmust Lukács már *Történelem és osztálytudat* című könyvében kezdte meghaladni, amelyet Lifsic nagyra értékelt, mivel talált benne „valamit, ami a Denkformen személytelen elemzésére emlékeztetett”).³²

Bármennyire furcsa, de amikor Lukács 1930 után egy lépést tett előre, ugyanakkor meglehet, hogy *bizonyos vonatkozásban* két lépést tett hátra.³³ Arról van szó Lifsic szerint, hogy „Lukács és Korsch, miként nálunk Bogdanov is, összekeverték a *polgári ésszerűséget a viszsztatükrözéssel*”.³⁴ S ezt a fogalmi keveredést Lukács nem küzdötte le teljesen, jóllehet szakított a *Történelem és osztálytudat* korszakára jellemző *gnoszticizmusával*.

Térjünk vissza töprengéseink félbeszakított logikájához. Amikor világos lett, hogy a *proletariátus és vezérei 1917-ben tragikus hibát követtek el*, az olyan volt szocialisták, mint Orwell, paródiákat kezdtek írni a szocializmusról, „állatfarmnak” ábrázolták. A frankfurti iskola logikája szerint valósághíven tükrözték vissza magának a valóságnak a hazugságát, hamisságát! Mások cinikus sztálinistákká lettek. Ám Lifsic és Lukács ebben az igazán szörnyű helyzetben (a tömeges kuláktalanítás, majd az ezért járó megtorlás idején, 1937-ben) a *történelem* valamiféle *fuvaltatát* érezték meg, fogták föl az eltor-

³² Lifsic: *Csto takoje klasszika?* 121.

³³ „Amikor azt mondom, hogy Lukács nem értette a tükrözésméletet, arra a szellemi állapotára gondolok, amelyik a moszkvai talajon alakult ki. De úgy tetszik, nincs egészen igazam a »Geschichte und Klassenbewußtsein« vonatkozásában.” (Uo.)

³⁴ Uo.

zult, hamis „szocializmus” világában. Ezt ragadta meg Andrej Platonov is, akinél *Az ifjúság tengere* című művében az elektromos áram – a tudomány és az ész minden törvénye ellenére – tényleg valami csoda folytán a semmiből, a levegőből keletkezik; ezért ábrázolta ebben az elbeszélésben oly metsző gúnnyal Platonov a *szocializmus építésének buharini tervét*. Magától értetődő, hogy nem lett belőle sztálinista, ahogy az „áramlat” többi tagjából sem. De hát mi is volt ez a „történelem fuvallata”, amely egyebek közt a sztálini bürokrácia vitorláit is dagasztotta, mivel az is megnyergelte a történelemnek ezt a megmagyarázhatatlan *kitörését és áttörését*?

„Nem titkolhatom előled el, nagyapó – írta pamfletjében, 1965-ben Lifsic –, hogy eleinte ez az elv rangjára emelt megvetés az objektív föltételek iránt az én szememben és I. Zsukov szemében nagyon furcsának tetszett, még a »baloldaliság gyermekbetegsége« afféle új tünetét is láttuk benne, aminek nincs helye a marxizmusban. De aztán arra a következtetésre jutottunk, hogy mivel ez a sajátosság olyan hatalmasra növekedett, már ezzel is számolnunk kell, s így az objektív föltételek közé kellett sorolnunk. A nagy áradatban, amely valahova az ismeretlenbe rohant velünk, s úgy forgott minket örvényében, akár a forgácsokat, tömérdek siralmas dolog zajlott. Annyi mindenféle szükségtelen, idétlen, irracionális veszteség és kegyetlenkedés, hogy három történelmi tragédiára is futotta volna. Ám embermilliók jöttek mozgásba – hadjárat, háború, na, szóval, volt benne valami jelentős, sőt magasztos.

Városok nőttek ki mocsarakból, pusztaságokban korszerű ipar fényei gyúltak.”³⁵

Ez a valódi oka a sztálini mítosz keletkezésének, a nagy utópiának, amely majdhogynem tömegvallás, kvázi-

³⁵ Mihail Lifsic: Na gyerevo gyeduske. In: *Liberalizm i gyemokratyija. Filozofszkije pamfleti*. Moszkva, 2007, 250–251.

vallás jellegűvé vált egy olyan országban, ahol ekkor a legbarbárabb módon rombolták le a keresztény templomokat, tehát a harcos ateizmus országában.

Mindenféle vallásos meg kvázi-vallásos tudat annak az érzésnek a szüleménye, hogy örvény forgatta forgácsok vagyunk a bennünket magával ragadó hatalmas áradatban. Ennek érzékelésében és ennek tudatában nagy igazság van – a történelmi szükségszerűség fölfogása, amelynek valódi értelméhez ilyen vagy olyan okból nem fér hozzá a szubjektum tudata. Vajon megértették-e a korai keresztények, hova-merre ragadja őket a történelem áradata? Sejthették volna a véres vallásháborúkat és az inkvizíció ténykedését egyfelől, másfelől pedig az európai *keresztény* civilizáció fantasztikus technikai és tudományos haladását? Ám az ő „credo, quia absurdum”-ukban a szűkre szabott racionalizmus elutasítása rejlett, a legnagyobb áldozathozatalra való készségükben pedig *magasabb rendű tudat, mint* a kereszténység ellenfeleinek bárminő racionális érveiben. Mit is képviselt tehát ez az igazság, amely nem pusztán a szubjektum tevékenységének terméke, belső világának, belső logikájának alkotása volt? Az igazság, amely a **visszatükrözés elméletének első tétele** szerint a szubjektum föltétlen alávetését követelte annak, ami kívülre létezik?

Amit a keresztények Istennek neveztek (Marx pedig Hegel nyomán valóságnak), annak föltétlen elsőbbsége a szubjektummal, az ő parányi létezésével és pszichológiájával szemben – elhagyhatatlan jellegzetessége ez a vallásos hitnek. A szubjektum föladata nem az, hogy zargassa Istent a maga „szegény, fennhéjázó eszecsskéjével” (Belinszkij szavai), hogy szűkagyú számításaival és elképzeléseivel, a világra vonatkozó szemrehányásaival és igényeivel hozakodják elő nála, hanem *mindenekelőtt* az, hogy „tisztá lap” legyen, s így képes legyen vissza-

tükrözni az isteni igazságot, amely fölülmúlja minden szubjektív véleményünket és mérésünket.³⁶ „Nemhiába – írta a bizánci hittudor – az istenfélelem az isteni bölcsesség és szemlélődés kezdete: más istenekkel össze nem férőn, megszabadítván a lelket minden ocsmány-ságtól, s mintegy simára gyalulva imádság által, olyaná teszi azt, akár az írotábla, alkalmassá a Szent Lélek adományainak rápecsételésére.”³⁷ Az ontologikus ismeretelmélet csíráit, a tanítást arról, hogy maga a lét megy megismerése elébe, alakítva a maga számára a „tisztalapot”, a tabula rasát, amelyen visszatükröződik, nemcsak az ókereszténységben találjuk meg, hanem jóval korábban is, az ősi mitológiában. „Valójában nem mi gondoljuk el és érezzük az objektív valóságot – han-goztatta Lifsic –, ő gondolja és érzi magát általunk.”³⁸

Íme, a **második roppant fontos tétele a tükrözésemle-letnek**, ahogyan Lifsic értelmezte, ekképpen hangzik: a szubjektum tükre másodlagos azért, mert az **objektív lét tükörszerűségének** visszaverődése és kifejezése. Ez a gondolat úgyszintén ismerős volt a keresztény teológusoknak: Isten „úgy jeleníti meg magát a megtisztult elmének, akárha tükörben látszódnék, maga megmaradva láthatatlannak, mert ilyen a tükörkép sajátossága: szemmel látható és mégsem látni, mert nem lehetsé-

³⁶ Korántsem véletlen, hanem tökéletesen törvényszerű, hogy a francia forradalom ellensége, Thomas Carlyle Isten hangját vélte kihallani a sansculotte-ok elrettentő cselekedeteiből: „Ne féljete a sansculotte-izmustól, értsétek meg, hogy ez valójában sok mindennek vészhozó, elkerülhetetlen bevégzése, és sok mindennek csodálatos kezdete. És még valamit észbe kell vennünk: ez is Istentől való – vajon nem történt ilyesmi már korábban is?” Carlyle: *A francia forradalom története*. (Orosz kiadásában: Moszkva, 1991, 138.)

³⁷ Szv. Grigorij Paloma: *Triadi v zascitu szojascsenno-bezmozstvujuscih*. Moszkva, 2007, 15. [Az orthodox egyházatya (1296–1359) neve a magyar nyelvű egyházi irodalomban: Palamasz Szt. Gergely; az irodalomtörténetben: Grégoriosz Palamasz.]

³⁸ Mihail Lifsic: *V mire esztyetyiki*. Moszkva, 1985. 223.

ges egyidejűleg tükörbe nézni és látni azt, ami rávetíti képmását”.³⁹ Isten e fölfogásban a valóság sajátossága, ennek jóvoltából válnak a dolgok láthatóvá, érthetővé, tükrözhetővé, más szóval: *Isten a lét tükröszerűsége*, vagyis a „minden látható dolgon eláradó fény”.⁴⁰

A materialista tükrözésemélet *kopernikuszi fordulata* természetesen korántsem visszatérés volt a valláshoz és a mitológiához, hanem annak a nagy igazságnak a fölfedezéséhez kapcsolódott, amely az emberi eszmélkedés emez első aktusait szülte. Bátorkodom azt állítani, hogy a tükrözéseméletnek épp ilyen, vagy ehhez közelálló fölfogása vonzotta Lukácsot a 30-as években – erről mindenekelőtt az e korszakban létrejött, nagyszerű munkái tanúskodnak. Vegyük akár *A történelmi regény* Walter Scottról szóló részét, ahol remekül fejti ki és mutatja be az elmaradott skótok *viszonylagos igazát* a jóval haladóbb Anglia ellen vívott harcukban. Az élenjáró, „haladó” gondolkodók és ideológusok logikusabbak, világosabbak, következetesebbek, mivel náluk összekötődnek a végek a kezdetekkel. Az „elmaradott” skótoknál vagy az első keresztényeknél, az orosz parasztoknál a forradalom előestéjén – akiknek a jelszavuk az volt: „a föld senkié, a föld istené” – nem találkozunk efféle helyes logikával, mert *valójában* az ő logikájuk nem-lineáris. Morfondírozásokat a nem-lineáris logikáról manapság – Lifsic szavaival szólva – minden szemétkosárban találni, viszont a *nem-lineáris gondolkodás ontológiai elmélete*, amelyet az „áramlat” dolgozott ki, ma éppúgy, mint tegnap, kívül reked a jelenkor szellemi látóhatárán.

Az első keresztények és az orosz parasztok tudatában visszatükröződött az, ami magában a valóságban még nem öltött végleges alakot, nem állt össze, ám ez az újonnan formálódott tendencia magában hordozza

³⁹ Szv. Grigorij Paloma: I. m., 74.

⁴⁰ Uo.

az igazságnak azt a hatalmas erejét, amely majd alakítani fogja az emberek életét, vezetve őket a még ismeretlen jövő felé. És ezért az igazi különbség az első keresztények s az „elmaradott” skótok „sötét”, zavaros eszméi között egyfelől, másfelől pedig a késő antikvitás meg a haladó angolok racionális gondolkodása között nem formai (homályos érzések, intuíciók – szigorú logika, meggyőzőerő), hanem *tartalmai*. A lakosság formálisan elmaradottabb, konzervatív rétegeinek gondolkodása, annak mély tartalma bizonyos körülmények között *lehet lényegileg haladóbb, igazabb*. Amikor Lifsic azt bizonygatta, hogy a művészet mindenekelőtt *gondolat*, akkor nem csupán borsot akart törni az orra alá „mindenféle bitangnak, amilyen Elszberg”, a hajdani ultraortodoxoknak, akik mostanság „a »művészet sajátosságáról« fecsegnek”.⁴¹ Lifsic azt bizonyította, hogy a legmélyebb gondolatok nem csupán szigorú szillogizmusok formájában létezhetnek. „Lehetséges-e gondolkodás legalább egy ember lelke mélyén hallott szavak nélkül, *verbum mentis* nélkül? Lehetséges, amennyiben az érzéki valóság jelenségeire támaszkodik, ennek szótlán képeire, amelyek valós értelmet hordoznak.”⁴²

Lukács kimagasló könyve, *A fiatal Hegel* (amelyet Lifsicnek ajánlott) hatalmas ténybeli, történelmi és filozófiai anyagon dolgozta föl az „áramlat” központi témáját – az „emberiség nagy konzervatív alakjainak” eszméjét, akik kimagaslottak korukból, logikusabban, demokratikusabban gondolkodó kortársaik közül (ahogy például Condorcet), konzervativizmusuknak, némely esetben reakciósságuknak nem **csupán ellenére, hanem bizonyos fokig ennek a jóvoltából**.

Nem csupán a keresztény hit irracionalizmusa ellenére, de bizonyos fokig ennek *jóvoltából* is gyarapodott

⁴¹ Mihail Lifsic: *Pocsemu ja nye mogjerniszt?* 564.

⁴² Mihail Lifsic: *V mire esztyetyiki*. 307.

az európai civilizációhoz tartozó objektív értelem. Bizonyos fokig nem csupán a sztálini bürokratikus gépezet, az új kvázi-vallásos kultusz, a „személyi kultusz” (Lifsic ezt a kifejezést első ízben alighanem filozófiatanárától, Szarabjanovtól hallotta, még a 20-as években) irracionalitása ellenére, *de ennek jóvoltából is* „nőttek ki városok mocsarokból, gyúltak korszerű ipar fényei pusztaságokban”, arattak győzelmet az emberek a háborúban, hajtották végre a kitörést a világűrbe, alkották meg a világ első atomerőművét... A világszerte ismert zongorista és karmester, Mihail Pletnyev, aki jelenleg Nyugaton él, nemrég azt mondta a (moszkvai) központi televízióban, hogy a Szovjetunióban volt a világon a legjobb zenei *tömegnevelés*. Ám az efféle diadalokért megbocsáthatatlanul magas árat fizettünk! – mondjuk ma joggal. Ez az ár alacsonyabb lehetett volna, ha nincsenek a tegnapi papnövendékek és nyárspolgárok, akik – talán félelemből – ultraforradalmárokká változtak át. De ahhoz, hogy ezt a mérhetetlenül magas árat meg lehessen fizetni, valóságos történelmi hitellel kellett rendelkezni, ami lehetővé tette a „kölcsonfölvételt a végtelen örökkévalóságtól”. Megtagadtatott ez a hitel például Franciaországtól – és gyakorlatilag az egész kontinentális Európa a fasizmus hatalmába került, beleértve szellemi hatalmát is.

Mint bármely népi vallásban, a 30-as évek fölbuzdulásában sem pusztán az önmegsemmisítő esztelenség összetevője volt jelen, hanem volt benne „valami jelentős, sőt magasztos” is. Krisztus (a keresztény teológusok szerint) „szégyenletes” vereséget szenvedett a Földön – ámde ez nyitott utat minden ember megváltásához. Minden nagy kor újra fölfedezte a maga számára ezt a tanmesét, elég csak Shakespeare-re gondolnunk. Mit tett hozzá ehhez a mi korunk? „Ha Október másnapján nem következett is be világforradalom, [...] világreform

azért végbement.”⁴³ A XX. század nem egy tekintélyes nyugati történésze elfogadja ezt a nézőpontot.⁴⁴ Igaz, bármelyik, még akár a legmélyebb népi vallásosságban is mindig jelen volt nem csupán a „jóvoltából”, hanem az „ellenére” is: a valós gondolat áttört irracionális létformáján, időről időre bekövetkezett az, amit Max Dvořák a „földi dolgok önértéke fölfedezésének” nevezett. (Az osztrák műtörténész véleménye szerint ez tette lehetővé a gótika művészetének szárnyalását, nem is szólva a reneszánszról.) De mégis, végső soron a „jóvoltából” volt túlsúlyban.

Mindazonáltal a XX. század nem az I. század; a 30-as évek „földről végrehajtott forradalma” nem az őskeresztények tömegmozgalma – lényegesen megváltozott az „ellenére” és a „jóvoltából” viszonya. Lifsic írt a háború első hónapjainak „enantiodromiájáról”, amikor összeomlott a hazugságra alapozott ideológiai és katonai rendszer – de amikor az emberek megértették, hogy van mit megvédeniük, s maguktól letek támaszra a *szocializmus eltorzítatlan igazságában*: a tömegtudat nagy fordulata következett be, amelynek klasszikus kifejezése és tükrözése lett Alekszandr Tvardovszkij *Vaszilij Tyorkinja*. Fájdalom, e háborúban aratott győzelem, amiként világgossá lett Lifsic számára a háború utolsó hónapjaiban, Sztálin hatalmának megerősödéséhez vezetett, a kvázivallásos mítosz a legundorítóbb, feketeszázas formában tért vissza. Történelmünk megértésének kulcsa rejlik abban: „miért támogatta Ivan Gyenyiszovics hallgatónak Sztálint. S utóbb miért nézte nem hallgatónak, hanem dühödten a ténykedését.”⁴⁵ Ám már mindenféle *jóvoltából* nélkül, s *csakis ellenére* a sztálinista ideológiának és

⁴³ Lásd Mihail Lifsic: *Szobr. Szocs. v 3-h t.*, t. 3, Moszkva, 1988, 156.

⁴⁴ Lásd Eric Hobsbawm: *A szélsőségek kora. A rövid 20. század története, 1914–1991*. Pannonica, Bp., 1998.

⁴⁵ Mihail Lifsic: *Ocserki russzkoj kulturi*. Moszkva, 1995, 228.

prédikátorainak, a mityineknek és a jermilovoknak, meg az olyan volt „ultraortodoxoknak”, mint L. Kopelev és neje, R. Orlova, akik utóbb liberálisokká vedlettek – így született meg a XX. századnak az a gondolata, amely milliók gondolatának s a valóság objektív logikájának visszatükrözése volt.

Ez az oka, hogy Lukács György alapvető munkájának, *Az esztétikum sajátosságának* fő pátosza, egységes elve épp a „jóvoltából”-tól, vagyis a vallásosságtól s még inkább a kvázi-vallásos sztálinista tudattól való megszabadulásban lelhető föl, mint ami a napirenden levő legégetőbb föladat. A teljes tisztelet megőrzésével az őszintén hívő emberek iránt, Lifsic szavaival „a szentek” iránt, akik Ivan Suhovval együtt sínylődtek a lágerben (mint „az öreg, a baptista Aljoska”, akinek – jegyzi meg Lifsic – „Laksin némileg le akarja szállítani az árát szektásságáért”).⁴⁶ Ám Roger Garaudy, azután Nyikolaj Bergyajev meg Vaszilij Rozanov tisztelői visszataszítók Lifsic s éppúgy Lukács szemében is: „titkon mondom magának, kedves nagyapó, én inkább megyek valódi templomba Nyikogyim atyához, mint ebbe a haladó szellemű zenés kávéházba.”⁴⁷

Roger Garaudy vagy Ju. N. Davidov vallással kacérkodó ún. „alkotó marxizmusa” lényegileg *eszménytelen*, olyan végletek összevegyítése, mint a szcientista nominalizmus meg a misztika.

A kései Lukácsnak szemére vetette Lifsic, hogy lebecsüli ezt a veszélyt: „én itt talán közelebb állok az egzisztencialistákhoz és az ontológusokhoz. Lukácsnál némi maradványa lelhető föl valamely *transzcendentális céltételező lénynek*. Számomra minden értelem a lét oldalán található.”⁴⁸

⁴⁶ Uo. 231.

⁴⁷ Mihail Lifsic: *Liberalizm i gyemokratyija*. Moszkva, 2007. 215.

⁴⁸ Mihail Lifsic: *Csto takoje klasszika?* 145.

A tükrözésemélet kopernikuszi fordulatainak **harmadik pontja** minőségileg megkülönbözteti ezt a heideggeri aletheiától mint „a jelenvalólet felfedetségétől” is. Az ember ugyanis csak akként válik a „jelenvalólet felfedetségévé” és tükrévé, bizonyította Lifsic, ha kiváltja a világ válaszát önmagára, s ezzel *szubjektivizálja* az objektumot. A világ gyökeres átalakítása nem abban rejlik, hogy a már létezőt „velejével kifelé fordítjuk”, hanem abban, hogy a dolgokat prototípusukig, eszményi alakjukig vezetjük el. Csakis megváltoztatva lehetséges megismerni, állítja a neomarxizmus. Ez a gondolat az esetben helyes Lifsic szerint, ha a végtelen valóságba való beavatkozásunk a *normájához vezet el a létet*, visszatéríti a világot saját magához. Ember nélkül – fejleszti tovább Lifsic Herzen gondolatát – a természet nem teljes, mi több, csak elvontságban létező természet, az ember által való gyökeres átalakításában tér vissza a természet saját *normájához*, ami Lifsic szerint nem elvontság, hanem valami legmagasabb fokon valóságos. Az ember létezése kozmikus, mindamelllett a szcientista kozmológiai képzelgésektől távoli értelmet nyer. Lifsic saját bevallása szerint közelebb áll a középkori realizmushoz s meglehet, azokhoz a keresztény gondolkodókhöz, akik szerint Istennek szüksége van az emberre és értelmére ahhoz, hogy teljesen Istenné legyen (ilyen gondolkodó Marx szavaival „a nagy Sebastian Franck, a valódi misztikus panteista”).

Ez a fölfogás az „áramlatnak” a vulgáris szociológiával folytatott polémiája során érett be: nem szabad kiforgatni Puskind azzal, hogy a nemesség szűk osztályérdekeit demonstráljuk vele, hanem azt kell föltárni, miként vezet el Puskin Oroszország eszméjét az eszményig, az ősképig, fölfogva sorsát már akkor, amikor az még nem tárult föl teljesen a történelemben.

Puskinnak pedig azért sikerült ezt véghezvinnie, mert miközben a magasrendű nemesi kultúra részese volt, e kultúra *jóvoltából*, nem pedig csupán ennek ellenére, a népi nézőponthoz emelkedett föl, amit remekül mutatott ki Lukács 1951-ben Puskinról írott cikkében.⁴⁹ Az ember (jelen esetben Puskin) által alkotott eszményi kép elősegíti azt, hogy a dolgok *láthatóvá* legyenek, vagyis hogy a természet visszatérjen saját magához, s az ember nélkül, szabadsága, értelme nélkül lehetetlen a természet ilyen visszatérése önmagához. Ez utóbbi kiegészítés Lifsic eszméje, Lukácsban viszont már korán megérett a gondolat, hogy „a szabadság nem lehet pusztá gyümölcse, eredménye a fejlődésnek. Be kell következnie a fejlődés egy *olyan pillanatának, amikor maga a szabadság válik az egyik hajtóerővé.*”⁵⁰ Egyebek közt a művészet alkotta eszményképek nélkül még nem válik teljesen láthatóvá, megragadhatóvá a természet – ezek a képek vezetik el a természetet a tükörszerűség teljességéig (az isteniségig, ahogy Grigorij Paloma mondotta), hozzájárulva gyökeres átalakulásához. Igaz, ebből még nem következik, hogy az anyagi és a szellemi tevékenység, az elmélet és a gyakorlat az eszményben azonosak, ahogy a fiatal Lukács gondolta, s nyomában a neomarxisták. „A világon egyetlen dolog sem vezethető vissza egyetlen tendenciára” – írta Lifsic. Amikor megkülönbözteti az igazi, „szimfonikus” azonosságot a végletek azonosságától, nem áll meg ennél a megkülönböztetésnél, hanem tovább megy a differenciálás útján. A fejlődés során az, amit joggal vetettek el mint téveset, igaznak bizonyulhat. Ilyesmi a kereszténység visszatérése az ókori Kelet világszemléletéhez az antik filozófia után.

⁴⁹ Lukács György: *Puskin helye a világirodalomban*. Világirodalom. Válogatott irodalmi tanulmányok. Gondolat, Bp., 1970.

⁵⁰ Lukács György: A kommunista párt morális küldetése. *Történelem és osztálytudat*. 122.

Hasonlóképp, mint a kétségbeesett embereket a bekerítésből kivezető politikai tiszt hazugsága a második front megnyitásáról: „nemes koholmány, Platón szóhasználatával”.⁵¹ Amikor zuhanóbombázó csap le rád, mi marad hátra? Fohászkodni – mondja Lifsic. Ez nem kegyelemért való könyörgés, hanem a „marxista úrisztertenhez” való folyamodás, afféle közvetlen kapcsolatba lépés a világ abszolút alapelvével avégett, hogy hívek maradhassunk a választott úthoz.

Így tehát Lifsic „Logosz”-a mozgékony és változékony, s ez a változékony abszolút, hogy *föltétlen* határvonalra támaszkodik, amelyen nem lehet átlépni. Lifsic és Lukács viszonya a szó tág értelmében vett modernizmushoz és a liberalizmushoz ékes tanúbizonysága ennek (dacára valamelyest eltérő olvasatuknak: Lukács – Lifsictől eltérően – nem tartotta úgy, hogy a liberalizmus az 50-es–70-es években veszélyesebb, mint a dogmatizmus, lásd erről levelezésüket és a hozzá írott kommentárokat a jelen kiadványban). Csakis ez okból lehettek végtelenül rugalmasak, így jutva el – mint Lukács – a tertullianusi etikai maximalizmusig: „Jobb elzárva lenni a szocialista táborban, mint professzornak lenni egy polgári egyetemen.” S így utasította vissza Lukács a Nagy Imre ellen követelt tanúvallomást: amikor majd mindnyájan szabadlábbon leszünk, folytatjuk a vitánkat.⁵² Lifsic elképesztő bátorságáról a szörnyű 30-as években A. A. Taho-Gogyi és T. M. Kovalenszkaja, N. A. Barszkaja és mások írásaiban olvashatunk.

Mi ennek a rettenthetetlenségnek a forrása? „Emlékszem – idézi fel Lifsic a *Beszélgetésekben* –, hogyan mondta egyszer, a későbbi nehéz években Jelena Uszijejics,

⁵¹ Mihail Lifsic: *Szobr. Szocs. v 3-h t.*, t. 3, 87.

⁵² Lásd A. Sz. Sztikalin: „D. Lukacs kak lityeratureved, filozof i polityik: vzgljad iz Moszkvi v 1940–1970 godi.” *Voproszi lityeraturi*, 2009. január–február, 103.

kezemet görcsösen megragadva: »Halhatatlanok vagyunk!«” Az őskeresztény korszak embere számára, akinek nem volt esélye Puskin, Goethe és Démokritosz életére, a halhatatlanság materialista fölfogása értelmetlen volt. Ám a keresztényi, személyes halhatatlanságba vetett hitért drágán megfizetett az emberiség. Lessingnek a görögök igazi hősiességéről és a tőlük elűtő embertelen rómaiakról szóló gondolatát továbbfejlesztve írta Lifsic Lukács halálhírének hatása alatt: „még ha valaki fakír módjára mindent kibír is, ez akkor is csak a természet játéka. Vannak emberek, akik képesek üveget enni, vannak hisztérikák, akik képesek kiállni az izzó vas próbáját, a középkori »istenítéletet«. Nemigen van ezzel büszkélkedni való. Ez nem emberi dolog.”⁵³ Az efféle hősiesség ugyanis az embertelen világ véglete és paradoxona.

A fanatikusnak megvan az előnye Goethével és Spinozával szemben: az ő önföláldozása az emberi természet meghatározott határesetete. Ám a másik pólusán annak a létnek, amelyben lehetséges a „szentség” hőstette – a lakosság alapvető tömegének sötétsége, idiotizmusa, az éhezés meg a kínpadra vontak vallatása található. Lukács és Lifsic többre tartotta Puskin és Mozart démoniságát, mert a minden ember számára való szabadság és emberiséges erkölcs megsejtését látták benne. Ők, Goethehez és Marxhoz hasonlóan, a személyes halhatatlanság megváltó hiténél többre tartották *a szabadság és a magasrendű emberi méltóság mesés világát*, amelyben a reális csodaért nem kell a más hitet vallók máglyáival és tömeges emberáldozatok vadságával, megaláztatással és félelemmel fizetni. A *természet halhatatlan*, fölszabadult és emberiesült alkotómunkájának világában megszűnik a metafizikus heideggeri félelem és szorongás, ami aljas és kicsinyes árnyzkodással jár együtt, s helyébe lép a fénylő puskin

⁵³ Mihail Lifsic: *Csto takoje klasszika?* 164.

képzet: „Síromnál ifjú élet árja / csapongjon, és örökre friss / varázssal ragyogjon reája / az egykedvű természet is.” Ebben a világban, amelynek ontológiai minőségéként velejárója az örök szépség ragyogása, a természet immár nem egykedvű, hanem *egyként kedvét leli* a kérészéletben s a gigászi metagalaktikában, amelynek létezése évmilliárdokra terjed, s ez megfelel az *emberi normának*, és valóra is válik az emberiség jóvoltából, amely visszatéríti a létet mélységes mély alapzatához.

Goethe mondta Eckermann-nal folytatott beszélgetésében: ahhoz, hogy valakiből nagy ember váljék, nagy örökséget kell kapnia, így kapta örökül Napóleon a francia forradalmat, Luther pedig a papi népbutítást. Mi mindannyian egy még grandiózusabb forradalmat kaptunk örökül, mint amilyen a francia volt, és nem kisebb tömeges tudatborulatot, mint amilyen Luther korát jellemezte. De inkább csak üveggyöngyeinkkel piszmo-gunk, nem is sejtve, hogy igazi kincsekkel teli ládán üldögélünk. Lukács és Lifsic példát mutatott rá, hogyan lehet élni ezzel az örökséggel. Minden jel arra mutat, hogy ez a példa nem a mi nemzedékünknek válik hasznára, hanem az utánunk jövőknek. Ezért akart Lifsic Keresztelő Szent Jánostól választani valamilyen mottót meg nem írt főműve élére.

Fordította: Csala Károly

Lukács György és Mihail Lifsic levelezése

A levelek listája /kronológiai rendben/

1. Lukács Lifsicnek, Berlin, 1931. IX. 20.
2. Lukács Lifsicnek, Berlin, 1932. XI. 18.
3. Igor Szac Lukácséknak, 1942. VII. 28.
4. Lukács felesége, Gertrud Lifsicnek, 1944. VI. 9.
5. Lifsic Georgnak és Gertrudnak (rekonstruálva): 1945. I. 12.
6. Lifsic Lukácsnak, 1945. II. 5.
7. Lifsic Lukácséknak, keltezés nélkül (valószínűleg 1945.)
8. Lifsic Lukácséknak, keltezés nélkül
9. Szac felesége, Raisza Lukácséknak, 1945. XI. 7.
10. Lukács Lifsicnek, Budapest, 1946. II. 11.
11. Lukács és Gertrud Lifsicéknek, 1946. III. 25.
12. Lifsic Lukácsnak és Gertrudnak, Moszkva, 1946. XI. 7.
13. Lifsic Lukácsnak, Moszkva, 1955. I. 9.
14. Lukács Lifsicnek, keltezés nélkül (valószínűleg 1955. I. 12.)
15. Gertrud és Lukács Szacnak, Dobogókő, 1955. VIII. 20.
16. Lifsic Gertrudnak és Lukácsnak, 1955. X. 21.
17. Lukács Lifsicnek, Budapest, 1955. XI. 13.
18. Lifsic Lukácsnak, 1955.....(?)
19. Lifsic Lukácséknak, 1956. II. 5.
20. Lukács Lifsicnek, Budapest, 1956. II. 18.
21. Lifsic Lukácsnak, 1957. IV. 28.
22. Lukács Lifsicnek, Budapest, 1957. XI. 8.
23. Lifsic Lukácséknak, 1963. V. 1.
24. Lukács Lifsicnek és feleségének, Lidának, Budapest, 1963. V. 15.
25. Lifsic Lukácsnak, 1963. V. 27.
26. Lifsic Lukácsnak, 1963. XI. 3.
27. Lukács Lifsicnek, Budapest, 1963. XI. 11.
28. Lifsic Lukácsnak, Moszkva, 1964. III. 21.
29. Lukács Lifsicnek, Budapest, 1964. III. 28.

30. Lifsic Lukácsnak, Moszkva, 1964. VI. 7.
31. Lukács Lifsicnek, Budapest, 1964. VI. 12.
32. Lifsic Lukácsnak, 1964. VII. 16.
33. Lukács Lifsicnek, Budapest, 1964. VIII. 3.
34. Lifsic Lukácsnak, Moszkva, 1964. X. 14.
35. Lukács Lifsicnek, Budapest, 1964. X. 31.
36. Lifsic Lukácsnak, 1964. XII. 29.
37. Lifsic Lukácsnak, 1965. III. 17.
38. Lukács Lifsicnek, Budapest, 1965. IV. 5.
39. Lifsic Lukácsnak, Moszkva, 1965. VII. 28.
40. Lukács Lifsicnek, Budapest, 1965. VIII. 27.
41. Lifsic Lukácsnak, 1965. X. 11.
42. Lukács Lifsicnek, Budapest, 1965. X. 29.
43. Lukács Lifsicnek, Budapest, 1966. IX. 17.
44. Lifsic Lukácsnak, 1966. IX. 19.
45. Lifsic Lukácsnak, 1967. III. 13.
46. Lukács Lifsicnek, Budapest, 1967. IV. 22.
47. Lifsic Lukácsnak, 1967. IV. 28.
48. Lifsic Lukácsnak, 1967. VI. 3.
49. Lukács Lifsicnek, Budapest, 1967. VII. 15.
50. Lifsic Lukácsnak, 1967. XII. 18.
51. Lukács Lifsicnek, Budapest, 1968. I. 6.
52. Lifsic Lukácsnak, 1968. I. 21.
53. Lukács Lifsicnek, Budapest, 1968. II. 6.
54. Lifsic Lukácsnak, 1968. XI. 1.
55. Lukács Lifsicnek, Budapest, 1968. XI. 25.
56. Lifsic Lukácsnak, 1969. II. 18.
57. Lukács Lifsicnek, Budapest, 1969. III. 23.
58. Lifsic Lukácsnak, 1969. IV. 19.
59. Lifsic Lukácsnak, 1970. V. 5.
60. Lukács Lifsicnek, Budapest, 1970. VI. 17.
61. Lifsic Lukácsnak, 1970. XI. 16.

*A levelezés jegyzeteit V. G. Arszlanov közreműködésével
A. Sz. Sztikalin állította össze.*

1. /Lukács Gy. – M. Lifsicnek¹/

Berlin Tempelhof,
Kaiserkorso 4, IV. Treppe bei Martin
1931. IX. 20.

Kedves barátom,

módfelett elszégyelltem magam, amikor levelét² megkaptam. Igaz ugyan, tudom és (önkritikusan) elismerem – hogy levélírás dolgában nagyon lusta vagyok. Önnel kapcsolatban azonban mégis felettébb kínosan érzem magam, hiszen Ön erről az oldaláról még nem ismer, s így félreértheti hallgatásomat. A félreértés pedig azért állna éles ellentétben a valósággal, mert nem múlik el nap, hogy ne gondolnék nosztalgiával a mi nagyszerű, részint esztétikai, részint politikai, részint történelmi tárgyú eszmecseréinkre, amelyeket intézetünk „boldog szigetén” folytattunk, és amelyek most úgy hiányoznak nekem. Sok itt az okos ember és a jó elvtárs, de egy olyan sincs köztük, kivel önmegértést szolgáló filozófiai eszmecserét lehetne folytatni, és akit igazán és érdemben foglalkoztatnának a filozófia problémái. De nem akarok csak panaszkodni. Nagy általánosságban ugyanis – a saját munkámat leszámítva – összehasonlíthatatlanul jobban érzem magam, mint ahogy képzeltem. Sokkal jobban fogadtak, mint várható volt. Az első titkár – régi barátom még 20–21³-ből – mindjárt egy nagyon érdekes sejtet (egy óriási vállalatot, ahol elég rosszul áll a szénánk) bízott rám, ami már önmagában is örvendetes lenne. De ezen túlmenően az is kiderült, hogy „jó hírnevem” az értelmiség körében végzendő munka terén is kamatoztatni kívánják. Így hát – képzelje csak el! – az írókhoz kerültem, és „nagy kutya” lettem ezen a területen.⁴ A dolog roppant megtisztelő, de szörnyű is, mivel heti három-négy olyan üléssel jár, amelyek délután

6-tól éjjel 1-ig tartanak, aztán ott van még a rengeteg tállalkozó, telefonbeszélgetés, levél, körirat stb., úgyhogy lélegzethez is alig jutok. Közben még nagy szerencsém is volt, mert éppen a „fordulat”⁵ előestéjén érkeztem, s így sikerült azt rövid idő alatt végigélnem. Ennek eredményeképpen bizalom alakult ki irántam. Igaz, hogy ez már most igen sok munkát jelent számomra, a közeljövőben pedig valószínűleg még többet, de legalább vége szakadt annak az elszigeteltségnek, amelyben külföldön rendre élni kényszerültem. Készséggel vállalom tehát a helyzetet, bár remélem, hogy később, amikor már ennél is jobban megbíznak majd bennem, más munkaterületre kerülhetek. Hiszen tudja, nem nagyon szeretem az írószektort és főleg az író-kollégákat, különösen, ha olyan „hírneves” burzsoá írókról van szó, akiket egyszerre kell óvatosan és erőteljesen megdolgozni. Megbízatom a szervezőmunkán kívül azzal is jár, hogy sok tintát kell pocskolnom a mai irodalom kérdéseire.⁶ Mindebből láthatja, hogy filozófiai munkámmal nem jól állok. Ráadásul balszerencsémre körülbelül egy héttel ezelőtt felkértek, sürgősen írjak egy terjedelmesebb cikket a Hegel-évfordulóra. A mieink ugyanis a Hegel-jubileum⁷ alkalmából cikkgyűjteményt adnak ki, a cikkemnek pedig október elejére el kell készülnie. Feljegyzéseim tengeréből most igyekszem előhalászni a Thermidorra vonatkozókat. Képzelteti, milyen lesz egy ilyen lehetetlen határidőn belül (2-3 hét), ilyen körülmények között íródó munka. Amint kész lesz, elküldöm Önnek és kérem, lehetőleg azonnal olvassa el, és légipostán juttassa el nekem kritikai megjegyzéseit, hogy a hibákat – ilyenek persze hogy mindig becsúsznak – legalább a korrektúrában kijavíthassam. Amennyiben a cikk – amit remélni sem merek – mégis jónak bizonyulna, esetleg felajánlhatnánk közlésre az orosz „Znamjának”.⁸ Erről azonban csak akkor érdemes beszélni, amikor a kéz-

irat már elkészült. Egyébként említették nekem, hogy Furtschik,⁹ a német Znamja¹⁰ jelenlegi szerkesztője, érdeklődik irántam. Kértem, adják oda neki Weilhez¹¹ írt leveletem, talán ő is leközli. Ha mind a két közlés megvalósulna, az nagy előrelépést jelentene, bár én azt a jelen munkakörülményeim között aligha hasznosíthatnám. Ilyen feltételek között a Mehring-dolgozattal¹² sem nagyon haladok. Éppen ennek akartam volna nekiülni, amikor jött ez a Hegel-cikkre való felkérés, ezért most a Mehringet félre kellett tennem. Kérem, érdeklődj meg, nem lehetne-e vele október közepéig várni, előbb semmiképpen sem tudom leadni. Hogy halad Ön a Marx esztétikájával?¹³ Olyan állapotban van-e már, hogy meg lehetne jelentetni német könyvként? Ha igen, küldjön nekem róla alkalomadtán egy tartalmi ismertetésfélét, akkor szóba hozhatnánk a kiadását itt, nem Weílnél, hanem egy hozzánk közelebb álló kiadónál. Mit szólna hozzá, ha a könyv függelékeként közölnénk a Lassalle-ról, illetve Mehringről írt cikkeimet, de csak akkor, ha Ön egy hasonló jellegűt készíthetne Plehanov esztétikájáról. Így a függelékben be lennének mutatva a marxista esztétika II. Internacionálén történt eltorzításának tendenciái. Még jobb lenne persze, ha a könyv végén közölhetnénk Lenin idevonatkozó nézeteinek rövid ismertetését. Akkor a könyv tényleg olyan aktuális lenne, hogy ki lehetne itt adni.¹⁴ Ha egyetért a tervvel, és elküldi nekem műve tartalmi ismertetését, okvetlenül meg kellene jelölnie azt is, hogy mely orosz instanciák hagyták jóvá az ön Marxról szóló munkáját, máskülönben megijednének itt az emberek. (Lunacsarszkij¹⁵ e tekintetben persze nem megnyugtató, a legjobb egy a RAPP¹⁶ emberétől kapott jóváhagyás lenne).

Gertrud¹⁷ is nagyon el van foglalta, de azért mégis több ideje van, mint nekem, úgyhogy az ő válságról szóló könyve¹⁸ jól halad.

A gyerekek október 1-én érkeznek,¹⁹ azért csak ilyen későn, mert több hónapon át úgy festett, hogy mi is a krízis áldozatai leszünk. Ám végül, igaz, csak éppen hogy, de ettől megmenekültünk.

Mindketten őszinte, szívélyes üdvözetünket küldjük Önnek és feleségének

L. Gy.

Mellékelem levelét a javításokkal együtt. Láthatja belőlük, milyen sokat fejlődött német nyelvtudása. Szinte csak szórendi hibákat követett el

Jegyzetek az 1. sz. levélhez

1. Lifsic, Mihail Alekszandrovics (1905–1983) szovjet filozófus, irodalomtörténész, esztéta, a filozófia tudomány akadémiai doktora (1973), a Szovjetunió Művészeti Akadémiájának rendes tagja (1975). 1930–31-ben Lukács György kutatótársa a moszkvai Marx–Engels Intézetben, ahol szoros baráti kapcsolatba is kerültek.
2. A hivatkozott Lukács-levél nem került elő.
3. Valószínűleg Leo Fliegel, Németország Kommunista Pártja /NKP/ Politikai Bizottságának egyik titkára.
4. Lukács György, miután Németország Kommunista Pártja vezetőségének felkérésére (1929 vége óta tartó) moszkvai emigrációjából Berlinbe utazott, hogy segítsen az alkotó értelmiség megnyerésében, 1931–1933 között az 1910-ben alapított, főként érdek- és jogvédelmi Német Írók Védelmi Szövetsége berlini szervezetének egyik vezetője lett, ezzel párhuzamosan dolgozott az I. R. Becher irányította, 1928-ban alakult Németország forradalmi proletár íróinak szövetségében is.
5. Az NKP újabb szélsőbalos, szektás irányvétele.
6. Lukács György ez időszakban született legfontosabb irodalomkritikai munkái a *Linkskurve* című folyóiratban jelentek meg.
7. Hegel halálának 100. évfordulója. A tervezett dolgozat végül nem készült el.
8. Feltehetőleg a *Pod znamenem marksizma* című folyóirat.
9. M. Furtschik – az NKP publicistája, marxista filozófus.
10. Az orosz *Pod znamenem marksizma* német verziója.

11. Felix Weil (1898–1975), a németországi kommunista mozgalomhoz kötődő filozófus, aki közel állt a Frankfurti iskolához is, a filozófiai közélet szervezője volt. Részletesebben I.: Arszlanov, V. G. *Mif o szmertyi iszkussztvo. Esztetyicseszkiye igyei Frankfurtszkoi skoli ot Benjamina do „novih levih”*. M., 1983, pp. 11–13.
12. Vö. Lukács, G. Franc Mering (1846–1919). In: Mering Franc. *Legenda o Lesszinge. Lityerturno-krityicseszkiye sztatyi*. T. 1, M-L, Academia, 1934.
13. A levélben valószínűleg M. Lifsic készül, Esztetyicseszkiye vzgljadi Marksza, in: *Lityerturnaja enciklopegyija*, 1932, t, 6, pp. 843–920 és K voproszu o vzgljadah Marksza na iszkussztvo. M., L., Gosz. izdat. Hud. lit, 1933, p. 131. műveire történik utalás.
14. Az elképzelés akkor nem valósult meg. M. Lifsic Plehanovról szóló munkái is csak jóval később láttak napvilágot. Vö.: Mih. Lifsic, G. V. Plehanov i krityika modernizma v iszkussztve, in: *Hudozsnyik*, 1967. No 1. és Ocserk obszcsesztvennoj gyejatyel'nosztyi i esztetyicseszkih vzgljadov G. V. Plehanova, in: *Plehanov, G. V. Esztetyika i szociologija iszkussztvo*. M. 1978., valamint *G. V. Plehanov. Iszkussztvo*. M., 1983. p. 143.
15. Lunacsarszkij, Anatolij Vasziljevics (1875–1933) 1917–1929 között művelődésügyi népbiztos. Leváltása után politikai befolyását elvesztette. Főleg tudományos, illetve szépirodalmi tevékenységet folytatott.
16. RAPP – Rosszijszkaja Asszociacija Proletarszkih Piszatyelej. A Szovjet Írószövetség megalakulásáig (1934) igyekezett szinte osztatlanul uralni az irodalmi életet.
17. Bortstieber Gertrud (1882–1963) – matematikus, közgazdász, fordító, Jánossy Imre csillagász özvegye, 1923-tól Lukács György második felesége.
18. A könyv befejezetlen maradt.
19. Lukács György akkor 17 éves mostohafia, Ferenc, és 9 éves leánya, Anna érkeztek a Szovjetunióból Németországba.

2. /Lukács Gy. – M. Lifsicnek/

Berlin No 24, Friedrichstr. 129 A.

II Tor, II Treppe

1932. XI. 18.

Kedves barátom,

megint végtelenül hosszú ideig nem írtam Önnek, és valójában ez a levelem sem válasz az Önére.¹ Rettentő-

en lefoglaltak és lefoglalnak mindmáig napi teendőim, a közbeeső időben pedig mégiscsak próbálom befejezni a könyvemet.² Nagyon nehezen megy – túlzottan szerteágazik benne minden, és ízlésemhez képest így is nagyon felszínes. Mindaz, amit ebben az időszakban csinálok, valahogy félresikeredik. Egy kisebb cikket szándékoztam például írni, egy itteni folyóiratba Feuerbachról és az irodalomról,³ ám az Önnek mellékelten küldött monstrem lett belőle. Küldeményemhez két kérést is csatolok.

1/ – és ez a fő: olvassa el figyelmesen az anyagot, és nagyon őszintén mondja el róla a véleményét. Szörnyű, hogy itt egyetlen olyan ember sincs, akivel őszintén és érdeemben lehetne elméleti kérdésekről beszélni. Márpedig, mint látni fogja, ebben a munkában több fontos kérdésről is szó esik. Kérem tehát, sürgősen küldje el nekem részletes kritikáját.

2/ Amennyiben úgy látja, hogy cikkem helyes, juttassa el a Lityeraturnoje naszlegyjébe, ahol a Sickingenemet publikálták, talán megjelentetik, hiszen most Feuerbach-évforduló⁴ van. (A Sickingenért járó honoráriumot még nem kaptam meg.) Küldöm a könyvem tartalmi kivonatát is. A Balzacról⁵ szóló fontos könyvem sajnos még nincs megírva, nem tudom, mikorra készül el.

Mi újat mondhatnék még? Ön hogy van? Min dolgozik? Nálunk – az időhiányt leszámítva – minden rendben. Gertrud is nagy erővel dolgozik a Válság című könyvén.

Gertrud nevében is szívélyes üdvözet Önnek és feleségének.

az Ön Georgja

Jegyzetek a 2. sz. levélhez

1. A levél még nem került elő.
2. Lukács György *Wie ist die faschistische Philosophie in Deutschland*

entstanden? című művéről van szó, amely a Lukács-archívumban 1982-ben jelent meg Budapesten.

3. Vö.: D. Lukacs Ljudvig Fejrbah i nyemeckaja lityeratura. In: D. Lukacs *Lityeraturnije tyeorii XIX veka i marxizm*, 1937.
4. Vö.: D. Lukacs Marks sz i Engel'sz v polemike sz Lasszalem po povodu Zikingena, In: *Lityerturnoje naszledsz tvo*, 1933, No 2.
5. 1934 – Feuerbach születésének 130. évfordulója.

3. /Igor¹ Szac – barátainak/

1942. VII. 28.

/A levelezőlap postabélyegzője szerint/

Kedves Barátaim!

Egyetlen sort sem kapok Önöktől. Lehet, hogy nem írnak? Ez nem szép Önöktől, bár tudom Misától, hogy sok a gondjuk és a családi kellemetlenségük. Az én életem bizonyára könnyebb, mint az Önöké. Azért gondolom így, mert „civil” életem utóbbi egy-két hónapja anyagiilag nagyon nehéz volt számomra, és csak a hadseregben éreztem magam a helyemen és jól. Most nálunk sok a tennivaló, ezt nyilván tudják az újságokból. Reméljük, hogy legfontosabb tennivalóinkkal úgy két hónap alatt elkészülünk: a fasiszták drága árat fizetnek helyi sikereikért, télire meg teljes kudarcot szenvednek. Arra számítok, hogy életben maradok, és egy faszizmus nélküli világban élvezem majd életem. Merthogy egy megmérgezett világban nem nagy öröm élni. A győzelem után úgy fogom érezni, hogy jogom van kellemes és nyugodt munkában megpihenni. Nekiülök a Fialat Hegel fordításának, Jurocska pedig Gertrud segítségével közben majd még sok nagyszerű munkát készít elő a fordítónak – mindenekelőtt Goethe életrajzát, amelynek anyagait újra megtalálják. Az ilyen, korábban már megélt napok-

ra várva ölelem mindannyiukat. Várom a Gertrudról, Jurocskáról és Annuskáról szóló híreket.

az Önök Igorja

Jegyzet a 3. sz. levélhez

1. Szac Igor Alekszandrovics (1903–1979) – M. Lifsic régi, közeli barátja. A kijevei konzervatóriumban tanult, kiválóan ismerte és értette a zenét, az irodalmat és a képzőművészetet. Kritikus volt, filozófiai szövegek német fordítója, 1923–1933 között Lunacsarszkij irodalmi titkára, 1936–1953 között a *Lityerturnij krityik* folyóirat munkatársa, majd kritikai rovatának vezetője. A 60-as években a *Novij mir* folyóirat szerkesztőbizottságának tagja (amíg másokkal együtt el nem bocsátották, kierőszakolva ezzel a főszerkesztő, A. T. Tvardovszkij lemondását). A polgárháború idején 16 évesen a Vörös Hadsereg önkéntese, súlyosan megsebesült, gerincsérülésének következményeit egész életén át viselte. A honvédő háborúban ennek ellenére vállalta a frontszolgálatot, felderítőként harcolt. Kapcsolatát bajtársaival haláláig megőrizte.

4. /Lukács Gy. felesége, Gertrud¹ – M. Lifsicnek/

1944. VI. 9.

Kedves Misa,

amikor Gyuri tegnap hazajött az ülésről és elmondta, mi történt,² azonnal világossá vált előttem, hogy Ön miért kérte: Gyuri feltétlenül hívja fel telefonon, bármilyen későn kerül is haza. Hiszen olyan kérdésről volt szó, amelyik két vonatkozásban is igen fontos az ön számára: szót emelt-e a védelmemben? És beváltotta-e utolsó barátom, akire ügyemben számítottam, a hozzá fűzött reményeimet?

És most megértem, milyen mélyen megbánhatta az, hogy Gyuri egyetlen szót sem szólt a védelmében. Gyuri ezzel persze hibát követett el, és nincs ember, aki ezt a hibát olyan mértékben átérezné, mint ő maga. Annyira le van sújtva, hogy időnként felidézi bennem ifjúságom egy fájdalmas emlékét: apámat, akinek fiatal korában politikai meggyőződése miatt betörték háza ablakait, később – egy általa anyagi okokból kötött kompromisszum miatt – keserű könnyek között találtam. Itt semmi jelentősége annak, hogy a politikai meggyőződése hamis volt, s annak sem, hogy az a kompromisszum ma, a mi szemünkben nevetséges semmiség lenne. A dolog lényege, mint ahogy az én fájdalmam is, amelyet e két számomra oly drága ember miatt érzek, ugyanaz marad.

Eredetileg arra készültem, hogy aprólékosan leírom Önnek, miként jutott el Gyuri e hiba elkövetéséhez, hogy milyen nehéz manapság a Don Quijote-féle szélmalomharc és a manőverezés szűk, de mégiscsak meglévő terének helyes kihasználása között lavírozni stb., stb., de hiszen nem a magyarázkodás a lényeg. Egyszerűen arra kérem, ne sokáig haragudjon Gyurira, és ne túlságosan vesse meg őt. Tudom, hogy a történetek árnyéka óhatatlanul megmarad, de ahogy Goethe mondja, barátok azok, akik már minden számadásukat lezárták. Ami persze nem azt jelenti, hogy a bűn adósságát és tartozásait vég nélkül lehet szaporítani, de annyit legalább igen, hogy a múltbéli befektetések némi garanciát nyújtanak a jövőre nézve.

Őn éppen olyan jól tudja, mint én, hogy Gyuri felszólalása semmin sem változtatott volna, de mégis jó lett volna, ha néhány higgadt, támogató szót mond az ön munkájáról.

Kedves Misa, próbáljon meg nem haragudni, gondoljon arra, milyen nehéz az életünk.

Gertrud

/A levél szövege alatt
balfelől, M. Lifsic kézírásával/

*Drága lélek, eszemben sem volt haragudni, tudván-tudva,
milyen ez az élet.³ De az a pillanat kegyetlen volt.
Mennyire sajnálom, hogy többé nem láthatom Gertrudot.
Olvasom sorait és könnyezem.*

Jegyzetek a 4. sz. levélhez

1. L. 1. sz. (1931. IX. 20.) levél 17. jegyzetét.
2. Arról a minősítő bizottsági ülésről van szó, amely 1944-ben nem bocsátotta védésre a SzuTA Filozófiai Intézetében M. Lifsic Marx esztétikájáról írt akadémiai doktori értekezését. Bár a hivatalos opponensek – Lukács Gy., és V. F. Aszmusz – pozitívan értékelték a disszertációt, és a védeés már a sajtóban is meg volt hirdetve, azt az Intézet vezetősége váratlanul letiltotta. Minden valószínűség szerint azért, mert Lifsic Hegel-értelmezése nem egyezett azzal, amelyet a *Bol'sevik* folyóirat 1944. évi 7-8. számában közzétett párt-direktíva írt elő.
3. Lifsicnek már a disszertációi kapcsán is volt tapasztalata „ennek az életnek” a milyenségéről. A meghíúsított doktori védeés után négy évvel, 1948-ban a SzuTA Leningrádi Irodalomtudományi Intézetében olyan sikeresen védte meg kandidátusi értekezését, hogy a filológia tudomány kandidátusa cím helyett mindjárt a doktori cím odaítélésére tartották érdemesnek, amelyet azonban ő visszautasított. (Hivatalos opponensei V. M. Zsirmunszkij és G. A. Gukovszkij voltak.) Ám a szovjet Tudományos Minősítő Bizottságnál az értekezése „elveszett”, és így őt a kandidátusi cím jogosulatlan használatával, az állami és pártszervek félrevezetésével vádolták meg, pártvonalon pedig „szigorú megrovás végső figyelmeztetéssel” büntetést róttak ki rá. Csak több vezető irodalomtudós közbelépésének köszönhetően lett vége ennek a galádságnak, és ítélte oda Lifsicnek a TMB 8 évvel a védeés után kandidátusi címét. 1973-ban aztán a filológia tudomány akadémiai doktora lett.

5. /M. Lifsic – Lukács Gy.-nek/

/Keltezés nélkül,¹ orosz nyelven,
M. Lifsic kézírásával/

Kedves Georg és Gertrud!

Elutazásom óta² már két hónap telt el, és én még nem szakítottam időt arra, hogy írjak Önöknek. Még kevesebb szabad percem volt, mint Moszkvában. Úgy látszik, mindenkinek megvan a maga életstílusa, amelyet magával cipel. Jelenleg kötetlenebbül vagyok, és kezdem jobban érezni magam, bár megterhel és idegesít a töméntelen háztartási gond. Ezen kívül ittlétem idején tinta-rabságomat is fenn kell tartanom – havi hat sor az Informbürónak. Szóval most újságíró lettem, mint öt évvel ezelőtt Ön, Juri. Csak azt nem tudom, ki fog engem a szerkesztőn kívül olvasni. Hivatalos tennivalóimat végtelenül unom, félek egyébként, hogy egyszerűen minden munkát unok. Néhány nem túl fontos foglalatosság azért még fel tudja szítani érdeklődésemet. Itt, az Akadémián, ahol dolgozom, a modern háború dialektikájáról tartottam előadást, és ennek kapcsán ismét belemerültem Leninbe, az imperializmus korába, a nemzeti kérdésbe stb. Pont én hiányoztam mindezen kérdések megvilágításához! Olvasom a Mirovoje hozjajsztvo i mirovaja polityika c. folyóiratot, és úgy találom, hogy érdekesebb, mint a többi. Az én helyzetemben efféle kérdésekkel foglalkozni majdnem olyan, mintha asztronómiával foglalkoznék. Hiszen a csillagokra amúgy sem lehet semminemű gyakorlati befolyással lenni.

Tudja Isten, találkozhatunk-e egyhamar. Abban biztos vagyok, hogy azok a nagyszabású események, amelyek engem jelen helyzetemben marasztanak, nem egy-két hónapig fognak tartani. No és hajlandóak lesznek-e engem azután elengedni? Nagy kérdés! Szeretném, ha

vigasztalásképpen elméleti témájú leveleket kapnék Öntől. Nélkülözhetetlen lenne mint agytorna, hiszen a sápadt elméletet másra használni úgysem lehet. Apropó, nem lenne-e kedve megmutatni, hogy öregember nem vénember? Leningrádban megjelenik egy folyóirat, a Zvezda, most új, nem rosszul összeállított szerkesztősége van. Engem nagyon hívnak külső munkatársnak. De hát az én írói kvótám, mint tudja, nem túl magas. Nem akarna-e Ön, Juri, valamit írni nekik?³

Szegény Jura Fridlender⁴ még mindig számkivetettségében sínylődik. Ehrenburg láthatólag semmit sem tett érte. Nem lehetne Olga Oszipovnáan keresztül vagy valahogy másként egy kis nyomást gyakorolni rá? Jura nagyon népszerű Leningrádban, mint afféle csodagyerek. Sok kiváló bajtársa sajnos odaveszett, ki a fronton, ki az éhínségben.

Semmit sem tudok Igorról,⁵ csak annyit hallottam, hogy Moszkvában van. Hova írjak neki? Hogy van magas rangú hölgyünk, a patronesszánk?⁶

Remélem, mindketten egészségesek, megvan még valamennyi érdeklődésük a munka és az élet iránt, hogy a filozófusok már nem annyit zaklatják Önt.⁷ Egyébként milyen híreket hallani náluk? Hogy halad az Ön Sersenkónak küldött könyveinek kiadása?⁸ Mindez érdekel engem. Főként pedig az, ami az ön jólétét, egészségét, hangulatát és munkáját illeti. Az általános kérdések kevésbé izgatnak. Innen a távolból nem annyira ingerelnek mindezek a Baszkinok, Jegolinok⁹ és társaik. Remélem, megtanulok úgy tekinteni rájuk, ahogyan filozófushoz illik.

Ha nem okoz Önnek, Juri, különösebb nehézséget, küldje el nekem azoknak a szociológiai, politikai tárgyú, illetve a nemzeti kérdést érintő könyveknek a listáját, amelyeket az utóbbi időben olvasott. Hiszen itt semmi sincs a kezem ügyében, még Otto Bauer¹⁰ és mások köny-

veinek pontos címére sem emlékszem. Egyet s más talán fellelek a könyvtárakban (a legújabb politikai–szociológiai irodalomból, különösen az állam és a nemzetiségek kapcsán). A kérésem egyébként nem annyira sürgős, csak lehetőségei szerint teljesítse, nehogy teljesen elvaduljak. Én pedig lehet, hogy következő levelemben elküldöm Önnek előadásaim téziseit.

Ölelem.

Szeretnék ott lenni Moszkvában és megkóstolni a Gertrud által készített finom fogásokat.

az Ön M-je.

Jegyzetek az 5. sz. levélhez

1. A rekonstruálható dátum valószínűleg 1945. I. 12.
2. M. Lifsicet 1942-ben a Haditengerészet Politikai Főcsoportfőnöksége Sajtóosztályának 2. részlegéhez vezényelték, ahol két éven át főszerkesztőként dolgozott, 1944-től leszereléséig ugyanott irodalmat oktatott.
3. Sem M. Lifsic, sem Lukács György nem írt a leningrádi *Zvezda* folyóiratba.
4. Fridlender, Georgij Mihajlovics (1915–1995) ismert irodalomtörténész, akadémikus, M. Lifsic tanítványa. A II. világháború idején anyja német származása miatt Kazahsztánba deportáltak. Kiszabadulása jórészt M. Lifsic közbenjárásának volt köszönhető, akinek sikerült bebizonyítania, hogy Fridlender csak anyai ágon német, mivel apja – zsidó.
5. L. 3. sz. (1942. július 28.) levél 1. jegyzetét.
6. Még nem sikerült azonosítani.
7. Lukács György 1942-től dolgozott a SzuTA Filozófiai Intézetében, ahol munkássága a főnökség kritikájának állandó céltáblája volt. Végül azzal az ürüggyel bocsátották el, hogy tevékenysége nem illeszthető az Intézet fő kutatási irányaihoz. Erről bővebben l.: Beszedi na Lubjanke. Szledsztennoje gyelo Gyergya Lukacsa. In: *Matyeriali k biografii. 2-e ispravlennoje i dopolnyennoje izdanyije*. Moszkva, 2001, pp. 126–27, 129, 138.
8. 1944 végén a moszkvai Idegennyelvű Kiadó megjelentette Lukács György *Írástudók felelőssége* című munkáját magyar nyelven.
9. Pontosan csak Jegolin, A. M. (1896–1959) van azonosítva – a hivatalos vonalat képviselő, Lifsicet élesen bíráló irodalomtörté-

nész, a SzuTA levelező tagja, a levél megírásakor a SzK/b/P KB apparátusának munkatársa.

10. Otto Bauer (1882–1938) – az osztrák szociáldemokrácia és a II. Internacionálé vezéregyénisége, az ausztromarxizmus híve.

6. /M. Lifsic – Lukács Gy.-nek/

/orosz nyelven, kézirással/

1945. II. 05.

Kedves Juri!

Nem tudom, Moszkvában találja-e még levelem.¹ Mindenesetre emlékeztetni szeretném valamire, amit elutazásom előtt alkalmasint elfelejtettem elmondani, bár nagyon fontos.

A helyzetem a régmúlt filozófusai közül talán Epictetoséra² emlékeztet leginkább. Csak bennem nincs annyi belső szabadság vagy önelégültség, mint amennyi ebben a nyakörves gentlemanben volt. Önnek nemsokára lehetősége nyílik arra, hogy különböző helyeken, illetve különböző befolyásos személyek körében elterjessze a hírt, vagy szárnyra bocsássa a híresztelést, miszerint létezik a hiperboreusok között egy babérkoszorúra érdemes férfiú. Az én vagyok. Legyen bár túlzás, valótlanosság, vagy a jövőre szóló váltó, de más kiutam nincs! Álnokoskodjon egy kicsit a kedvemért! Hiszen nálunk egyetlen módon válhat valaki felszabadított rabszolgává – úgy, hogy rászolgál a kívülről megnyilvánuló figyelemre – és ez az elkövetkező években még inkább így lesz. Thomas Mann, vagy valamilyen angol, amerikai, illetve akár az ördög vagy más pokolfajzat két elejtett szava elég, hogy halvány lehetőségem legyen a szakmámban dolgozni. Az utóbbi pedig, becsületszavamra, nem lesz teljesen hiábavaló munka. Kanttól eltérően én egyfajta „a nem tiszta, vagy akár piszkos ész kritikáját”, „eine Kritik der unreinen oder sogar schmutzigen

Vernunft"-ot fogok írni. Ha e művem mindössze három gépírási példányban jelenik meg, egyet közülük pompás díszkötésben, szerzői ajánlással Ön kap majd. Ez hát, Juri, a kérés. Megmondom Önnek az igazat. Igen csekély a reményem, hogy felmentést kapok a katonai szolgálat alól. A csata első menetét már elvesztettem. A moszkvai főnökség parancsba adta, hogy engem semmi szín alatt se engedjenek el. Próbálkozni majd még lehet, de bízni persze csak a véletlenben bízhatok. Je. F. /Uszijevice/ és mások segítségére kevésbé számítok. A legközelebbi években egészében véve nehéz lesz az életem. Azt hiszem, világos Ön előtt, hogy egész katonai szolgálatom (a Píni flottillától kezdve) és jelenlegi helyzetem a Lityeraturnij krityk hihetetlen hadakozó kedvének, az Írószövetséggel való semmire sem jó hadakozásnak a közvetlen következménye. Ebbe az egész dologba csak bajtársi kötelességérzetből keveredtem bele, mi több, sokszor akaratom ellenére. Megfizetni azonban mindezt nekem kell. Már megtapasztaltam Je. F. Uszijevice megalázó emlékeztetését helyzetemre. Úgy hiszem, továbbra is megfélemlít rólam. Kemenov³ vonatkozásában már levontam a következtetéseket. Súlyosak az ilyen következtetések, de jobb egyedül maradni és lesüllyedni a tenger fenekére, mint hazugsággal áztatni magamat. Egyébként nem tudok még arra a végkövetkeztetésre jutni, hogy 30 évesen elvesztettem korábbi létpozícióimat, hogy mindent előlről kell kezdenem, méghozzá egy teljesen idegen közegben, aminek, hogy őszinte legyek, semmi kedvem sincs nekikezdeni. Tudományos tekintetben ugyanakkor éppen most támad egész sor új gondolatom, méghozzá olyan területeken, amelyek számomra korábban a legkevésbé sem voltak átláthatók.

Rendkívül sajnálom, hogy nem ismerkedhetem meg az Ön tudásszociológiai munkájával, mivel most éppen nagyon érdekelnek az elméleti – ismeretelméleti, onto-

lógiai és pszichológiai kérdések. Ha van egy nélkülözhető példánya az Ön által felhasznált irodalom bibliográfia-jegyzékéből, legalább azt küldje el levélben.⁴

Amikor már draussen /odakint/ lesz, nem akarna-e könyvcserre-megállapodást kötni? Mivel Ön már olvas oroszul, én pedig jól ismerem érdeklődési körét, küldhetnék Önnek a külföldiért cserébe itteni irodalmat Leningrádból (itt sok van belőle). Ön úgyszintén nagyon jól ismeri az én érdeklődési körömet. A cserét a VOKSZ /a szovjet Kultúrkapcsolatok Intézete/ bonyolítja le.

Apropó, az én két kis könyvem közül nem tudná-e postacsomagban elküldeni nekem a Chamberlint?⁵ (Tekintve, hogy most Kantot olvasom.) Engedje meg, hogy a Gorkij-könyvet emlékül Önnek ajándékozzam.

Igor nem ír nekem, én meg nem tudom a pontos címét. Nem tudja-e, mi van vele, hogy szolgál az egészsége?

Mikorra tervezi elutazását, hogy alakulnak az ügyei?

Meleg üdvölet Gertrudnak és az egész családnak tőlem és Lidától. 45. II/5.

Jegyzetek a 6. sz. levélhez

1. Lukács Gy. szeretett volna mielőbb visszatérni Magyarországra, a könyvtárát is már jó előre hazaszállíttatta, de míg a moszkvai magyar emigráció többsége 1944 decembere és 1945 februárja között hazautazott, ő a feleségével és leányával csak 1945. augusztus 28-án lépte át a szovjet-magyar határt, és augusztus 30-án érkezett Budapestre.
2. Epictetos (i. u. körülbelül 50–138) – görög sztoikus filozófus, fel szabadított rabszolga volt.
3. Kemenov, Vlagyimir Szemjonovics (1908–1988) – szovjet művészettörténész és művészeti kritikus, az OSZSZK érdemes művésze (1968), a művészettörténet akadémiai doktora (1958), a SzuTA rendes tagja (1954), alelnöke (1966-tól). A harmincas években a Lifsic–Lukács áramlathoz csatlakozott. A M. Lifsic számára nehéz években elutasította a SzU Művészeti Akadémiája Tudományos Kutatóintézetének igazgatója, K. F. Juon ajánlását, aki Lifsic felvételét javasolta az Intézetbe. Lifsic *Miért nem*

vagyok modernista? című művének megjelenése után viszont támogatta megválasztását a Művészeti Akadémia levelező majd rendes tagjává, és felvételét az Intézetbe, az esztétikai irányzatok története szektorának vezetőjeként.

4. Lukács Gy. ebben az időszakban a német nácizmus eszmei forrásait tárgyaló cikksorozaton dolgozott.
5. Feltehetőleg Houston Stewart Chamberlain valamelyik könyvéről van szó, amely Lifsic moszkvai magánkönyvtárában megvolt.

7. /M. Lifsic – Lukács Gy.-nek/

/keltezés nélkül – valószínűleg Lukács hazatérésének éve, 1945/

Kedves Barátaim!

Így hát tréfás levelem¹ prófétikusnak bizonyult – elutaznak! És ki tudja, látjuk-e még egymást valaha? – Minden olyan ostobán van elrendezve ezen a világon. Tulajdonképpen magamat kell hibáztatnom, amiért nem használtuk ki elég jól az időt közös munkánkra, bensőséges beszélgetéseinkre. A hibás persze én vagyok, lévén a fiatalabb, és különben is mindig miattam adódott fennakadás, mert mindig kevés volt az időm. Pedig hát tényleg kevés volt, – azóta mögöttem maradtak a Marx-Engels Intézet pincéjének boldog napjai.² A szavak mit sem érnek, és sajnálkozni is fölösleges, hiszen a dolgon most már semmiképp sem lehet segíteni. Reménykedjünk legalább abban, hogy a legközelebbi években nem lesznek közöttünk kőfalak és egyéb akadályok. Az elutazása talán csak időleges, vagy a körülmények fogják megkövetelni, hogy el-ellátogasson Moszkvába.³ De hallgasson rám, ne repülővel menjen, ne engedjen a csábításnak, inkább szenvedjen egy kicsit tovább a vonaton.

Hogy hová utazik, nem tudom. Remélem nem az új barátaihoz, akik krokodilkönnyeket hullatnak az előadásai után.⁴ Ha a hazájába megy, az talán nem lesz

olyan rossz, de mindazonáltal ne siessen, legyen még egy kicsit velünk, előbb hadd rendeződjön el minden. Gondolnia kell az egészségére, a korára. Nagyon örülök sikereinek, és még jobban a Feriről szóló optimista híreknek. Ám ami a tábornagyot illeti, az Ön egészsége drágább egy egész vezérkarnál is, és nem szeretném, ha sok erőt pazarolna ennek az „Eccelle-nzanak” felvilágosítására, akár az Ön hazájában is. Vagy meglehet, Ön most a generalissimus címet kapja meg? Ebben az esetben ne feledkezze meg egy századosról, aki talán tengerészeti attasé lehetne egy olyan országban, amelynek nincs tengere. Sajnos nem tudok Moszkvába utazni, hogy elbúcsúzzam Önöktől, legfeljebb akkor tudnék, ha ezt Ön igényelné valamilyen felsőbb szerveken keresztül. Remélem, Lidától hamarosan megtudhatom elutazásuk minden részletét. Vajon fog-e nekem rendszeresen írni? Köszönöm elméleti észrevételeit. Kérem, a jövőben is hozza tudomásomra mindazt, ami csak problémáimmal kapcsolatban eszébe jut. Nagy hiányát érzem bibliográfiai útmutatásoknak, rendkívül érdekel az Ön „ismeretszociológiája”. Apropos, azt ígerte nekem, hogy kideríti annak a gyűjteménynek és cikknek a címét, amelyben szerepel a Németország jövőjéről az angol kapitalizmus szemszögéből szóló rész, amelyet nekem említett. Én jelenleg – amennyire időmből futja – angol és amerikai folyóiratokat olvasok, ha valami ezekből érdekelne, szívesen megírom.

A magam életéről nincs mit írnom. Kívülről nézve elviselhető, bár nehéz. Nyomaszt a perspektívtalanság, hisz nem vagyok ostoba ember, tudok általánosítani és felfogom, hogy olyan csapdába estem, amelynek már lecsukódott a teteje. Ha lelki szemeim előtt felidézem mindazokat az erőket, amelyek segíthetnének rajtam, világosan látom, hogy valamennyien ellenem irányulnak és azzal fenyegetnek, hogy végleg megfojtanak. Százból

egy esélye van annak, hogy majd még dolgozhatom, hogy szabadságban részesülhetek, hogy valaki a védelmemre kel. Továbbra is reménykedem ebben az egy esélyben, Epictetoszhoz hasonlítom magam. Végző esetben még egy kiút marad – majd ha kissé felcseperednek a fiókáim. Egyelőre azt követelik, hogy értük éljek, ha már több emberért nem tudok.

Így hát a legjobbakat. Nem mondom, hogy isten vele. A viszontlátásra. Mindegyikünk a sorsa által kijelölt utat követi majd. Ne feledkezzék meg róla, és írjon. Allah ill-Allah, Mohamed rasuluh Allah.

Az Ön M. L.-je

Jegyzetek a 7. sz. levélhez

1. Valószínűleg az 1945. február 5-i levél.
2. M. Lifsic visszaemlékezése szerint Lukács azt emlegette neki, hogy a „Rjazanov pincéjében” töltött idő élete legboldogabb napjai közé tartozott. Az Intézet pincéjében kialakított kis társalgó volt Lifsic és Lukács beszélgetéseinek, a *Lityeraturnij krityik* c. folyóirat köréhez tartozó filozófusok találkozásainak színhelye (a folyóirat, amelynek aktív munkatársai voltak Lifsic és Lukács, 1933–1940 között jelent meg Moszkvában. Az 1939–1940 közötti Lukács bírálatok után betiltották.). Rjazanov, D. B. (1870–1938) az Intézet akkori igazgatója, egykori mensevik, Marx szövegeinek egyik legkitűnőbb ismerője. 1930–31-ben az elméleti tisztogatások során hajsza indult ellene, 1931-ben kizárták a pártból.
3. Lukács Gy. nem tért vissza többé Moszkvába. A SzuTA Filozófiai Intézetének meghívása 1956 őszére a tragikus történelmi események miatt nem realizálódott.
4. 1943–1945 között Lukács Gy. sokszor tartott előadásokat német hadifoglyoknak a Krasznogorszkí antifasiszta iskolában. Bővebben erről I. F. Fühman *Zweiundzwanzig Tage oder die Hälfte des Lebens* 1979. p. 151. Lifsic „új barátokon” ironikusan az iskola hallgatóit érte.

8. /M. Lifsic – Lukács Gy.-nek/

/keltezés nélkül, orosz nyelven, kézírással/

Kedves Barátaim!

Az imént olvastam el Juri egyik levelét, még egy nálam van, de a többi nem jutott el hozzám. Remélem, sikerül megkeresnem őket Jelenánál,¹ aki most beteg. Végre leszereltek, rengeteg utánjárást követően. Épp hogy Moszkvába érkeztem, elintéztem teendőimet, és néhány óra múlva indulok vissza Leningrádba, ahol ott van Lidám és Vetám.² Úgy tervezem, hogy a nyár folyamán átköltözöm Moszkvába. Mindig nagyon örülök, ha hírt kapok Öntől. Láttam Ancsit, nagyon jól néz ki. Amint megérkezem Leningrádba, részletesen írok. Leveléből látom, hogy tettereje, energiája a régi, a jövőbe vetett hite erős. Én is kezdek könnyebb szívvel a ködös jövőbe tekinteni, s remélem, hogy az új helyzetben a világ nekem is kellemesnek tűnik majd. Nem hiszem el, hogy a továbbiakban soha sem fogunk közös elméleti munkát végezni. Megalkotjuk mi még az új marxista „Logosz”-t. Köszönöm, hogy elküldte a kis magyar könyvet. Sajnálom, hogy nem tudom elolvasni az előszavát. Ne felejtse el.

Üdvözlöt Lidától.

Csókolom,

Misa

Jegyzetek a 8. sz. levélhez

1. Uszijevis, Jelena Felikszozna (1893–1968) – irodalomkritikus, az 1930-as években Lifsic–Lukács irányzatának egyik követője. Ifjú korától részt vett a forradalmi mozgalomban, Leninnel együtt érkezett Oroszországba a „leplombált vagonban”. Részt vett a polgárháborúban. Férje, Uszijevis, G. A., aki 1907-től volt a bolsevik párt tagja, 28 évesen esett el a polgárháború frontján. Jelena Uszijevis a 30-as években élesen bírálta a szocialista-

realista szovjet irodalom illusztratív jellegét, és „bürokratikus” optimizmusát. Védelmébe vette A. Platonovot, P. Vasziljevét, a későbbiekben agyonlőtt költőt, és másokat.

2. Lida – Ludmilla Jakovlevna Reingardt, Lifsic felesége. Veta – Vittorija Mihajlovna German, Mihail Lifsic első házasságából 1927-ben született leánya, újságíró és fordító.

9. /Raisza¹, I. Szac felesége – Lukács Gy.-nek és Gertrudnak/

1945. november 7.

Kedves Barátaim,

Levelemet az Önök szobájában ülve írom. Igorral együtt eljöttünk Ancsihoz, hogy köszöntsük az ünnep alkalmából, és átadjuk az Önöknek szóló leveleket. Gratulálunk az Októberi forradalom 28. évfordulójára, és a legeslegjobbkat kívánjuk. Kedves Gertrud, Ancsi felolvasta az Ön levelét, értem belőle, hogy egyelőre nem túl könnyű az életük új hazájukban. Remélem, hogy most már kicsit megszoktak ott, és létkörülményeik is rendeződnek. Ami az általános helyzetet illeti, itt nehéz hamarosan bekövetkező megkönnyebbedést várni. Önt érthető módon nyugtalanítja ... [ITT HIÁNYZIK A SZÖVEG] /Ancsi?/ nagyon jól néz ki, vidám és energikus, mint mindig. Feri helyzete persze súlyosabb. Önök jobban tudják, mint én, hogy milyen nehéz az embernek egy új helyen élnie, amikor minden rendezetlen, nincs egy saját zuga, se közelálló, de egy ponton azért szeretném Önöket megnyugtatni. Úgy érzem, hogy különösen felzaklatták Ancsi levelének azon sorai, amelyek szerint földből van a ház, amelyben laknak. Ancsi leírásából világos, hogy amiről beszél, az egy Ukrajnában teljesen megszokott kis vályogház, földes padlóval. Ilyen házakat nem csak faluhelyen, hanem városokban is építenek, és biztosíthatom Önöket, hogy ezek nagyon

barátságos, meleg hajlékok. Ánya faházakhoz szokott, és így meglepték ezek a vályogépületek. Én Ukrajnában egy ilyen házban születtem és nőttem fel, és emlékszem, milyen kényelmetleneknek és ridegeknek tűntek nekem a vidám kis ukrán kunyhók után a Moszkva-környéki deszkapadlós faházak. Mindez csak megszokás dolga, és biztos vagyok benne, hogy amikor Ánya megmelegedett új helyén, meg fog tetszeni neki a „földház”, és ő, mint minden ukrán háziasszony, élvezettel tapasztja majd agyaggal a padlót, hogy szép sima és meleg legyen. Ez nem nehéz munka, magam is nem egyszer csináltam /gyerekkoromban?/. Azért írok ilyen részletesen mindezekről a „földes” problémákról, mert úgy éreztem, hogy komolyan aggasztják Önt, kedves Gertrud. Ami a könyvek Majkopba küldését illeti, itt [A SZÖVEG HIÁNYOS] ... szívesen segít/ünk?/. ... már leszerelt, mindössze bizonyos formalitások elintézése van még hátra. A munkám nagy zökkenőkkel halad. Amíg Szása a dácásban volt, sikerült egy nagy és érdekes fordítást elvégeznem – Voltaire orosz levelezését II. Katalinnal és Suvalovval. Az utóbbi időben különféle hétköznapi bajaink voltak: bezárták az óvodát, látogatóba jöttek, és nálunk laktak Igor front-bajtársai (el tudják képzelni, ugye? A mi szobánkban!), úgyhogy a legkisebb gondom is nagyobb volt, mint a saját munkám. Most már minden rendbe jött, a gyerekek egészségesek, az óvodát megnyitották, és remélem, beindul a munkám is.

Írjanak nekünk, kérem, az életükről. Gyakran gondolunk Önökre, és várjuk leveleiket. Mindkettőjüket ölelem.

/Az aláírás hiányzik /Raisza?/

Jegyzet a 9. sz. levélhez

1. A. Szac felesége, Lincer Raisza Iszajevna, spanyol és francia irodalommal foglalkozó irodalomtörténész, Balzac, Diderot, Camus stb. fordítója.

10. /Lukács Gy. – M. Lifsicnek/

Misának

Budapest, 1946. II. 11.

Kedves Barátaim!

Ma egy kissé lazább napom van, és ezt a ritka alkalmat arra használom, hogy írjak Önöknek. Életem az elmúlt 14 nap alatt egy merő iszony volt, valóságos inflációja a legkülönbözőbb kérdéseket tárgyaló üléseknek és tanácskozásoknak – a Tudományos Akadémia újjászervezésétől a munkás kultúregyletek apró problémáig. [NB! Magyarországon – az NDK-tól eltérően – nem volt semmilyen „Kulturbund”.] A köztes időben három nagy előadást tartottam („Lenin a kultúra kérdéseiről”¹ az Írószövetségben, „Demokrácia és Irodalom”² címen pártunk széleskörű nyílt előadássorozatának keretében, A demokrácia válsága³ címen referátumot egy nagy nyílt vitán elhangzott hasonló című előadáshoz), ráadásul az előadásokat mindjárt nyomdakész formában kellett elkészíteni stb., stb. Ma viszonylagos szélcsend állt be e vihar után.

Ez a kis bevezetés már némi képet ad életünk stílusáról. Ráérő időmet azonban mindenképp arra szeretném fordítani, hogy itteni helyzetünkről adjak Önöknek némi képet. Itt még mindig viszonylagos egyensúly áll fenn a demokrácia és a reakció erői között. A reakció szüntelenül támad, de egyelőre sikertelenül. Elkészült a földreform végrehajtását szabályzó rendelet,⁴ amely tulajdonképpen jórészt a földreform annullálásával lett

volna egyenlő, de ezt a támadást sikerült visszaverni. Néhány nappal ezelőtt az Országgyűlés többségét kitevő Kisgazda párt hivatalos szónoka leplezetlenül sovíniszta hangnemben szólalt fel a parlamentben, ahol óriási botrány tört ki emiatt, úgyhogy a Kisgazda párt nyilvános elhatárolódásra kényszerült, kijelentve, hogy az illető úr pusztán a maga személyes nézeteinek adott hangot. Közben Mindszenty bíboros,⁵ a magyar katolikus egyház feje nyíltan reakciós uszítást folytat, aminek hatására tegnap már Budapesten, bár kevés résztvevővel, de nyíltan fasiszta utcai demonstrációra került sor. A megtorló intézkedések tekintetében „állóháború” folyik. A rendőrség a baloldal kezében van (főnöke kommunista, értelmes, jó elvtárs),⁶ és az összes összeesküvőt, valamint a spekulánsok stb. többségét őrizetbe veszi. Az ügyészségek és a bíróságok viszont ezek nagyobb részét ismét szabadlábba helyezik. A régi zsidó viccben szereplő apához hasonlóan – aki miután fia újabb kalandjairól értesült, így kiáltott fel: „én is mulatnék rajta, ha ez a hülye nem az én fiam lenne!” – mi is mulathatnánk a hasonló partizánkodáson, ha annak során, mondjuk, egy összeesküvő csoportot szabadlábba helyeznének, de a politikai rendőrség erői nyomban, még ugyanazon a napon őrizetbe vennék. Az említett „állóháború” a gazdaság döntő kérdésében azért rendkívül kedvezőtlen számunkra, mert semmit sem tehetünk az infláció ellen. A pénz 25%-ra történő lebélyegzésének kísérlete teljes kudarccal végződött; az infláció ma őrült iramban folytatódik. Hozok Önnek egy szemléletes példát pénzünk értékének megvilágítására: egyetemi tanári havi illetményemből arra futná, hogy fél dollárt vásároljak rajta a feketepiacon.⁷ Rövidesen kiderül, milyenek az erőviszonyok a jobb- és a baloldali erők között, hiszen most indul a harc az államapparátus leépítéséért és megtisztításáért. Ez minden valószínűség szerint mozgást idéz majd elő

sorainkban, hogy balra-e vagy jobbra, ma még nem látható. Mert a baloldali pártokon belüli helyzet is minden, csak nem egyszerű. Ha jól emlékszem, előző levemben írtam Önöknek a különböző pártok jobb, illetve bal szárnyáról. Állandó kapcsolatunk a pártok (különösen a szociáldemokraták) bal szárnyával, e szárny támogatása időnként igen eredményes. Erősen bonyolítja viszont a helyzetet, hogy már igen közel vannak a béketárgyalások. A józan emberek, bármely párthoz tartozzanak is, pontosan tudják, hogy számunkra nagyon pozitív tárgyalásokra aligha számíthatunk, a határok korrekciójára pedig végképp nem lehet reményünk.⁸ De csak a kommunista párt merészel erről nyíltan beszélni. A két parasztpárt, még a baloldalibb Nemzeti Parasztpárt is teljesen felelőtlen, sovinszta propagandát folytat, elkeni a háborúban való bűnösségünket, hamis illúziókat kelt stb., stb. Nagyon érdekes volt, hogy néhány nappal ezelőtt a Fórum-klubban (a négy koalíciós párt értelmiségének exkluzív klubja, amelynek egyik elnöke melleleg én vagyok) politikai vitát tartott, és ebben, lévén, hogy intim körben zajlott, minden hozzászóló józanul és észszerűen nyilatkozott. Elvtársunk, Révai⁹ teljes joggal csapott amolyan baráti botrányt, felróva, miért van az, hogy ugyanazok az emberek, akik zárt helyiségekben ennyire józanok és racionálisak, ha nyilvánosan szerepelnek, azonnal sovinszta agitátorokká válnak. Révai beszéde erős benyomást tett, de arra, hogy hosszan tartó hatása is lesz, persze nem számíthatunk. Ez a helyzet beárnyékolja a Nemzeti Parasztpárt bal szárnyához fűződő kapcsolatainkat is. A párt hosszú időn keresztül igen pozitív volt. A vele való együttműködés különösen kulturális téren igen fontos, mivel az értelmiség körében összehasonlíthatatlanul nagyobb a súlya, mint a mi számbeli erőnk. A legjobb írók stb. náluk vannak. Már egészen közel jártunk ahhoz, hogy egy komoly

folyóiratot adunk ki közösen, amely fő feladata szerint hozzákezdene a magyar irodalom és művészet immár 25 éve (vagy még tovább) fennálló megosztottságának felszámolásához.¹⁰ A dolog sokáig sikeresnek látszott, mivel a Parasztpárt baloldali értelmisége őszinte bizalommal van Révai iránt és irántam. Tárgyalásaink azonban a múlt hónapban zátonyra futottak, mert e párt „centrumának” vezetői nem akarták, hogy pártjuk a békekötés előtt megkösse kezét egy efféle kooperációval. Itt tehát, mint ahogyan a demokrácia jobb szárnyán is, sokan vannak olyanok, akik meg kívánják őrizni teljes cselekvési szabadságukat a békekötés utáni lehetséges fordulatokra. Ezzel persze gyengítik a demokrácia bal szárnyának működőképességét, és meghosszabbítják a jelenlegi áldatlan és elszomorító ideiglenes állapotot. Így tehát kilátásainkról most sem állíthatok semmi biztosat. Amikor azt mondom, hogy mindennek ellenére áttörünk, az csak az én szubjektív reményem.

Gondolom, már ebből az ismertetésből is látják, hogy nemcsak agyonhajszolt, de egyszersmind „respektábilisabb” (ezt a szót gyakran használta Jelena) ember is lett belőlem. E változással néhány érdekes és kellemes dolog is járt. Például januárban jelentős irodalmi díjat (Baumgarten-díjat) kaptam, holnap Budapest fővárostól tudományos munkámért kapok „Szabadság-díjat”. Ez azt jelenti, hogy inflációs körülmények között is gond nélkül élhetünk. A „respektabilitás” a sok fölösleges ülés, látogatás mellett egynémely érdekes dolgot is hoz magával. Hivatalos posztom sem az állami, sem a pártapparátusban nincs, de a rengeteg pártközi megbeszélésen részt veszek (olyanokon, amelyek a magas politika szintjén nem hivatalos jellegűek, de lényegileg mégis elég fontosak), s ennek köszönhetően megismerkedtem az itteni viszonylag fiatal demokratikus értelmiséggel, ami elég érdekes volt számomra. Ezek a pozitív momentumok.

A negatív viszont az, hogy ilyen körülmények között tudományos munkát végezni teljességgel lehetetlen.

No de most már elég rólam. Nagyon aggaszt, hogy Jelena beteg – kérem, az első adandó alkalommal küldjenek részletes beszámolót a reményeink szerint már megkezdődött jobbulásáról. Nyugtalanít az is, hogy Misától általában sem kapok közvetlen híreket. Föltételezem, hogy a neki címzett leveleimet továbbították.¹¹ A következő napokban fog megjelenni egy kis Marx-szöveggyűjtemény magyarul.¹² Ha leveletem csak később továbbíthatom, elküldök vele együtt egy példányt Misának. Tárgyalok közben a Pártkiadóval Misa könyveinek kiadásáról. Nincs kizárva, hogy e téren sikert érek el.¹³ Mára befejezem, mert még egy csomó anyagot kell átnézni és megszerkeszteni – hiszen ma éppen „szabad” napom van. Tehát: szívélyes üdvözlés mindannyiuknak (beleértve Fridlendert is, sorsa jobbrafordulásának nagyon megörültem). Írjanak mielőbb, és minél részletesebben. Misa akár két szavának is nagyon fogok örülni.

Gyuri

Jegyzetek a 10. sz. levélhez

1. Vö.: Lukács Gy. *Lenin és a kultúra nagy kérdései*. Bp. 1946. /A Magyar–Szovjet Művelődési Társaságnak – az 1948-tól Magyar–Szovjet Baráti Társaság elődjének – kiadásában/.
- 2 – 3. Vö.: Lukács Gy. *Irodalom és demokrácia*. Bp. 1947.
4. A Nagy Imre földművelési minisztersége alatt megvalósított 1945. évi földreform végrehajtási utasítása.
5. Mindszenty József (1892–1975) 1944-től veszprémi püspök, 1945-től 1971-ig esztergomi érsek. Magyarország köztársasági államformájának és a demokratikus reformoknak konzervatív ellenzője. 1948-ban jórészt koncepciók vádai alapján letartóztatták, 1949-ben életfogytiglani börtönre ítélték. 1956. október 30-án Pálinkás-Pallavicini őrnagy egysége kiszabadította. Ezt követően konzervatív elveinek megfelelő aktív politikai szerepet vállalt az ország életében. 1956. november 4-től az USA bu-

dapesti Nagykövetségén élt politikai menekültként. 1971-ben a Szentszék és a Magyar Népköztársaság megállapodása alapján Bécsbe távozhatott, haláláig a Pazmaneumban élt. Egyházi boldoggá avatása folyamatban van.

6. Péter Gábor (1906–1993) – 1945-ben a Budapesti Rendőrség Politikai Rendészeti Osztályának, majd az ÁVO-nak, illetve ÁVH-nak vezetője, akit 1953-ban letartóztattak, 1954-ben a Katonai Felső Bíróság életfogytiglani börtönre ítél. 1959-ben egyéni kegyelemmel szabadult. Súlyos törvénytelenégeket követett el, részt vett a koncepciós perek előkészítésében.
7. A hiperinflációt megfékező és a forintot bevezető 1946. évi pénzügyi reform kidolgozásában részt vett Varga Jenő (1879–1964) – a Magyar Tanácsköztársaság volt népbiztosa, majd a SzuTA Világgazdasági és Világpolitikai Intézetének alapítóigazgatója, akadémikus is. (Dokumentumokkal meg nem erősített hír szerint Varga, aki L. P. Berija preferansz-partnere volt, sikerrel járt közben Berijánál Gertrud Ferenc fiának, a tehetséges fiatal közgazdásznak a munkatáborból való 1945. évi kiszabadítása érdekében).
8. A második világháborút lezáró 1946-os párizsi béketárgyalások nyomán 1947. február 10-én aláírt békeszerződés lényegében érintetlenül hagyta Magyarország trianoni határait.
9. Lukács Gy. a 20-as években, bécsi emigrációja idején került közelebbi kapcsolatba Révai Józseffel (1898–1959), aki mint a párt főideológusa, előbb támogatta, majd – dogmatikus nézeteitől vezéreltetve – a nevezetes „Lukács-vitában” élesen bírálta.
10. Lukács itt a népi írókra, illetve az ún. népi–urbánus szembenállásra gondolt.
11. Nem lehetünk biztosak abban, hogy az említett levelek eljutottak M. Lifsichez.
12. Vö. *Marx – Engels. Művészet, irodalom*. Lukács György előszavával. Szikra, Bp. 1946. A kötetet Lukács Gy. M. Lifsic 1930-as évekből származó munkái alapján állította össze. Arról nincs adat, hogy Lifsic kézhez kapta-e a könyv egy példányát.
13. M. Lifsic munkáit ekkor Magyarországon nem adták ki.

11. /Lukács Gy. és Gertrud – M. Lifsicnek/

1946. III. 25.

Kedves Barátaim,

A számomra legfontosabb aktuális kérdéssel kezdem: Misa végre mentesült a katonai szolgálat alól, és Moszkvában van. Remélem, hogy ebből újraéledhet köztünk a közvetlen kapcsolat. Hogy megint – mint a régi szép időkben – elméleti tartalmú lesz, azt sajnos kétlem. Nagyon kevés az időm, elméleti kérdésekre szinte nem is jut belőle, s persze azt sem tudom, milyenek lesznek Misa körülményei Moszkvában. Egyelőre Marx és Engels irodalomról és művészetéről szóló írásainak egy magyar nyelvű példányát küldöm, amelynek előszavát én írtam. A Misát említő részt Gertrud lefordítja Önöknek.¹

Mint már írtam, azt tervezem, hogy Misának legalább a Marx-könyvét² kiadatom itt. A terv továbbra is érvényben van, de a megvalósítását kénytelenek leszünk elhalasztani, mivel egy nagyobb terjedelmű könyv ára most 6-7 millió pengő, amely összeg körülbelül egy kistisztviselő havi illetményének felel meg. Van ugyan néhány mindenre elszánt kiadó, akik az én könyveimet adják közre (a pártkiadónál például a közeli napokban jelenik meg az orosz realistákról szóló könyvem,³ néhány hét múlva pedig a Goethe és kora című⁴). Arra azonban jobb nem is gondolni, mennyit sikerül majd eladniuk a példányszámból. Az adott helyzet miatt Gertrud Dobroljubov-fordítása is a kiadó archívumában hever.⁵

Most érdekesebb kérdésekre térek. Nemrég sikeresen túléltünk egy válságot. Talán olvasták, hogy a többséget alkotó párt, nevezetesen a kisközgazda, az alulról jövő nyomás, elsősorban a budapesti munkásság nyomása hatására 20 reakciós képviselőjét kénytelen volt kizárni

soraiból. Ez kétségtelenül a baloldali párt taktikai sikere volt, és lehet, hogy – amennyiben a körülmények kedvezőek maradnak, és a pártok helyesen fognak cselekedni – a rendezés folyamatának kezdetét jelenti. A siker annak köszönhető, hogy a reakció csapatai, amelyek önmagukban véve meglehetősen erősek, a körülmények hatására kénytelenek voltak túl korán támadásba lendülni. Ennek oka a földreformban rejlik. Most épp itt az ideje, hogy a földosztás eredményeit jogilag is rögzítsük. A nagybirtokosok minden erejüket összpontosítják, hogy szabotálják, mi több, megsemmisítsék a földosztás eredményét, azaz hogy a legkülönbélebb ürügyekkel visszavegyék a földet a parasztoktól. Ez elég erős lázongáshoz vezetett vidéken, amelyet pártunk és a Nemzeti Parasztpárt egyesén kihasznált. A földosztásról szóló törvény kihirdetése óta még soha nem volt ilyen jó a viszony a munkások és a parasztok között. Ez elszigetelte a reakciósokat a tömegektől (leszámítva a városi kispolgárságot), és visszavonulásra kényszerítette őket. A visszavonulás, igaz, fondorlatosan, néha egészen ügyes csselfogásokkal történik: a 20 képviselő kizárásának igazi okát ideológiailag elkenik, és eleve kérdéses, hogy a kizártakkal való szervezeti szakítás tényleges szakítást jelent-e. Most az a kérdés, sikerül-e a baloldali pártoknak a további előretörés. Sajnos a legfontosabb, az infláció kérdésében szinte esély sincs akár csak szerény sikerre. Mindazonáltal lehetőségünk van, először is jogilag beteljesíteni a földreformot, méghozzá úgy, hogy vissza lehessen verni a nagybirtokosok követeléseit, másodsor – drasztikus leépítést végrehajtani az államapparátusban stb., ami osztályszempontból érzékelhetően meggyengítené a Gentryk⁶ hatalmát, harmadszor – parasztszövetkezeteket alakítani, amit eddig folyamatosan szabotáltak, negyedszer – a bányaipar államosításával kieszközölni

a jóvátétel szükségleteit kielégítő vállalatok ellenőrzését. Komoly összecsapások nélkül mindez persze nem fog menni. Véleményem szerint a lényeg nem csak az, hogy valamiképpen elérjük ezeket a célokat, hanem – és főként – az, hogy az összecsapás eredménye egyrészt a munkások és parasztok közötti jó viszony további elmélyülése legyen, ami egyet jelent azzal, hogy a paraszttömegek, amelyek most a Kisgazdapártban vannak (sajnos ez a többség pártja), közelebb kerüljenek hozzánk, másfelől – és ez a legszorosabban kötődik az előzőekhez –, hogy a Kisgazdapárton belül tovább mélyüljön a szakadék a paraszt-tömegek és a nagykapitalistákból valamint nagybirtokosokból álló jobbszárny között, és hogy ez tudatosuljon a parasztokban. Hogy mennyire sikerül e céljainkat elérnünk, ma még nem világos. Nagyon sok függ a nemzetközi helyzettől, a békekötéstől.

A sikernek természetesen ebben az esetben is sokrétű szubjektív feltételei vannak, például az, hogy állandó kapcsolat és a lehető legsúrlódásmentesebb együttműködés legyen a demokratikus pártok között. E téren sok bonyolult probléma van.

A kisgazdapárt demokratikus balszárnya igen gyenge. Így nem mindig képes kellő befolyást gyakorolni a párt paraszt-centrumára. A Nemzeti Parasztpárt nem egységes. A választásokat követően⁷ a jobbszárny volt fölényben, a párt egésze pedig sovinizta tendenciák erős befolyása alá került. Csak a földreform elleni reakciós támadás hozott változást, és a Parasztpárt nemrég lezajlott kongresszusán a jobbszárny vereséget szenvedett (amivel nem azt akarom mondani, hogy a balszárny győzelmet aratott). Azóta persze a köztük és a köztünk fennálló viszony is javult. Nagyon bonyolult a kapcsolatunk a testvérpártunkhoz is. Annak ugyan csak megvan a jelentéktelennek nem nevezhető jobb

szárnya. A nagyobb baj viszont az, hogy a balszárny ideológiailag igen sajátos utat követ. Át akarja ugorni például – igaz, csak a propagandájában, és nem a gyakorlatban – a demokrácia jelenlegi fázisát, nyílt propagandát folytat a szocializmus megvalósításáért, tagadja a nemzeti kérdés fontosságát stb. Ez kettős súrlódáshoz vezet a munkáspártok között, hiszen mind a gyakorlati opportunizmus, mind a propagandisztikus ultraballosság számos konfliktust teremt, különösen az alap-szervezetekben. A közelmúltban elméleti vitákra is sor került a két párt elméleti sajtóorgánumai⁸ között. Hogy ezek tisztázáshoz, vagy az ellentétek kiegyezéséhez fognak-e vezetni, egyelőre még nem tudható. Mindezek a viták elsősorban a kulisszák mögött, hosszúra nyúló személyes találkozásokon stb. zajlanak. Ilyen az általános helyzetkép. Az én speciális, az értelmiség körében végzett pártmunkámban ebből igen sok munka és kevés eredmény adódik. A pártban iszonyúan sok a bizottság és ülésezés, beszámoló, brosúra és cikk, de sem az értelmiség többségét, sem az igazi elitet még nem nyertük meg a demokrácia számára. Elmondom még – talán érdekelni fogja Önöket –, hogy első munkáim megjelenése után irodalmi viták lángolnak föl. Egyelőre a *l'art pour l'art*-nak és a tiszta „művészet”-nek a realizmus igényeivel szembeni védelme szintjén. De itt is még csak a kezdeteknél tartunk.

Remélem, hogy jelenlegi levelem mindnyájukat (különösen Jelenát) jobb állapotban találja, mint a korábbiak. Jelena betegsége mindkettőnket súlyos aggodalommal töltött el. Kérem, írják meg részletesen, milyen a mostani állapota. Ugyanígy Raiszáról⁹ is. Ha Igornak van még egy példánya a Scsedrinről szóló munkájából, küldje el, később talán lefordíthatjuk.

A túloldalon még hozzáteszem Misának a cikkgyűjtemények előszavából a rá vonatkozó részeket.

Szívélyes üdvözetünket küldjük mindnyájuknak

Gyuri
Gertrud

A válogatás és összeállítás Lifsic professzornak, a marxista esztétika kiváló kutatójának munkája. Igaz, hazai körülményeink között a cikkgyűjteményt teljes egészében kiadni nincs lehetőségünk. Lifsic professzor orosz nyelven megjelentette Marx és Engels összes irodalmi tanulmányainak gyűjteményét egy terjedelmes, 800 oldalt kitevő kötetben.

Jegyzetek a 11. sz. levélhez

1. A Lukács–Lifsic irodalomtudományi „irányzatot” a hivatalos dogmatikus kultúrpolitika képviselői már 1940-ben éles kritikával illették, mindkettőjüket „eklektikus hegelianusoknak, a dekadens irodalmi tendenciák híveinek” bélyegezték, folyóiratukat, a *Lityeraturnij krityiket* betiltották. 1949-ben, amikorra – az irodalmat érintő sztálini-zsdanovi párthatározatok után – még merevebbé vált az irodalompolitika, és Lukács nézeteinek konkrét „leleplezése” került napirendre, a Szovjetunió Külügyminisztériuma véleményezésre elküldte a könyvet (Lukács külön e célra lefordíttatott előszavával) a SzuTA Filozófiai Intézetének. Az Intézet igazgatója, az SzK/b/P KB Agitprop Osztályának korábbi vezetője, Alekszandrov, G. F. akadémikus élesen bírálta mind Lukácsot, mind Lifsicet. Különös felháborodását az váltotta ki, hogy Lukács György az előszavában Lifsicet „a marxista esztétika Szovjetunióbeli kiemelkedő kutatójának” nevezte. Ezzel ui. Alekszandrov szerint egész Magyarországon dicsőíteni kívánta már korábban leleplezett, „balsikerű elvbarátját”, aki azonban legfeljebb egy „kiemelkedő kozmopolita és eklektikus”. Lifsicet dicsérni egyébként, tette hozzá, csak egy olyan „zavaros fejű eklektikus képes, mint amilyen Lukács György volt és maradt”. (Alekszandrov hivatkozott 1949. szept. 5-i feljegyzését magyar nyelven A. Sztikalin és V. Szereda publikálta a *Múltunk* 2001. 4. számában). A Lukács–Lifsic elleni kampányt rendkívül vészjóslóvá tette időzítése: egybeesett a Rajk-per előkészítésével és a Jugoszlávia elleni kampány élesedésével. A források tanúsága szerint létezhetett egy Lukács-per terve is. (L. Sztikalin,

- A. Sz. Gyergy Lukacs kak lityeraturoved, filozof i polityik: vzgljad iz Moszkvi v 1940–1970 godi. In: *Voproszi lityeraturi*, 2009. No. 1. pp. 88–125.)
2. Valószínűleg M. Lifsic Marks és Engels ob iszkussztve című, akkoriban Magyarországon ki nem adott cikkgyűjteményéről van szó.
 3. Vö.: Lukács Gy.: *Nagy orosz realisták*. Szikra, Bp. 1946.
 4. Vö.: Lukács Gy.: *Goethe és kora*. Szikra, Bp. 1946.
 5. Lukács Gy. az 1945-öt közvetlenül követő években kezdeményezte az orosz forradalmi gondolkodók műveinek magyarra fordítását. E munkában vett részt felesége, Gertrud, de nem ismeretes, hogy Dobroljubov melyik munkáját fordította. Lukács megjegyzést fűzött leveléhez: Közben haladt a dolog, a könyv májusra valószínűleg mégis megjelenik.
 6. Lukács Gy. a magyarországi dzsentrikre, az elszegényedő/ elszegényedett, de régi életmódjuk külsőségeihez ragaszkodó kis- és középbirtokos nemesség képviselőire utal, akik vagyunk elvesztése után a közhivatalokat foglalták el, és többségükben a reakció, a nacionalizmus és antiszemitizmus támaszai voltak.
 7. Az 1945. november 4-i választásokról van szó, amelyeken a Kiszgazdapárt 57, a kommunista párt pedig 17 százalékot szerzett.
 8. *A Társadalmi Szemle*, illetve a *Szocializmus* c. folyóiratokra történik utalás.
 9. L. 9. sz. (1945. november 7.) levél 1. jegyzetét.

12. /M. Lifsic – Lukács Gy.-nek és Gertrudnak/

Moszkva, 1946. november 7.

Én Kedves Barátaim!

Örömmel értesültem Jelenának írt leveleiből, hogy jól megy soruk, életüket hasznos munka tölti ki, egyszóval – hogy „művelik kertjüket”. Ezt csak irigyelni lehet. Itt persze nem pusztán a kedvező külső adottságaikról van szó, hanem mindenekelőtt arról az Ön csodálatra méltó, valóban bölcs, filozofikus képességéről, amely lehetővé teszi, hogy bármilyen körülményekhez alkalmazkodva is örömet lelje munkájában. Reméljük, hogy a társadalmi tevékenység első rohama után módja lesz arra

is, hogy valami újat alkosson a széles értelemben vett európai olvasók számára. Októberi évfordulónk napján írok Önöknek; gratulálok a 29. éves jubileum alkalmából. Lida is kéri, hogy tolmácsoljam köszöntését.

Épp most költöztem át Moszkvába; még nem tudtam elrendezni a könyveimet. Épp hogy sikerült új civil munkahelyet találnom. A munkám tanári jellegű – visszatértem a filozófia oktatásához. Életem külső és anyagi oldala többé-kevésbé szerencsésen alakul; de persze nem tudom, mennyire tartósan. Ami belső életünket illeti, feltételezem, hogy megvannak Önöknél az újságjaink. A Kul'tura i zszizny kimerítő képet fest ideológiai frontunk háború utáni állapotáról. Ahhoz, hogy e kép teljes legyen, hozzátehetem még, hogy Jermilovot rövidesen kinevezik a Lityeraternaja gazeta főszerkesztőjévé, az Írószövetség újjáalakított kritikusi szekciójának elnöke pedig most Kirpotyin /a helyettese – Altman/. Nekem közvetlen dolgom sem a Szövetséggel, sem az újságokkal nincs, mivel már régóta semmit sem írok, és tekintve, hogy tanári munkát végzek, írni aligha is fogok. Azt egyébként, hogy milyen fordulatot vesznek majd a dolgok, nehéz előre látni, de remélem, hogy bármely esetben sikerülni fog megmaradnom a jelenleg elért nyugalmi ponton.

Az a baj, hogy, amint látszik, Jugyin úgyszintén valamilyen folyóirat főszerkesztője lesz; Jelena ettől nagyon ideges, de én titkon remélem, hogy ezt azért már nem fogja megengedni az isten.

Újév előtt még különböző munkáimmal leszek elfoglalva, 1947. január 1-től viszont, ha semmi sem fog akadályozni, úgy tervezem, hogy valamennyire a tudományoknak szentelem magam. Engem is érdekel az egzisztencializmus terjedése Nyugaton; egy s mást már olvastam Sartre művei közül, a továbbiakat pedig majd megszerzem. Közvetlen célom ezzel nincs, de úgy hi-

szem, hogy a burzsoá filozófia bírálatával valahogy majd szolgálhatok. Az utóbbi időben sokat írtam a Voksznak, persze amúgy iparos módjára, ahogyan ennek az intézménynek szoktak, de mégis olyasmi lett belőle, ami nem teljesen érdektelen. Készítettem egy nagy cikket Herzen történetfilozófiájáról és egy még nagyobbat (mintegy 5 nyomdai ívnyit) az orosz kritikáról, amelynek elveit rendszerezetten fejtettem ki. Egy általam összeállított terjedelmesebb cikkgyűjtemény, A klasszikus orosz kritika bevezetőjének szánom. Herzen írásainak egy további gyűjteményét is készülök összeállítani – francia nyelvű, főképpen az Európa sorsával foglalkozó írásaiból. Ez nagyon érdekes. Így hát eltartom a családomat. Az Informbürónak többé nem írok, ott változások történtek.

A hangulatom elviselhető. Ez talán általános kifáradással magyarázható, amely némileg lehűti még a tudományos olvasmányok iránti hevületemet is, és ezzel békülékeny tónust kölcsönöz életemnek. Szeretnék valamikor egy személyesen nekem címzett levelet kapni Öntől, mert Igor és Jelena iránti minden szeretetemet mellett én azért egy autonóm köztársaságot képezek.

Ölelem Önöket, és mindenekelőtt egészséget kívánok.

/kézzel/ Mih. Lifsic

P. S. Üdvözetét „Konyuha” átadta nekem, ígéri a könyvek átadását is, én még nem láttam őket. Üdvözet Gáboréknak.

13. /M. Lifsic – Lukács Gy.-nek/

/orosz nyelven, kézírással/
Moszkva, 1955. január 09.

Kedves Georg!

Nemrég kaptam meg a nekem szánt könyvet. (Die Zerstoerung der Vernunft)¹ Nagyon hálás vagyok Önnek ezért az ajándékáért. Felhasználok az alkalmat, hogy elkérjem a fiatal Hegelről szóló könyvét.² Itt nem lehet megszerezni. Amennyiben el tudja küldeni, kérem, tegye ezt a Szovjet Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete címére,³ Volhonka 14, az én nevemre. Életemről bizonyára egy s más tudnak. Nagyon szomorú, hogy elutazása óta egyszer sem írt nekem,⁴ de erre biztosan megvoltak a nyomós okai. Bárhogy legyen is, én a régi szimpátiával viseltetem Ön és Gertrud iránt. Boldog újévet, jó egészséget és boldogságot kívánok Önnek és hozzátartozóinak. Lida is ugyanezt kívánja.

Szívélyes üdvözetüket küldik összes ismerősei is.

Mih. Lifsic

Jegyzetek a 13. sz. levélhez

1. Vö.: *Zerstörung der Vernunft*. Aufbau, Berlin, 1954. /Az ész trónfosztása/.
2. Vö.: D. Lukacs: *Molodj Gegel' i problemi kapitalistyicseszkoj obszcsesztva*. Az 1930-as években megírt munkát Lukács 1942-ben akadémiai doktori disszertációként védte meg. Külön monográfia formájában, M. Lifsicnek ajánlva először német nyelven jelent meg (*Der junge Hegel: Über die Beziehungen von Dialektik und Ökonomie*. Zürich, Wien 1948.)
3. M. Lifsic ebben az időben filozófiát tanított aspiránsoknak az említett intézetben.
4. A közlés azt bizonyítja, hogy 1946-ban Lukács leveleit Lifsic nem kapta meg.

14. /Lukács Gy. – M. Lifsicnek/

/keltezés nélkül¹/

Kedves Misám!

Rendkívül örültünk, hogy levelet kaptunk Öntől. A Hegelről szóló könyv² már elment Önnek a megadott címre. Remélem, megkapja, de nagyon kérem, igazolja vissza néhány sorban a kézhezvételét.

Szörnyű persze, hogy ilyen keveset tudunk egymásról. De borzasztóan nehéz térben és időben ennyire távolról igazán fontos kérdésekről levelezni. Gertrud a megmondhatója, milyen gyakran ismétелgettem, hogy bizonyos kérdéseket egyedül Önnel lehetne megbeszél-
ni. De akkor minden levélhez egy-egy könyvet kellene csatolni, amely a szóban forgó probléma külső és belső előfeltételeit fejtené ki, és ismertetné a vele kapcsolatos álláspontomat is. Ez pedig nyilván lehetetlen. Csak abban reménykedhetünk, hogy a jó sors mindazonáltal megajándékoz még bennünket egy személyes találkozással. Most váratlanul lehetőségem nyílt arra, hogy májusban Helsinkibe utazzam egy nagy béketalálkozóra. Lehet, hogy utam majd Moszkván keresztül vezet.³ Ebben az esetben táviratilag fogom értesíteni személyes találkozásunk lehetőségeiről. Kitűnő és számunkra igen tanulságos cikkét⁴ mindketten nagy élvezettel olvastuk. Rendkívül érdekes lenne persze megtudni véleményét az én könyveimről.

Kérem, adja át Igornak, Jelenának és összes többi barátunknak mindkettőnk meleg üdvözlétét. Sokat gondolunk a Moszkvában együtt töltött napokra, különösen pedig az önnel folytatott eszmecseréinkre.

Szívélyes üdvözléttel, a régi barátság szellemében
/a folytatás hiányzik/

Jegyzetek a 14. sz. levélhez

1. A levél kelte valószínűleg 1955. január 22.
2. Feltehetően a *Der junge Hegel und die Probleme der kapitalistischen Gesellschaft*. Aufbau, Berlin, 1954 könyvről van szó.
3. Lukács Gy. a Béke Világtanács tagja volt. 1955-ben azonban nem utazott Helsinkibe.
4. Valószínűleg M. Lifsic *Dnyevnyik Marietti Saginjan c.*, a *Novij mir* folyóiratban megjelent cikkéről van szó, 1954. 2. pp. 206–231.

15. /Gertrud és Lukács Gy. – Igor Szacnak/

Dobogókó, 1955. VIII. 20.

Kedves Igor,

itt Dobogókón olvastam újra általunk már régen kézhez kapott leveleit, és égek a szégyentől, amiért ilyen hosszú ideig megválaszolatlanul hagytuk őket. Annyi szeretet és melegség – és oly erős magányérzet árad belőlük, hogy szavakat sem találok, miért nem válaszoltuk meg őket azonnal. Az, amit mentségemre felhozhatnék, úgysem tehetné mulasztásomat megbocsáthatóvá.

Ma töltjük utolsó napunkat Dobogókón, kedvenc nyári tartózkodási helyünkön, és innen Budapesten át balatoni dácsánkba utazunk, amely igen kellemes, és szép a fekvése, de amelynek éghajlatát augusztus vége előtt nem tudjuk elviselni az ott uralkodó párás hőség miatt. A gyerekek viszont nagy élvezettel vannak ott (a gyerekekhez számítódnak az unokák is), és a lehető legvidámabb, életörömöt sugárzó leveleket kapjuk tőlük onnan. Lajcsónak is van ott tőlünk három lépésnyire egy villája, úgyhogy bőven van hely. Ancsi ezen a nyáron nem volt ott, mert egy kis földszintes, kertes házba költöztek át, és nem különösen érzik szükségét annak, hogy nyárára máshova hurcolkodjanak. Emellett a házikó, bár nagyon otthonos (négy szoba és mellékhelyiségek), igen elhanya-

golt állapotban van, és most fogják gyönyörűen felújítani, mindent kifesteni, az ajtókat-ablakokat újramázolni. Ez mindenféleképpen nagy felfordulást jelent majd Ancsiéknak, de már előre örülnek annak, hogy nemsokára milyen szép lesz náluk minden. A legnagyobb felfordulás idején egyébként mi Ábrahám-hegyen leszünk a Balatonnál, így közben nálunk lakhatnak, nehogy a gyerekek a festés során minden ajtóhoz odaragadjanak.

A zeneestjeikért őszintén irigylem Önöket. Igaz ugyan, hogy én is zenélek egy keveset, minden héten eljön hozzánk egy fiatal, igen szimpatikus és muzikális elvtárs, akivel igen gazdag program szerint (Haydn, Mozart, Beethoven, Csajkovszkij, Bach stb.) szoktunk négykezezezeni. Közel harminc év szünet után kezdtem újra játszani, eleinte elég keservesen ment, de most már egészen jól begyakoroltuk az összjátékot, úgyhogy bármit könnyen tudunk blattolni (természetesen gyakran vannak melléfogásaink, de a dolog így is sok gyönyörűséget szerez, néha többet, mint egy első osztályú koncert). Fischer Annival (akiről már nyilván hallottak) is jó ismeretségben vagyunk, s ha csak lehet, egyetlenegy koncertjét sem mulasztjuk el. Ő is időről időre eljön hozzánk, de annyira nem intim a barátságunk, hogy megkérhetnénk, játsszon nekünk. Ő és a férje (az Operaház igazgatója) nemrég meghallgatták Lénocska zongorajátékát, és a kislányt tehetségesnek találták. Léna karcsú, csinos és igen szép lány lett, a gimnázium mellett a konzervatóriumot is végzi. Lajcsó gyerekeinek a muzikalitása csak véletlenül derült ki számunkra. Kaptam Gyuritól egy nagy-szerű Bechstein pianínót, a régít pedig Lajcsóéknak ajándékoztam, bár azt sem tudtam, hogy használhatják-e valamire. Ekkor derült ki, hogy mind a négy gyermekük szenvedélyesen szeretne zongorázni, a legidősebb fiú, Mihály (Misa) pedig valóságos csodagyerekké fejlődött. Négy hét tanulás után már a legkülönbözőbb zenemű-

veket játssza kotta nélkül – kisebb Bach és Beethoven darabokat stb. Ennek ellenére sem vagyok teljesen meggyőződve arról, hogy igazán tehetséges, ezt majd az idő megmutatja, hiszen mostani sikere következhet a karakteréből is; ugyanis bármihez nyúl, azt szenvedélyes energiával teszi, a zongorajátékot éppúgy, mint a bakugrást, amiben már kerületi díjat is nyert. Hogy a többi unokáról is tudósítsak: Lénának van egy nyolc éves, igen csinos fiútestvére, aki egy kis vadóc, de hozzá sajnos kissé melankóliára hajlik, szülei technikai képességeit és kézügyességét örökölte, úgyhogy már tud autót vezetni (természetesen csak teljesen elhagyott utcán és rövid távon engedjük meg neki, miközben a sofőr éberrel vigyázza). Ancsinak két világosszöke kislánya van, az idősebbik négy éves, nagybátyjának érdekes sajátosságát örökölte – minden, ami a közúti közlekedést érinti, szenvedélyesen érdekli, két évesen már az összes autómárkát felismerte (én még mindig nem tudom megkülönböztetni őket), ma pontosan ismeri környéküknek legbonyolultabb közlekedési pontjait, és precízen lerajzolja magának a legtekervényesebb villamosvonalakat, a váltók feltüntetésével. Egyszer majd elküldöm Önöknek összes unokám fényképeit, a sajátjainkat nem, emlékezvén Máli barátnőnkre, aki egyszer azt írta nekünk Moszkvába, hogy eszünkbe ne jusson fényképeinket elküldeni neki, nem akarja, hogy elmenjen a kedve tőlünk – éljünk csak emlékezetében fiatalkori, régi formánkban. Gyakran gondolkodom rá, milyen kár lenne, ha Misa szépségét egy, a fején kiütköző kopasz folt csúfítaná, hiszen ezt a gyenge pontját leszámítva nem sokat változhatott: a szép fekete, melankolikus szeme egy-egy vidám felvillanásával bizonyára ugyanolyan, mint volt. Mindez azonban persze butaság, boldog lennék, ha – függetlenül attól, hogy milyen formát öltöttünk közben – újra láthatnánk egymást. Például itt Dobogókőn együtt tölthetnénk egy nyarat. De

ez persze egyelőre pusztán utópia. Ám az együttlétünknek én nem csak önmagáért örülnék kimondhatatlanul, hanem annak is, hogy ez az együttlét egyáltalán lehetővé vált. Remélem, hogy hosszú hallgatásunkat nem az elhidegülés jelének vették (disznóságnak sokkal inkább, amiben teljesen igazuk lenne). De hogy érzékeltessem, mennyire nem elhidegülésről van itt szó, röviden felidézek Önöknek egy beszélgetést, amelyet nemrég egy erdei sétánk alkalmával folytattunk Gyurival. Azon méltatlankodott – amit egyébként igen gyakran szokott tenni –, hogy szegény a nyelv, amelynek nincsenek pontosan differenciált szavai az emberi kapcsolatok különböző árnyalatainak jelölésére. A magyar nyelv e tekintetben valamennyivel gazdagabb, mivel külön szava van a barátok közötti szeretet és a nemek közötti szerelem kifejezésére. De az egyéb különböző pozitív kapcsolatokat mind barátságnak nevezzük, mivel nincs rájuk más szavunk. Úgy kellene tennünk, mint a matematikában, ahol van a , a' , a'' stb. jelölés, tehát az emberek közötti kapcsolatokat illetően is lehetne barátság, barátság', barátság'' stb. Esetünkben egy pillanatig sem kételkednénk abban, hogy az Önökhöz fűződő kapcsolatunk – minden vonás nélküli barátság.

Hogy azért mégis megindokoljam, miért nem írtunk oly sokáig, el akarom mondani Önnek, Igor, hogy mielőtt írtam volna, el akartam olvasni Nyekraszov regényét, hogy ötletet merítsek belőle, vajon mivel foglalkozhat „lustasági hullámában”. De miután a könyvet elolvastam, elmulasztottam, hogy – amint elhatároztam – azonnal írjak Önnek. A regényt, amelyre egyébként már egyszer korábban Olicska (Gábornak – aki, mint talán tudják, már két éve meghalt – a felesége) hívta fel a figyelmemet, azonban csak az Ön levelének vétele után olvastam el. Jó, bátor könyvnek tartom, amely kiemelkedik a többi közül. Örülök, hogy az Önt és barátait ért sú-

lyos veszteség után mégis megint új barátokat vesznek fel körükbe. Tvardovszkijjal mindig is szimpatizáltam messziről, anélkül, hogy ismertem volna, most viszont még szimpatikusabb lesz nekem, mivel az Önök baráti köréhez tartozik.

Hagyok most még egy kis helyet Gyurinak, aki utolsó dobogókői sétáját teszi, de nemsokára itt lesz. Nekem sajnos egy óránál többet nem szabad sétálnom, mert a legutóbbi kivizsgálásomkor a kórházban, ahol ideutazásunk előtt négy hónapot töltöttem, kiderült, hogy a szívem dekompenzált. Ennek már régen megvoltak a tünetei – 100 fölötti pulzus, álmatlanság és étvágytalanság –, ám ennek a betegségemnek nem volt neve. Most összehasonlíthatatlanul jobban érzem magam, amióta digitáliszt és altatót szedek helyes adagolásban. Misának is ezt kellene tennie, én egészen újjáéledtem, amióta megint tudok aludni. Gyurival együtt töltöttünk két hetet kórházban, Helsinki után egy kis műtétnek kellett alávetnie magát (két évvel ezelőtt viszont egy igen súlyosnak). De most tökéletesen jól érzi magát. A kezelőorvosa azt mondta, hogy Gyuri szervezete úgy viselkedik, mint egy húsz éves ifjúé. No most egy új lapot kezdtem, úgyhogy Gyurinak sok hely jut.

A levelem természetesen nemcsak Önnek szól, Igor, hanem minden barátunknak, Misának, Jelenának, Rájának és Lidának is. Ja, és még valamit elfelejtettem: amikor Misa arról írt nekünk, hogy Marisa Ferkóhoz fordul, hogy folyóiratok, esetleg delegációk cseréjét segítsen megszervezni, rögtön Frisshez fordultam, ő az erre alkalmas ember. Felhívtam, és május 3-án részletes levelet küldtem neki ezekről a kívánságokról. Friss azt mondta, hogy már hallott Marisa kívánságáról, és lehetőség szerint kapcsolatba lép vele. Azóta kinn járt Moszkvában, és elmondta Gyurinak, hogy megismerkedett Mariséval, igen szívélyes hangon beszélt róla, nagyon örült annak

a könyvnek is, amelyet Jelenától kapott. Létrejött tehát végre a kapcsolat? Remélhetőleg. Sokszor üdvözlöm Marisát és a többi gyereket is.

Sokszor csókolom és üdvözlöm.

Gertrud

Kedves barátaim,

én is ott kezdem, ahol Gertrud: megbocsáthatatlan disznóság volt, hogy kedves leveleikre mostanáig nem válaszoltam. Ennek a dolognak azonban sajátos dialektikája van. Ha az utóbbi tíz esztendőt moszkvai tartózkodásunk idejéhez hasonlítom, akkor egy valamiben tapasztalok jelentős rosszabbodást, lévén, hogy most – Gertrud kivételével – nincs senkim, akivel a magam problémáiról beszélhetnék. Természetesen sok emberrel összejönök, sőt tehetséges tanítványaim vannak, a beszélgetéseink azonban, amelyek időnként egészen érdekesek, mindig a beszélgetőpartner problémái körül forognak. Ha tehát én valamilyen problémával nehezen vagy sehogy sem boldogulok – ami sajnos gyakran megesik –, mindig arra gondolok, milyen jó lenne most ezt a kérdést Igorral, vagy Misával megbeszélni, és nehézségemet illető véleményüket meghallgatni. A dolog furcsa dialektikája pedig abban áll, hogy ez a helyzet, amelyből közvetlenül éppen egy részletekbe menő levélváltásnak kellene következnie, elnémulásunkhoz vezetett, hiszen az együttléti folytonosságában egy efféle problémát néhány szóval be lehet vezetni, míg levélben egy egész kifejtés szükségeltetne már ahhoz is, hogy a kérdésfelvetés érthető legyen. Ez természetesen nem mentegődzés. Ellenkezőleg. De az emiatt érzett megbánás épp olyan terméketlen, mint az, amelyet amiatt érzek, hogy

Moszkvában az ott adott lehetőséget nem kellőképpen használtam ki.

Ami a személyes találkozás lehetőségét illeti, úgy ez meglehetősen problematikus. Az alapszituáció ma is igen hasonlít a régihez: még mindig Blondin^x az, aki a Niagara fölött kifeszített kötélén táncol. A lezuhanására váró nézők száma inkább nőtt, mintsem csökkent, bár meg kell jegyezni, hogy azok száma, akik a másik part-ra való szerencsés megérkezését várják, úgyszintén nőtt. Ez azonban igen keveset segít a szegény Blondinen, aki-nek elmerevült, hetven éves lábaival nyaktörő kötélánc-mutatványokat kell produkálnia, miközben igen közel van ahhoz, hogy végleg lezuhanjon. Úgy vélem tehát, hogy Önök – hogy Jelena találó kifejezését használjam – a respektabilitásomat igencsak erősen túlbecsülik.

Gyakorlatilag ez annyit jelent, hogy egy egyéni meghívás, amelynek esetén Gertrudot is magammal vihetném, a dolgok jelen állásánál aligha jöhet szóba. Legfőbb filozófiai vonalon, vagy a békemozgalommal kapcsolatosan lehetne tekintetbe venni. Az első lehetőség tavasszal, az egyetemi évfordulón felvetődött, de sajnos az időpont a weimari Schiller-ünnepségekkel esett egybe, amelyekre mindenképpen el kellett utaznom, közösen. Hogy mikor kínálkozik újabb alkalom, nem tőlem függ. De mindenféleképpen ki fogom használni.

Jelenleg az Esztétika (Theorie der aesthetischen Widerspiegelung) első kötetén dolgozom, de nagyon lassan haladok vele, részint belső nehézségek, részint sok egyéb akadályok miatt. Májusban jártam Weimarban, júniusban Helsinkiben a béketalálkozón, és erre az évre még egy olaszországi és párizsi utam lóg a levegőben; nem is szólva a különmunkákról, amelyeket itt el kell végeznem. Így tehát a munkám igen lassan halad, ami-ben nagy szerepet játszik az is, hogy a nehézségeket beszélgetések útján legyőzni nem tudom.

A nekem küldött írásokat közben elolvastam. Nagy élvezetet természetesen mindenekelőtt Misa Voltaire-je jelentett sok tanulságával. Élvezettel olvastam az előző folyóirat cikket is, és meggyőződhettem róla, hogy az öreg oroszlan még semmiképp sem vesztette el sem a fogait, sem a karmait. A visszhangja a legkevésbé sem lepett meg. Velem is gyakran ugyanígy történt.

A Herzen fordítás nagyon érdekel minket. Talán alkalomadtán egy konkretizált tervet küldenének nekünk. Itt egyelőre csak egy válogatás jelent meg. Csernisevszkijtől a Tudományos Akadémia egy nagyobb válogatást tervez közreadni. Az első kötetet (Esztétkai írások) Gertrud már elkészítette, s a kötet az én előszavammal jelent meg. Most már a harmadik kötetben dolgozik, amely a tulajdonképpeni filozófiai írásokat tartalmazza. A második kötet a Gogol periódusról szól. Gertrud ezért most még nem foghatna hozzá a Lunacsarszkij fordításhoz. Ez azonban nem jelenti tervünk feladását. Ha kezünkben lenne a válogatás konkrét terve, megpróbálhatnánk a fordítást az Akadémiai vagy valamely másik kiadó tervébe bevételni, és Gertrud a Csernisevszkij fordítása befejezése után ezt a munkát is szívesen vállalná.

Mindannyiukat a régi szívéllyességgel üdvözöljük, és sokkal, sokkal több szeretettel gondolunk Önökre, mintsem azt írásban, egy levélben kifejezhetnénk.

A régi barátsággal

Gyuri

Jegyzet a 15. sz. levélhez

- X. Charles Blondin (1824–1897) artista és kötél-táncos. Világhíressé a Niagara vízesés fölött 50 méter magasságban kifeszített kötélen való „átkelésével” lett.

16. /M. Lifsic – Lukács Gy.-nek/

/orosz nyelven, gépirással/

1955. X. 21.

Kedves Gertrud és Georg!

Köszönöm az Igornak küldött levélben¹ – amelyet nekem is megmutatott – rólam mondott meleg szavait. A bocsánatkérést illetően inkább nekünk kellene bocsánatot kérnünk, amiért nem gratuláltunk Önnek, Juri, a 70. születésnapja alkalmából. Szerencsére ezt megtette az egész világ,² így a mi mulasztásunk nem különösebben feltűnő. Ha mindjárt késve, de szeretnék én is még sok-sok tevékeny, boldog évet kívánni Önnek.

A Juri 70. születésnapjára megjelent kötetet³ lapozgatva az ember csak csodálhatja, sőt akár meg is irigyelheti a hálás olvasókhöz fűződő ilyen mély kapcsolatát. Van-e ennél nagyszerűbb? Nekem a legjobban Thomas Mann üdvözlő szavai⁴ tetszettek. Az öregúr sok mindent megértett, kár hogy már nincs az élők sorában.

A Die Zerstörung der Vernunft⁵ nekem tetszik. Valószínűleg ez az a bizonyos „A nem tiszta ész kritikája”, amelyről Jurival beszélgettünk. Tudnék ugyan egyet s mászt mondani, de teljességgel osztom véleményét, miszerint egymástól ilyen távol elméleti kérdésekről eszmét cserélni nehéz. A XX. században legalábbis nem szokás.

Szeretném tudatni Önnel, hogy az Inosztrannaja lityeratura kiadó tervbe vette a könyv oroszra fordítását.⁶ Igyekeznünk kell elérni, hogy Igort bízzák meg a fordítással. Más. Van már tudomása arról, hogy az egyetem diákjai lefordították a Fiatal Hegelt? A Voproszi filozofii szerkesztősége a könyv egy részét publikálni kívánja a folyóiratban. Az anyag maximum 1 ½ nyomtatott ív terjedelmű lehet. Utána viszont jöhet egy következő rész. A szerkesztőség kéri, jelölje meg Ön, mely részt tartja a legalkalmasabbnak és legfontosabbnak a folyóiratban

való közlésre. Talán a Hegel közgazdasági stúdiumairól szólót?⁷ Válaszoljon erre, kérem, mielőbb. Ami a meghívást illeti, nincs kizárva. Azt a keveset, amit tudok, megteszek, és reménykedem az ötlet sikeres megvalósulásában, ha nem most, akkor a közeljövőben.⁸

Még egyszer a legjobbakat kívánom.

Lida üdvözlí. Uszijevicek is üdvözlétük tolmácsolását kérik. Velük az utóbbi évek alatt olyan közel kerülünk egymáshoz, hogy szinte egy családot alkotunk.

M. Lifsic

Jegyzetek a 16. sz. levélhez

1. Utalás Lukács Gy. 1955. augusztus 20-i levelére. Magyarul Sziklai L. a *Kritika* 1980. 5-ös számában közölte.
2. 1955. április 13-án világszerte megemlékeztek Lukács Gy. 70. születésnapjáról. Magyarországon Kossuth-díjat kapott, ami megdöbbentette a Szovjet Írószövetség vezetését, mivel Lukács Gy. munkásságát a Szovjetunióban súlyosan elmarasztaló kritikával illették. Bővebben l.: Sztikalin 2009. id. mű. (L. 11-es számú, 1946. III. 25-i levelet)
3. L.: *Georg Lukács zum 70. Geburtstag*. Aufbau, Berlin, 1955. A könyv többek között Thomas Mann, Ernst Bloch, Hans Eisler, Anna Seghers, Arnold Zweig, Lefebvre köszöntését tartalmazza.
4. Thomas Mann, bár felfogása sok vonatkozásban eltért Lukácsétól, aminek hangot is adott, mindenkor igen elismerően szólt róla. Bővebben l. Marcus J. *Georg Lukács and Thomas Mann. A Study in the Sociology of Literature* Amherst, 1987., Novák Z. *Thomas Mann és a fiatal Lukács*. A Leo-Naphta-rejtély megoldásához. Bp., 1988.
5. A könyv német kiadását Lifsic Lukácstól kapta (Lukács G. *Die Zerstörung der Vernunft. Der Weg des Irrationalismus von Schelling zu Hitler*. Berlin, 1954).
6. A *Die Zerstörung der Vernunft* németről oroszra való lefordítását és kiadását a SzuTA Filozófiai Intézetének akkori igazgatója, P. N. Fedoszejev szorgalmazta. A terv a magyarországi 1956-os események miatt nem valósult meg. L. erről: Sztikalin 2009. id. mű. (L. 11-es számú, 1946. III. 25-i levelet.)
7. Vö.: Lukacs G. *Ekonomicseskije vzgljadi Gegelja v ijenszkij period*. In: *Voproszi filozofii*, 1956. No 5.

8. A SzuTA Filozófiai Intézete 1956 tavaszán-őszén meghívta Lukács Gy.-t Moszkvába és Leningrádba, hogy ott előadás-sorozatot tartson. Lukács örömmel elfogadta a meghívást, hangsúlyozva, hogy milyen termékeny volt életének a Szovjetunióban eltöltött 12 esztendeje, és mennyire örül, hogy újra megláthatja a Filozófiai Intézetet, találkozhat régi kollégáival, és megismerkedhet a fiatal filozófus nemzedékkel. Hozzátette azonban, hogy sok munkája és közéleti feladatai miatt 1957 tavasza előtt aligha tud eleget tenni a meghívásnak, de ha megengedik, az időpont egyeztetése céljából levélben ismét jelentkezni fog. A meghívás formálisan Lukácsnak az 1956-os eseményekben betöltött szerepétől és Romániába történt internálásától függetlenül, 1957 nyár végéig érvényben maradt. Végül azonban a Szovjetunióban akkor kezdődő antirevizionista kampány miatt, amelynek egyik célpontja Lukács volt, a kérdés lekevert a napirendről. L. erről: Sztikalin, A. Sz. Gyergy Lukács – miszlytel’i polityik. M., 2001. gl. 7.

17. /Lukács Gy. – M. Lifsicnek/

Budapest, 1955. 11. 13.

Kedves Misa!

Mind a ketten, Gertrud is, én is nagyon megörültünk levelének. Köszönöm szépen a 70. születésnapomra küldött gratulációját. Sajnáltam persze, hogy akkor nem sikerült találkozoznunk. De számomra az a legfontosabb, hogy az Ön, és az összes ottani barátom, Igor és Jelena irántam való érzelmei és rólam kialakított véleménye változatlan. Természetesen nagyon örültem a német jubileumi kötetnek, különösen annak, hogy kitűnt belőle, milyen sok fiatal emberre voltak hatással a munkáim. Ami jóval fontosabb számomra, az az Ön levele, amelyben megerősíti, hogy Az ész trónfosztása elnyerte tetzését. Jót mulattam szellemesen átfogalmazott, Balzac A Nucingen-házból vett idézetén a nem tiszta ész kritikáját illetően. Ön ezzel megint fején találta a szöveget.

Nagyon örültünk az új híreknek is, amelyeket közölt.

Természetesen igen jó lenne, ha Az ész trónfosztása oroszul is megjelenhetne. De nagyon fontos, hogy Igor vállalja a fordítást, még ha ez komoly áldozatot jelentene is neki, mert különben fennáll annak a veszélye, hogy az orosz szövegben igen sok homályos, félreérthető rész lesz. Igyekezzék, kérem, Igor megbízását kieszközölni, persze csak akkor, ha a fordítást komolyan tervezik.

Arról, hogy az egyetemisták a Fiatal Hegel fordítását tervezik, már hallottam. A közgazdasági fejezet közlésre való kiválasztásával egyetértek, csak azt kérném, hogy a nyomtatott szövegbe iktassanak be egy jegyzetet, miszerint Hegel itt a gazdasági ábrázolások ábrázolásáról szól, és hogy a könyv egy külön fejezete foglalkozik e nézetek bírálatával.

Magunkról kevés újat közölhetünk. Gertrud sajnos megint beteg volt, de most már kijött a kórházból és egészen jól érzi magát. Gyönyörű tervünk, hogy szeptember-októberben Olaszországba¹ utazunk, vízumszerzési nehézségek miatt nem valósult meg. Most azonban úgy fest, hogy március-áprilisban sor kerülhet az utazásra. Egyébként el vagyok halmozva munkával (a jövő héten képviselői minőségemben még a Parlament ülésén is részt kell vennem), úgyhogy az Esztétika első kötetével² nagyon lassan haladok.

Mindketten örömmel olvastunk azokról a szoros kapcsolatokról, amelyek egy nagy családdá fűzik össze valamennyiüket Moszkvában. Milyen pompás lenne – hiszen reméljük, hogy mi is még mindig tagjai vagyunk ennek a családnak –, ha részt vehetnénk összejöveteleiken. De hisszük, hogy ez még valóra válik.

Üdvözlettel minden barátunknak, a régi barátsággal.

/kézzel/ Gyuri

A szívélyes üdvözet és a régi barátság természetesen a Gyuri által nem említett hölgyekre, Lidára és Rajára is vonatkozik.

Gertrud

Jegyzetek a 17. sz. levélhez

1. Lukács Gy. olaszországi utazására 1956 tavaszán került sor. Erről bővebben l. a *Kritika* 1989. 1. számában.
2. Vö.: Zoltai D. Esztetyiceszkij szintez igyej pozdnyego Lukacsza: katarszisz i mimeszisz. In: Filiszofszkije nauki. M., 1985. No 6, p 116.

18. /M. Lifsic – Lukács Gy.-nek/

1955._____?

Kedves Georg!

Végre valahára megkaptam könyvét. A dolog egyszerűen az intézetünkben honoló rendetlenségben múltott. Nagyon meghatott az ajánlása.¹ Köszönöm, hiszen ez azt bizonyítja, hogy nem felejtett el engem, akit maga alá temetett a 30-as évek omladéka. Izgalommal töltött el a levelében közölt hír, hogy esetleg találkozhatunk, és kérem a marxista úristent, hogy az Ön útja Moszkván át vezessen. Sok mindenről kellene szót ejtenünk, még-hozzá nem csupán saját gyönyörűségünkre, hanem az ügy javára is.

Az én könyveimet sajnos nem küldhetem el Önnek, mert ilyenjeim nincsenek, az utóbbi években a legkisebb gondom is nagyobb volt, mint a könyveim, no és nem is tőlem függ az egész. Egy másik szerző könyvét küldöm, valamiben talán a hasznára lehet. Eljuttatom Önnek a két évvel ezelőtt megjelent Voltaire-cikkem különnyo-

matát² is. Sok a hiányossága, egy népszerű folyóiratnak készült, de van benne egy pár eredeti gondolat. Lida is mellékeli Önnek egyik, a modern nyugati művészetről írt cikkének különnyomatát. Ez minden, amivel jelenleg rendelkezünk.

Örömmel értesültünk arról, hogy mindketten jól vannak, és külső életkörülményeik sem adnak okot panaszra. Tennünk kell valamit azért, hogy az Ön könyvei itt kiadásra kerüljenek. Néhány évvel ezelőtt lefordítottuk Igorral az Ön egzisztencialistákkal folytatott polémiáját,³ de a könyvet hosszas megbeszélések után nem jelentették meg. Most jobb a helyzet, csak egy kis lökés kellene a magyarak részéről.

Minden barátunk üdvözetét küldi, és jó egészséget kíván Önöknek.

Marisa Uszijevisnek,⁴ aki most már közgazdász, a Tudományos Akadémián dolgozik, és nemrég előadást tartott a szovjet–magyar ülészakon, lenne egy kérése Ferihez.⁵ Nem tudna-e neki Magyarországon megjelenő gazdasági témájú beszámolókat, broszúrákat küldeni? Kiválóan olvas magyarul, könyvet írt a magyar gazdaságról. Cserébe Ferinek szükséges orosz nyelvű könyveket küldene. Kérné továbbá, intézzék el, hogy az az intézmény, amelyben Feri dolgozik, küldje meg a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Közgazdasági Intézetének (Volhonka 14, ahol van egy speciális zárt részleg) azokat az anyagokat, amelyeket más intézetek kapnak, így például a Nagykövetség gazdasági bulletinjét és az ...1951, 1952, 1953, 1954 /a folytatás hiányzik a szövegből/.

Még egyszer meleg üdvözet mindannyiunktól Önnek és Gertrudnak.

az Ön M-je

Marisa nevében kérem, mondja meg Ferinek, hogy más népi demokratikus országok közgazdasági intézményei már rendszeres kapcsolatot létesítettek Marisáék intézetével, delegációk és könyvek cseréje folyik. Egyedül Magyarországgal nincs ez megszervezve. Nem kelti-e ez fel Feri érdeklődését? Én és Lida üdvözljük őt és Ancsit.⁶

Jegyzetek a 18. sz. levélhez

1. *A fiatal Hegel* 1954-es berlini kiadásában szereplő ajánlásról van szó: „Mihail Alexandrovics Lifsicnek tiszteletem és barátságom jeléül”. Az ajánlást az 1987-es szovjet kiadás is átvette.
2. Lifsic cikke: Velikij francuzszkij proszvetyityel’. K 150-letyiju szo dnya szmertyi Voltera, in: *Novij mir*, 1953. No 6, pp. 206–232.
3. Feltehetően az *Existentialismus oder Marxismus?* Aufbau, Berlin, 1951. fordítása.
4. Uszijevis, Marina Alekszandrovna (1924–2004) – Jelena Uszijevis leánya, a közgazdaságtudomány akadémiai doktora. Sokáig volt a Magyar szektor vezetője a SzuTA Szocialista Világrendszer Gazdasági Intézetében, számos munkája jelent meg Magyarország gazdaságáról.
5. Jánossy Ferenc – Gertrud Bortstieber-Lukács első házasságából származó fia, közgazdász.
6. Lukács György Anna lánya.

19. /M. Lifsic – Lukács Gy.-nek/

1956. II. 05.

Kedves Barátaim!

Már régen itt az ideje, hogy írjak Önnek, de a sok dolog és az álmatlanság minden nemes szándékomat elfojtja. Remélem, hogy jó egészségnek örvend, hogy az Esztétika halad, és hogy elfogadta Filozófiai Intézetünk meghívását, és meglátogat bennünket.

Az utóbbi hónapokban Önnel kapcsolatban, Georg, számos jó előjel érzékelhető. A különböző irányokból megnyilvánuló érdeklődésre és figyelemre gondolok. Pozitív recenziók¹ jönnek le az Inosztrannaja lityeraturában és a Voproszi filozofiiiben. A könyvei megtalálhatók a külföldi irodalom moszkvai boltjában, és hamar elfogynak. Valamiért csak A fiatal Hegel nem jutott el hozzánk. Igor nemrég kontrollszerkesztette a mű néhány részletének fordítását, ezek a Voproszi filozofiiiben fognak megjelenni.² Igor lesz a fordítója a kiadásra szánt teljes könyvének is, de sajnós egy másik munkatárssal felesben. Azt mondják, ezt a módszert azért alkalmazzák, hogy hamarabb jelenhessen meg az orosz fordítás. Az igazság az, hogy az Inosztrannaja lityeratura kiadónál a fordításokkal mindig így járnak el. Remélem, hogy ez a minőségen nem fog nyomot hagyni. Igorral együtt úgy véljük, hogy A fiatal Hegel jól megírt könyv, nem is szólva tartalmi értékéről. Írja meg kérem, előreláthatólag mikor lesz Moszkvában, mert nem kétlem, hogy föl akarja keresni fővárosunkat. Ha valami akadályozná ebben, tudni szeretném. Most nálunk társas utakat szerveznek a népi demokratikus országokba, és nincs kizárva, hogy Lidával Magyarországra mennénk.³ Remélt találkozásunknak ebben nagy szerepe van.

Jó egészséget kívánok mindkettőjüknek.

Üdvözet a gyerekeknek. Lida, Igor, és Uszijeviszék úgyszintén üdvözetüket küldik.

Misa

Jegyzetek a 19. sz. levélhez

1. Vö.: a *Voproszi filozofii* 1956. 5. pp. 181–184-ben publikált G. Zeidel, E. Iljankov és L. Naumenko recenzióját Lukács *A fiatal Hegel...* c. könyvéről.
2. Tervbe volt véve a 'Molodoj Gegel' egy fejezetének és a Raz-

rusenyije razuma egy részének lefordítása és közlése, de ez nem valósult meg.

3. Lifsic csak 1969 tavaszán utazott Magyarországra. V. Arszlanovnak gúnyosan mondta, hogy a hatóságok igen ferde szemmel néztek turista útjára, attól félhettek, hogy esetleg Lukács-csal együtt megjelentetnek valami új *Kommunista kiáltványt*.

20. /Lukács Gy. – M. Lifsicnek/

Budapest, 1956. február 18.

Kedves Misa!

Levele nagy öröm volt mindkettőnk számára. Különösen pedig az a kilátás, hogy belátható időn belül mégiscsak módunk lesz még egyszer személyesen is találkozni. A Filozófiai Intézet meghívásáról egyelőre semmit sem tudok. Amikor kézhez kapom a meghívót, nem csak hivatalosan válaszolok rá, hanem Önnek is írok, hogy ez az utazásom egyben az Önnel és többi barátunkkal való találkozásunkat is eredményezze. Ez évi utazási programom sajnos így is, úgy is nagyon sűrű. A következő héten valószínűleg Varsóba megyek előadást tartani. Április elején kerül sor a Béke Világtanács ülésére, alighanem Olaszországban. Utána előadás-sorozatot tartok a legfontosabb olasz városokban, s föltehetően Svájcban és Bécsben is. Azaz május közepéig úton leszek. Augusztusra Németországba kaptam meghívást, és szeptember közepe előtt aligha kerülök vissza Budapestre. Ezeket az időpontokat főleg azért sorolom fel, mert Önnek és Lidának ezekhez kell igazítaniuk budapesti programjukat. Hiszen valóságos katasztrófa lenne, ha Önök Budapestre érkeznének, mi pedig véletlenül nem lennénk itt. Gertrud és én rendkívül örülnénk, ha új házukban¹ üdvözölhetnénk Önöket.

Egyéb híreinek is örültem. A Voproszi filozofiira előfizettem, a benne várhatóan megjelenő recenziót tehát megkapom. Az Inosztrannaja lityeraturának viszont nem vagyok előfizetője.² Nagyon hálás lennék ezért, ha az Ön segítségével megkaphatnám a recenziót tartalmazó számát. Még fontosabb lenne persze, ha egy nagyobb könyvet adnák ki. Ahogy leveléből kiveszem, most az én Hegelemről van szó. Igaz, jobban szeretném, ha előbb Az ész trónfosztása jelenne meg, de így is jó. Remélem, hogy a nem Igor által készített fordítás is tartalomhű és jól olvasható lesz.³ Mindenesetre arra kérem Igort, legyen gondja arra, hogy a könyv visszakapja eredeti címét: A fiatal Hegel és a kapitalista társadalom problémái. A svájci kiadásban kénytelen voltam tompítani a címet.⁴

Az Esztétika lassan halad. Arról ábrándozom, hogy az első kötetét ez év végére befejezem. De lehet, hogy ez most tényleg csak ábránd.⁵

Nagy családunk⁶ (16 fő a nyolc unokával együtt) dolgai rendben vannak – reméljük, az Önökéi is.

Szívélyes, meleg üdvözlettel házunktól-házukig, és minden többi barátunknak is.

az Önök Georgja és Gertrudja

Jegyzetek a 20. sz. levélhez

1. Lukács György 1945–1971-ig ugyanabban a lakásban lakott a Belgrád rakparton. Itt valószínűleg az egész nagy Lukács család közben felépült nyaralójára történik utalás.
2. A recenzió nem jelent meg.
3. *A fiatal Hegel* a Szovjetunióban csak 1987-ben látott napvilágot. I. A. Szac a fordításában nem vett részt. *Az ész trónfosztását* a Szovjetunióban nem adták ki.
4. A svájci kiadás címe: *Der junge Hegel: Über die Beziehungen von Dialektik und Ökonomie*. (Zürich, Wien, Europa Verlag, 1948).

5. 1956 végéig az első kötet az 1956-os események és következményeik miatt valóban nem készülhetett el.
6. Lukács feleségének, Gertrudnak első házasságából származó 2 fia, Jánossy Lajos és Ferenc családjáról, valamint Lukács leányáról, Annáról van szó. Jánossy Lajos világhírű fizikus, Ferenc pedig közgazdász lett.

21. /M. Lifsic – Lukács Gy.-nek/

1957. IV. 28.

Kedves Georg!

Köszöntöm Önt és drága Gertrudunkat a nagy proletár ünnep alkalmából.

Az újságokból értesültem arról, hogy visszatért a tudományos munkához.¹ Ez a tudományos munkának jó. Az utóbbi hónapokban nagyon aggódtunk az egészségéért.² Reméljük, hogy a gyerekekkel is minden rendben.

Lida és én jó egészséget és boldogságot kívánunk Önnek, Gertrudnak és az egész családnak.

Mih. Lifsic

Jegyzetek a 21. sz. levélhez

1. Az MSZMP vezetősége 1957 februárjában határozott arról, hogy Lukács György akadálytalanul visszatérhet Romániából Magyarországra, és folytathatja tudományos munkáját. Lakása küszöbét azonban ő és felesége csak április 11-én léphette át.
2. Miután Lukács Györgyöt 1956. november 18-án a Jugoszláv Nagykövetségről való távozása után a szovjet titkosszolgálat a Hősök terén letartóztatta, majd Romániába internálták, a világ szinte semmit nem tudott a híres filozófus sorsáról. L. még: Sztikalin 2009. id. mű. (L. a 11-es számú, 1946. III. 25-i levelet)

22. /Lukács Gy– M. Lifsicnek/

Budapest, 1957. nov. 8.

Kedves Misa,

Gertrud tulajdonképpen már minden lényegeset elmondott az Ön általunk kézhez kapott munkájáról.¹ Nem akarok ismétlésekbe bocsátkozni, de nem tudom megállni, hogy hangot ne adjak elemzése fölött érzett elragadtatásomnak. Csodálatos, ahogyan benne a világnézeti folyton át-átcsap szépirodalmiba és viszont. Így kellene ennek lennie mindig, de Önön kívül vajon ki képes ezt megvalósítani? Nekem legalábbis csak igen ritkán sikerült kielégítően. Egészen kivételes öröm számomra, hogy alapvető kérdésekben az elvi egység azután is fennmaradt köztünk, hogy ilyen hosszú időn keresztül el voltunk szakítva egymástól. A kifejezésmódot érintő eltérések ezen vajmi keveset változtatnak.

Hiszen legutóbb, az egyelőre csak olaszul megjelent,² a kritikai realizmus aktuális jelentőségéről írt kis könyvemben a fő támadást én is a marxista esztétika revíziója ellen intéztem, csak ezzel együtt – az adott körülmények között ez elengedhetetlen volt – próbáltam bemutatni azt is, hogy a revizionizmus elleni harc mindaddig meddő lesz, amíg a dogmatizmus pozíciói nincsenek elméletileg szétzúzva. Önnek szerencsés témája volt, amely lehetővé tette, hogy csak madártávlatból interpretálja ezt a polémiát, és egy sokkal jobban felépített, tetszetősebb valamit hozzon létre, mint az, amit nekem sikerült létrehoznom. Remélem, hogy rövidesen egyéb műveit is megkaphatjuk.

Magunkról ezen túlmenően keveset mondhatok. Esztétikám mimézisről szóló fejezetével kínlódom, 300 oldalt már megírtam belőle, de még nem kiálthatom: „Föld-föld!” Azt a belső feszültséget leszámítva, amelyet

a munka e fázisa okoz, külsőleg igen nyugodtan élünk, bár van azért, ami izgat és aggaszt.

Itt az a hír járja, hogy Az ész trónfosztását kiadják orosz nyelven. Igaz ez? Nagy öröm lenne számunkra, de hinni benne még nem merészelünk. Talán Ön, vagy Igor erről is írnak majd nekünk pár sort.

Elfelejtettem megírni Önnek, hogy a tanítványaim is lelkes elragadtatással tanulmányozzák az Ön említett művét. Adja át, kérem, mindkettőnk üdvözetét Lidának, Igonak, Jelenának és összes többi barátunknak.

az Ön Gyurija

Jegyzetek a 22. sz. levélhez

1. Valószínűleg Lifsic a *Novij mir* 1957. 9-es számában megjelent, Po povodu sztatyji I. Vidmara Iz dnevnyika című írásáról van szó.
2. L.: *Il significato attuale del realism critico*. Torino, Einaudi, 1957. L: Sztikalin 2001. id. mű. (L. 16-es számú, 1955. X. 21-i levelet)

23. /M. Lifsic – Lukács Gy.-nek/

1963. V. 1.

Kedves, végtelenül kedves barátaim!

Milyen nyomasztó, hogy folyton fal támad köztünk. Meghitt közelségünk és együttes munkánk távoli napjai immár aranykornak tetszenek. Felidézem magamban Rjazanov pincéjét,¹ a Lityeraturnij krytyik idejét, a legkülönbözőbb témákról folytatott szüntelen beszélgetéseinket. Kár, hogy nem volt legalább hangrögzítő készülékünk.

Mennyire örültünk Lidával együtt, hogy hallhattunk mindkettejükről Zoltai elvtárstól² – minden hozzánk eljutó hírt mindig mohó kíváncsisággal lesünk. Vigyázzanak egészségükre, és időnként adjanak hírt magukról.

Köszönöm Jurinak a realizmusról szóló könyvét³ és azt, hogy el szándékozik küldeni az Esztétikáját⁴ is, amelyről már sokat hallottam, de olvasni csak egy fejezetét olvastam egy német folyóiratban. Sajnos rajtam kívül álló okokból⁵ nem írhattam Önöknek, de nem adom fel a reményt, hogy a helyzet megváltozik, és módunk lesz állandó kapcsolatot tartani egymással.

Nemrég ünnepeltük Jelena 70. születésnapját. Összejött vagy ötven ember, köztük Jugyin,⁶ Rozental⁷ és mások, akik még életben vannak. Nincs már sajnos köztünk V. B. Alekszandrov⁸ (Keller), nincs Andrej Platonov⁹ és Liza Ramm. Az est meghitt, baráti légkörben zajlott, és a folyóirat évfordulójának ünneplésébe torkollott. Meg kell jegyezni, hogy az utóbbi időben változóban van a viszony a Lityeraternij kritikához, az ifjúság örömmel olvassa. Az emberek fejében azonban még mindig nagy az összevisszaság, sok az ostoba képzet, és kevesen fogják fel, hogy azokban az időkben olyan értékek születtek, amelyek az előrehaladás kiindulópontjául szolgálhatnak. Nagyon erős a mindenféle modernizmus és nem-marxizmus irányába sodró spontán visszahatás. Mint nyilván Ön is tudja, az úgynevezett „dogmatika” védelmezői a védelmükkel nagyban elősegítik ezt a spontán tendenciát, sőt maguk sem távolodtak el nagyon tőle.

Azon a napon, amelyen Önt, Juri, ahogy remélem, visszahelyezik összes jogaiba,¹⁰ ugyanott folytathatjuk majd, ahol a második vita¹¹ után, 1940-ben abbahagytuk. Ennek óriási jelentősége van ifjú nemzedékünk marxista elméleti fejlődése szempontjából. És ha nem tévedek, éppen ez a jövő kulcsa. Nagyon is jól tudom, hogy Ön

egyedül is képes elrendezni saját dolgait. Büszke vagyok rá, hogy a Varsói Szerződésből való kilépés ellen szavazott. Ez az adott esetben elég egyértelmű jelzés számomra, minden egyebet, ahogyan ez már lenni szokott a világon, élénken el tudok képzelni. És ha azt írom, hogy az Ön visszatérése a pártba rendkívül fontos lenne közös ügyünk számára, csak az én vágyálmomat fejezem ki. Nekem erre, mint tudja, meglehetnek az okaim, még hozzá nem pusztán személyesek.

Magamról semmi érdekeset nem mondhatok. Öregszem, mindenféle fizikai bajok, nyavalyák hatalmasodnak el rajtam, de persze még nem hervadtam el teljesen, nem szűnt meg az ideák gyártása, és megmaradt még a harci kedvem is. A baj csak az, hogy Lidán kívül nincs kivel elbeszélgetnem. Jelena nagyon gyenge lett, feltehetően főleg az olyan gyógyszerek szedésétől, amelyek az agyra és az idegrendszerre hatnak. Igor sokat iszik, és még csapongóbbá vált, mint korábban volt. Barátkozom egy kicsit Tvardovszkijjal,¹² de ő nem tartozik az elméleti érdeklődésű emberek közé. Vannak fiatal barátaim, azonban velük nem teljes a nézetazonosságunk. Bennük – általános okok folytán – már nincs elég spiritusz. Azaz anélkül, hogy észrevettem volna, történelmi ereklye, a múlt egy maradványa lett belőlem. Mellesleg nagyapa vagyok, nemsokára kétszeres. Veta, aki úgy kacagott, amikor Juri telefonon beszélt, most már anya. A fiam régóta dolgozik, történész. A kisebbik lányom is elvégezte az egyetemet, szintén dolgozik, ókori művészettörténész. Remélem, hogy az Ön gyermekei, unokái egészségesek, a sorsuk szerencsésen alakul, és egyébként is minden rendben náluk.

Nagyon szeretném látni mindkettőjüket, de erre egyelőre nincs sok reális esély. Lidával együtt kérjük marxista úristenünket, hogy tartsa meg Önöket jó egészségben és boldogságban. Mindketten a legszívélyesebb jó-

kívánságainkat küldjük a drága Gertrudnak és Önnek, Juri. Üdvözlünk az egész családnak.

A viszontlátásra.

Mih. Lifsic

Ha lehet, küldjön fényképeket.

Jegyzetek a 23. sz. levélhez

1. L. a 7 sz., (dátum nélküli) levél 2. jegyzetét.
2. Zoltai Dénes (1938–2008) – Lukács tanítványainak köréhez tartozott, filozófus és zenetudós. Moszkvai kiküldetése idején találkozhatott Lifsiccel.
3. Valószínűleg Lukács: *The Meaning of the Contemporary Realism*. London, Merlin Press, 1963. könyvéről van szó.
4. Az első német nyelvű kiadásról lehet szó: *Eigenart des Ästhetischen I-II*. Neuwied, Luchterhand, 1963.
5. 1957 végétől Lukács Györgyöt éles támadások érték a kibontakozó antirevizionista kampány során. Lásd bővebben: Szitkalin 2001. id. mű (L. a 16. számú, 1955. X. 21-i levelet).
6. Jugyin, Pavel Fjodorovics (1899–1968) – akadémikus, 1938-tól 1944-ig a SzuTA Filozófiai Intézetének igazgatója, 1933–1940 között a Moszkvában megjelenő *Lityeraturnij krityik* első felelős szerkesztője. A későbbiekben diplomáciai szolgálatban állt.
7. Rozental', Mark Mojszejevics (1906–1975) – filozófus, a *Lityeraturnij krityik* főszerkesztő-helyettese, majd főszerkesztője 1933–1940 között.
8. Alekszandrov, Vlagyimir Boriszovics (1898–1954) – kritikus, a 30-as években a Lifsic vezette irányzathoz tartozott.
9. Platonov, Andrej Platonovics (1899–1955) – nagy orosz prózaíró. Szintén Lifsic–Lukács és a *Lityeraturnij krityik* köréhez tartozott.
10. Lukács Gy.-t 1967-ben igazolták át az MSZMP-be. L. erről a 50. sz. (1967. XII. 18.) levél 1-es jegyzetét is.
11. A Lukács K isztorii realizma című(1939) művének bíráló megvitatásáról van szó.
12. A. T. Tvardovszkij naplójegyzeteiben is többször említi Lifsichez fűződő kapcsolatát. „Noteszei” egyikében például azon az írja, hogy Moszkvában nincs kívül szót váltani azon az „egy szerencsétlen, éppen keresztre feszített Lifsicen” kívül. (Vö.: Tvardovszkij A. Iz rabocsih tyetragyej 1953-1961, in: *Znamja*, 1989 No7, p. 143). A. I. Szolzsenyicin pedig külön említi a *Bo-dalszja tyeljonok sz dubom* című könyvében (Szoglaszije,

Moszkva, 1996) annak a „dogmatikus, marxista” Lifsicnek erős eszmei hatását, amelyet Tvardovszkijra gyakorol.

24. /Lukács Gy. – M. Lifsicnek/

Budapest, 1963. 5. 15.

Kedves Misa, kedves Lida!

A levelük és Zoltai beszámolója életükről nagy öröm volt számomra, bár mind a kettő a mély kétségbeesés időszakában jutott el hozzám. Április 28-án meghalt Gertrud. Az egyetlen, ami vígasztal, hogy viszonylag békésen halt meg, és hogy a halál megszabadította embertelen és kilátástalan gyötrelmeitől.

Magamról nem akarok részletesen szólni. Tudják, és én is tudom, hogy tovább kell élni, és dolgozni. Bár ezzel a feladattal nem könnyű megbirkózni. Természetesen igaza van, amikor a harminc évvel ezelőtti találkozásaink aranykoráról ír. Azóta, hogy búcsút vettünk egymástól, az én helyzetem ugyanolyan volt, mint az Öné: a gondolataimat, mielőtt megértek volna, csak Gertruddal tudtam megosztani. Nem akarok persze panaszkodni, hiszen vannak jó barátaim és nagyon tehetséges tanítványaim.¹ De a velük való beszélgetés csak arra való, hogy az erre már megért gondolataimat osszam meg velük, nem pedig azokat, amelyek még in statu nascendi vannak. A munkához és az élethez pedig éppen az utóbbiak a meghatározók.

Nagyon örültem híreinek, mindenekelőtt annak, amelyik azt bizonyítja, hogy megőrizte rendíthetetlen hitét, miszerint én a súlyos konfliktusokban végső soron mégiscsak helyesen döntöttem – döntésemnek persze a közvetlen gyakorlatban nem mindig kell hasznosnak is lennie. Az öröme, hogy a Varsói Szerződés ügyében he-

lyesen döntöttem, megalapozott. Csak annyit szeretnék ehhez hozzátenni, hogy ezekben az időkben soha semmi közöm sem volt semmiféle csoporthoz. Mindenkor úgy léptem fel, mint ideológus, aki csak a saját lelkiismeretének és a történelemnek tartozik felelősséggel. Ha nem ismeri a párt politikai akadémiáján tartott akkori beszédemet, próbálja megszerezni, megjelent németül az Aufbau c. folyóirat 1956. szeptemberi számában. Ami olaszországi² munkámat illeti, amely valóban tükrözi mai álláspontomat, alkalomadtán megpróbálok szerejni belőle Önnek egy példányt. De most jut eszembe: itteni közgazdászok felkeresték Jelena Felikszozna lányát, s ő javasolta nekik, hogy olvassák el ezt a munkámat. Lehet, hogy rajtuk keresztül gyorsabban hozzájuthat az anyaghoz, mint ahogyan én tudnám elküldeni Önnek. Végül, ami a párthoz való tartozásomat illeti: nem rajtam múlt, hogy ennek ügye rendezetlen maradt. Mindjárt a Romániából való hazatérésem után levelet küldtem az illetékes pártszervhez, előadtam, hogy át kívánok jelentkezni a régi pártból az újba.³ Erre a levelemre mind a mai napig nem kaptam választ. A kérdés rendezése tehát nem tőlem függ. Természetesen tisztában vagyok azzal, milyen kívánatos lenne – és nem pusztán az én szempontomból – a rendezés. De e téren semmit sem tehetek.

A marxizmus kérdésében természetesen egy véleményen vagyunk. Biztos vagyok benne, hogy ha munkáimat olvassa, ugyanerre a megállapításra jut. Az Esztétikám, pontosabban annak első része, előreláthatólag már ezen a nyáron megjelenik.⁴ Feltétlenül kérni fogom, hogy küldjenek belőle egy példányt Önnek. Hiszen azon kevesek egyike, akiknek véleménye az adott tárgyban sokat jelent nekem. Tudhatja beszélgetéseinkből, milyen szkeptikusan ítélem meg produkcióm értékét. Úgy vélem azonban, hogy ma életbevágóan fontos hidat verni a múlt és a jövő közé. Ezt próbáltam megtenni ebben a könyv-

ben. Másodrendű számomra, ha kiderül, hogy amit építettem, mindössze csak pontonhíd, amelyet előbb-utóbb le fognak bontani, és egy tartósabbra cserélik.

Örültem családi híreinek. Én is beszámolok távirati stílusban a magaméiról. Gertrud idősebb fia, mint tudja, világhírű fizikus lett. Jelenleg a fizika olyan lényeges kérdésein dolgozik, amelyek filozófiai szempontból is igen fontosak. A fiatalabbik, akit bizonyára ismer Moszkvából, jó mérnökből kiváló közgazdász lett. Első könyve ebben az évben jelenik meg magyarul. A lányom boldog házasságban él, két aranyos gyermeke van, az egyik 12, a másik 10 éves.

Kérem, bocsássa meg, hogy ilyen száraz a krónikám stílusa. De ennél külön most nem telik tőlem, túl hosszan halogatni az Önnek szánt levél megírását pedig nem akartam. Kérem, adja át Lidának és minden moszkvai barátunknak szívélyes üdvözlőmetet.

/kézzel/ az Ön
G. L.-je

Jegyzetek a 24. sz. levélhez

1. Lukács György 1945-től az ELTE professzora volt. 1956-os szerepéért, nem tartván őt alkalmasnak az ifjúság nevelésére, 1958-ban felmentették. Akadémiai státusa azonban megmaradt, tanítványaival (pl. Heller Ágnes, Fehér Ferenc, Márkus György, Vajda Mihály, Mészáros István) a kapcsolatot megőrizte, munkáját folytatta.
2. A *Nuovi Argomenti* 1962. July-October számában megjelent Caruccinak írt levélről van szó.
3. Lukács Györgyöt 1957 májusában kérése ellenére még nem igazolták át az MDP-ből az MSZMP-be. Erre csak 1967-ben került sor.
4. A mű 1963-ban németül a Georg Lukács Werke sorozatban jelent meg: *Eigenart des Ästhetischen I-II*. Neuwied, Luchterhand. E kiadást ajándékozta Lukács Lifsicnek.

25. /M. Lifsic – Lukács Gy.-nek/

1963. V. 27.

Kedves Juri!

A levelében közölt szomorú hír mélyen megrendítette mind Lidát, mind engem. A kedves Gertrud számomra nemcsak az Ön hűséges társa volt, személyes okaim is voltak arra, hogy nemeslelkűségét, irántam való rokonszenvét nagyra értékeljem. Most már csak az elíziumi mezőkön találkozhatunk. No de ez már nincs is olyan messze.

Nem akarom feltépni mély sebét. Igaza van, az embernek erőt kell találnia magában ahhoz, hogy tovább éljen és dolgozzon. A munka nem ópium, de bizonyos esetekben érzéstelenítő szer. Nagy szerencséje, hogy rajong a munkájáért és rendületlenül hisz annak szükségességében. Ami irodalmi munkásságával szembeni szkepszisét illeti, hogy is viseltethetne iránta másként egy marxista, aki tisztában van a maga körülmények általi meghatározottságával és saját korlátaival. Ezzel együtt nagyon jó, hogy sokat ír. Az effajta termékenység a tehetség fontos jellemzője. Egy pillanatig sem kétlem, hogy Esztétikájának, amelyből csak egy, a Sinn und Formban megjelent cikket ismerek, gazdag a tartalma.

Levelének tartalmát közöltem Igorral. Jelena most súlyos beteg, kórházban fekszik. Kérem, tolmácsolja gyermekeinek legőszintébb részvétemet, és üdvözlétemet. Minden hozzátartozóm is üdvözlétét küldi Önnek. Lida és én öleljük, sok erőt kívánunk az élethez és a munkához.

az Ön M. Lifsic

26. /M. Lifsic – Lukács Gy.-nek/

1963. XI. 3.

Kedves Juri!

Engedje meg, hogy köszöntsem Nagy Októberi ünnepünk alkalmából. Lida is csatlakozik a köszöntéshez és azokhoz az őszinte jókívánságokhoz, amelyeket Önnek küldök.

Sajnos még nem tudtam elolvasni a ...-ban megjelent cikkét, de magát a folyóiratot megtaláltam, és készülök elolvasni. Nemrég olvastam a Kelet-Európával foglalkozó *Survey* folyóiratban egy cikket Önről, valami rene-gát írhatta, aki láthatólag ismeri az orosz nyelvet és a harmincas évek Moszkváját. Ez a szerző azt állítja, hogy Ön most konfliktusba került az ifjúsággal, amely a modernizmushoz, nem pedig a klasszikusokhoz vonzódik. Ismerős nekem az ilyen szituáció. Úgy vélem azonban, hogy a gyermekeknek is szoktak lenni gyermekeik.

Az utóbbit igen jól ismerem, mivel most született a második unokám.

A közös ismerőseinkről szóló híreim nem lesznek különösen vigasztalók. Jelena nagyon beteg, már fel sem tud kelni az ágyból. Nemrég jelen voltam azon az ünnepségen, amelyen kitüntetést adtak át neki 70. születésnapja alkalmából. Igor a maga megszokott szerepkörében létezik. Sokat szerkeszt a *Novij mir*nek, németből fordít valamilyen könyveket. Nemrég a modernizmusról írt egy igen kritikus cikket, amely miatt szidják a liberálisaink.

Szeretném megkapni a fényképeit, és a szegény Gertrudéit, akit annyira szerettünk.

Szívélyes üdvözleteim és meleg jókívánságaim gyermekeinek.

A változatlan régi barátsággal

Mih. Lifsic

27. /Lukács Gy. – M. Lifsicnek/

Budapest, 63. 11. 11.

Kedves Misa!

Éppen az előtt, hogy feladtam volna Önnek az Esztétikát és egy korábban írt leveletem, megjött az Öné. Nagyon szépen köszönöm. A Nuovi Argomentiben megjelent cikk német változatát így is, úgy is el akartam küldeni Önnek. Azt, hogy külföldön igen sok ostoba és rosszindulatú dolgot írtak és írnak rólam, én jó jelnek tekintem. Bizonyos reakciós körökben úgy látják, hogy műveim túl nagy hatással vannak az értelmiségre, és véget akarnak ennek vetni. Hogy az ifjúság egy részével, amely határozottan modernista beállítottságú, ellentéteim vannak, persze igaz. Ilyesmi itt is előfordul. Nem kevesen vannak olyanok, akik azt képzelik, hogy a dogmatizmussal való szakítás kritériuma a Picasso iránti lelkesedés. Ez persze gyerekség, de bizonyos körökben egyelőre még működik. Másfelől a dogmatikusok, akiknek az ellenem a revizionizmus vonalán folytatott kampánya kétes eredménnyel zárult, ezt ma arra használják, hogy bizonyítsák: én valójában konzervatív ember vagyok, aki nem érti az idők szavát. Hát aztán. Mindenesetre meg vagyok győződve arról, hogy ha tágabb perspektívából szemléljük a helyzetet, azt látjuk, az egész modernista mozgalom hanyatlóban van. (a kézirat itt megszakad)

28. /M. Lifsic – Lukács Gy.-nek/

/német nyelven/

Moszkva, 1964. III. 21.

Kedves Juri!

Óriási élvezettel olvastam a cseh hetilapnak adott interjút.¹ Magától értetődik, hogy a véleményem egészében ugyanaz, mint az Öné. Részletekbe bocsátkozni nem akarok, mivel az ilyen apróságokat igazán csak személyes beszélgetésben lehet megtárgyalni. Azon kívül meg – nem értékelhetők túl nagyra a német nyelvű levelezés művészetét illető képességeim sem.

Remélem, hogy egyet s mást az interjújából itt is közölhetünk orosz nyelven.² Tvardovszkij nagyon dicsérte.

Kapott-e valamit Igortól? Nekem azt mondta, hogy írt Önnek, és levélcsomagot is küldött, de választ még nem kapott.

Jelena jobban érzi magát, de mégis öreg és gyenge szegény, úgyhogy aligha fogja tollba mondani a memoárjait.

A legutóbbi munkám itt nagy vihart kavart.³ Elküldtem Önnek a különnyomatát.

/kézzel/ Meleg üdvözlét Lidától és minden barátunktól.

az Ön Lifsice

Jegyzetek a 28. sz. levélhez

1. L. Georg Lukács o literature a tvurcin marxismu, in: *Literarny noviny*, 1964. No. 3. Az interjú készítője: Antonin Lim.
2. Nem közölték (Tvardovszkij a szövegnek a Szovjet Írószövetség külügyi osztályán készített fordítását ismerhette meg).
3. M. Lifsic: V mire esztetyiki (o rabotah V. Razumnogo. Krityicseszkiye zametki), in: *Novij mir*, 1964. No. 2. pp. 228–251.

29. /Lukács Gy. – M. Lifsicnek/

Budapest, 64. III. 28.

Kedves Misa!

Nagyon örültem március 21-i levelének. Külön örömet szerzett a Novij mirben (1964. No 2.) megjelent cikke. A polémia mesterműve. A számomra teljesen ismeretlen szerzőt teljesen jogosan nemcsak darabokra szedte benne, hanem azon túlmenően nézeteinek igen konkrét elemzése során általános, aktuális problémákat is felvett, olyanokat, amelyek itt is nagy szerepet játszanak, és amelyekkel még soha senki sem szállt kellőképpen harcba. Éppen tegnap hosszan beszélgettem fiatal barátaimmal arról, nem lehetne-e megjelentetni ezt a cikket valamelyik újságunkban. Itt elméleti szempontból rendkívül hasznos lenne.

Nagy öröm volt számomra az is, hogy az interjúm tetézést aratott Önöknél. Ilyen nagy távolságból persze csak általános hasonlóságokat lehet kimutatni; a részletekről egyedül közvetlen személyes megbeszélést lehetne folytatni. Az, hogy az írásom megtetszett Tvardovszkijnak, nagyon jó; sokat jelentene itt számomra és az igaz ügy számára is, ha megjelenhetne a Novij mirben.

Most áttérek egy másik kérdésre, amely a szívemet nyomja. Úgy hallottam, de nem tudom, mennyire helytálló az információ, hogy az Ön nagy könyve azért nem jelenik meg, mert úgy tartja, hogy még nincs teljesen befejezve.¹ Engedje meg, hogy régi barátságunk hagyományával élve tiltakozzam ez ellen. Napjainkban oly elengedhetetlenül fontos kifejtetni az igazi marxizmus szempontjait, hogy tényleg nem a kisebb vagy nagyobb fokú befejezettség a lényeg. Nagyon jól tudom például, milyen sok a befejezetlen és kiérleletlen az én munkáimban, beleértve az Esztétikát is. És mégis pozitív szerepet

játszanak az igazi marxizmus útjának egyengetésében. Gyakran van itt alkalmam arra, hogy a legkülönbözőbb országokból jött emberekkel beszélgessek,² azon kívül sok igen figyelemreméltó levelet is kapok a nyugati világból (például gimnazistáktól is), és látom, mennyire fontosak az ottaniak legkülönbjei számára a marxista tájékozódási pontok. Az Ön által írt könyvnek rendkívül széleskörű és kedvező hatása lehetne. Ezért régi barátságunk nevében kérem, amelyről én is tudom, hogy jobb minden újnál,³ ne legyen túl aggályoskodó, és jelentesse meg könyvét, amilyen gyorsan csak lehet.⁴ Egy nagyon zavaros átmenet korát éljük. Nyugaton egyfelől szakadatlanul erősödik a vágy az igazi marxizmus után, másfelől vannak olyan emberek, akik kezdetben jó irányban keresték ugyan útjukat, most viszont teljesen vagy részlegesen kapitulánsokká váltak. Így tehát felbecsülhetetlenül nagy szolgálatot tenne a marxizmus igaz ügyének, ha a lehető leghamarabb publikálná könyvét.

Nemrégiben írtam egy dolgozatot Szolzsenyicinről.⁵ Amint tudok, küldök Önnek belőle egy példányt. Nagyon örülnék, ha tetszene, de persze teljesen őszinte kritikát várok Öntől. Ha dolgozatom elnyeri tetszését, természetesen igen jó lenne Önöknél is publikálni. A közeljövőben több nyelven is meg fog jelenni.

Adja át, kérem, legszívélyesebb üdvözetemet Igornak. Munkáját⁶ elolvastam, méghozzá nagy élvezettel, de ez abban az időszakban történt, amikor nem írtam levelet. Nagyon sajnálom, hogy Jelena ennyire rosszul érzi magát. Igen érdekes és hasznos lenne, ha Ön is meg tudná írni és közzétenni a maga memoárjait.⁷ Én is tervezem, hogy az Etika után⁸ (igaz, ez még csak néhány év múlva történhet), írok egy kis önéletrajzot.⁹

Kérem, adja át üdvözetemet minden barátunknak, természetesen Lidát is beleértve.

Régi barátja /az aláírás hiányzik/

Jegyzetek a 29. sz. levélhez

1. Valószínűleg M. Lifsic Igyeja esztetyicseszkoگو voszpitanijija v isztorii obscsesztvennoj miszli. A művet Lifsic özvegye saját költségén 1993-ban adta ki *Poetyicseszakaja szpravedlivoszty* címen.
2. A külföldi újságírók vagy más értelmiségiek, ha Budapesten jártak, megtiszteltetésnek vették, ha találkozhattak Lukács Györggyel és meginterjúvolhatták. Az így készült és publikált interjúk nem teljes listáját l. például: Hungarian Studies on György Lukács. Vol. II. Bp, 1993, pp 693–695. Lukács fiatal német értelmiségiekkel folytatott beszélgetéseit tükrözi továbbá Holz, H. H. – Kofler, L. – Abendrot, W. – Pinkus, T. *Gespräche mit Georg Lukács*. Reinbek bei Hamburg, Rowohlt, 1967. Szovjet részről lásd még: V. Ja. Laksin, Voszpominanyija o Gyergyje Lukacse, in: *Inosztrannaja lityeratura*, 1988. No. 7. p. 231.
3. Utalás az orosz „sztarij drug lucsse novih dvuh” (egy régi barát jobb két újnál) közmondásra.
4. Magyarországon Lifsic könyve előbb jelent meg, mint a Szovjetunióban. L. Lifsic, M. A. *Marx és az esztétika*, Budapest, 1966.
5. Lukács Gy. Sozialistischer Realismus heute. Kritische Auseinandersetzung mit der Stalinzeit, in: *Neue Rundschau*. Frankfurt a M. 1964. No. 3. pp 401–418. munkájáról van szó, amely oroszul csak egy negyed század múltán jelent meg, L.: Lukacs D. Szocialisztjicseszki realizm szegodnya, in: *Voproszi lityeraturi*, 1991. No. 4.
6. L.: I. Szac: O vzgljadah A. V. Lunacsarszkoگو na izobrazityelnoje iszkussztvo, in: *Novij mir*, 1963. No. 6. pp. 230–242.
7. M. Lifsic memoár-vázlatait részlegesen publikálták a *Novoje lityeraturnoje obozrenyije* 2007. No. 88 számában, és a Mih. Lifsic *Varia*, M. 2010 című könyvben.
8. Lukács összegzőnek tervezett nagy műve nem készült el.
9. Életrajzi vázlatait, amelyeket Lukács György élete utolsó évében súlyos betegen írt, kiegészítették 1969–1971 között tanítványainak adott interjúi. Vö.: Lukács György. Megélt gondolkodás. Életrajz magnószalagon. Az interjúkat készítette: Eörsi I. és Vezér E. Szerk. Eörsi I. Bp., 1989.

30. /M. Lifsic – Lukács Gy.-nek/

/német nyelven/

Moszkva, 1964. VI. 7.

Kedves Juri!

Bocsássa meg a pontatlanságomat. Egész idő alatt nagyon szorongatott helyzetben élek, a sietség szorításában. Ebből következik az is, hogy könyveket írni, sőt néha olvasni sem tudok. Az Ön Esztétikájából¹ eddig meglehetősen keveset olvastam el. Ez nagyon elszomorít, de az olvasása lassan megy. Román stílusú székes-egyház! Ez az egyetlen, amit itt mondhatok róla.

Emlékszem, hogy régi közös időnkben Ön „epikureusnak” nevezett engem. Persze módfelett furcsa válfaja ez az epikureizmusnak, de azért mégis létezik ilyen. Minden értelmes lény, nem csak az istenek, a maguk j'ai vecu-jét a tágabb világ pórusaiban folytatják. Nagy öröm volt számomra, hogy a magamról szóló írásos közlésem, amely egyszerűen csak annak igazolása volt,² hogy még létezem, tetszett Önnek. Nem tudom, miért lettem ilyen terméketlen fügefafa.³ Talán tényleg a jellemem ereje kevés, mert hát elméleti téren elég sokat fejlődtem az utóbbi hónapokban. De hagyjuk ezt. A produktivitásomat illető baráti gondoskodása és tanácsa mélyen meghatott.

Amit a könyvemről hallott, az nyilvánvaló túlzás. A könyv mindössze az eszmény és az esztétikai nevelés gondolatának történeti vázlata, amelyet madártávlatból és kimondottan a mi filozófusainknak írtam.⁴ Most újra át akarom dolgozni egy részét, ezúttal kifejezetten a nagyközönség számára. Ebben az esetben nem tehetek engedményeket, vagy ahogyan Kant mondja, nem „köthetek koalíciókat”, mivel szegény marxizmusunkat sokan általában már így sem veszik komolyan. Netán ezt a tendenciát erősítsem én is? – No nem. Akkor in-

kább meg se szülessen a könyvem. Az Ön helyzete, az Ön eljárás módja, az Ön tevékenysége egészen más. Higgye el, nem fennhéjázásból éltem az utóbbi években epikureus módjára.

Egészen természetes, kedves Juri, hogy minden tőlem telhetőt megteszek annak érdekében, hogy még valamit kiadjanak nálunk Öntől. Tisztában vagyok vele, milyen hasznos lenne az igaz ügy számára. De e téren nem sok függ tőlem. Most távolról sem olyan a helyzet, mint harminc évvel ezelőtt. De remény azért van.

Elmondtam Szolzsenyicinnek, hogy Ön cikket írt róla. Nagyon érdekelné.⁵ Küldje el nekem postán a kéziratot, ha van róla másolata. Olvasott valamit az „Ivan Gyenyiszovics” körüli elkeseredett vitáról? Ez most nálunk égető kérdés.

Nekem azt mondták, hogy Ön most elég jó formában van. Ennek nagyon örülök, hiszen ez a legfontosabb.

Adja át, kérem, mind az én, mind Lida üdvözlét minden hozzátartozójának. Jelena és Igor szívélyes üdvözlétüket küldik.

A legbarátibb jókívánásokkal

/kézírással/ Mih. Lifsic

Jegyzetek a 30. sz. levélhez

1. Lifsic a Lukácstól ajándékba kapott *Eigenart des aestetischen I-II*. 1963. évi kiadását olvashatta. L. 24. sz. (1963. V. 15.) levél 4-es jegyzetét.
2. A V mire esztetyiki (O rabotah V. Razumnogo. Kriticyicsizkije zametki) in: *Novij mir* 1964. No. 2, pp. 228–251. c. írásról van szó.
3. Lukács evangéliuma 3,6.
4. Valószínűleg M. Lifsic *Igyeja esztetyicseszkoj voszpityanyija v isztorii obszcsesztovennoj miszli* című könyvéről van szó. L. erről a 29-es számú (1964. III. 28.) levél 1. jegyzetét.
5. Lifsic és Szolzsenyicin mindketten a *Novij mir* barátainak köréhez tartoztak, így lehettek kapcsolatban egymással. Az

utalás valószínűleg Lukács Gy. Szocialiszticesszkij realizm szegodnya című cikkére vonatkozik. L. 5-ös jegyzet.

31. /Lukács Gy. – M. Lifsicnek/

Budapest, 64. 6. 12.

Kedves Misa!

Nagyon örültem levelének, bár arról értesültem belőle, hogy szorongatott helyzetben kénytelen élni. Semmi baj, hogy lassan olvassa a könyvemet. Egyszer azért mégiscsak meghallom kritikai észrevételeit. Ez módfelett fontos lenne nekem. Főleg azért, mert az egész világhelyzet – hogy személyes hiányosságaimról ne is beszéljünk – oda vezet, hogy a könyvben szükségszerűen igen sok a problematikus. És itt Ön az a legkompetensebb ember, aki felhívhatja figyelmemet az ilyen kérdésekre. Éppen ezekben az esetekben érzem, milyen mély az Önhöz fűződő kapcsolatam. Ez nem az egybevágó nézeteken alapuló kapcsolat (bár sajnos ilyen sem gyakran adódik), hanem mély barátság, olyan, amilyent csak kora ifjúságomban éltem meg.¹

Azt hiszem, hogy alábecsüli kisebb munkáinak jelentőségét. Arról, amelyet nekem elküldött, már írtam Önnek (a tanítványaim megpróbálják ezt a munkáját itt magyar nyelven kiadni). Közben ugyancsak nagy élvezettel olvastam egy másik kisebb munkájának a prágai Esztétika folyóirattól kapott kéziratát arról, hogy miért nem lett modernista.²

Ez persze nem tesz fölöslegessé egy nagyobb könyvet. Épp ellenkezőleg. Teljességgel megértem, hogy nem akar semmilyen engedményt tenni. Nagy elvi kérdésekben ez objektív szükségszerűség. Csak az aggaszt, hogy Ön apróbb kérdésekben is túlzott követelményeket tá-

maszt önmagával szemben. Ezért próbáltam a lelkére beszélni korábban és próbálok most is.

Tudom, hogy Önöknél csekélyek a publikálási lehetőségeim. De bárhogyan legyen is, küldöm a Szolzsenyicin-cikkem másolatát. Nagyon érdekel, mi róla az Ön és a szerző véleménye.³ A vitáról csak hallomásból értesültem. Arról viszont, hogy mik a konkrét vádak, és hogyan épül fel a védelem, nem tudok. Az előbbieket el tudom képzelni. Az utóbbiakról örülnék, ha hallhatnék.

A „jó formámról” szóló hírek kissé el vannak túlozva. Korábbi energiámat a múlt évi események óta csak kisebb cikkek írása terén őriztem meg. Fő műveim lassan haladnak.

Szívélyes üdvözetem Lidának és régi barátainknak.

/kézzel/ Gyuri

Jegyzetek a 31. sz. levélhez

1. Lukács a Leo Popperhez kötődő viszonyára utal. L. erről bővebben: Sztikalin, A. Sz. 2001. id. mű. (L. 16-os számú, 1955. X. 21-i levelet.)
2. A Pocsemu ja nye modernyiszt? cikk a prágai *Esztétika* folyóirat felkérésére íródott, ott is jelent meg az 1964. 4-es számában.
3. Szolzsenyicin írásban nem reagált Lukács véleményére.

32. /M. Lifsic – Lukács Gy.-nek/

/kézírással, oroszul/

1964. VII. 16.

Kedves Juri!

Kénytelen vagyok ezt a leveletem oroszul írni, mivel itt Észtországban, ahová nyaralásom során kerültem, nincs kéznél sem szótár, sem grammatikai kézikönyv, ezek

nélkül pedig félek, hogy rengeteg hibát követnék el. A német nyelvet azóta, hogy itt nincs többé kivel beszélnem, szinte elfelejtettem. Ezúttal tehát kénytelen lesz szenvedni, vagy valakit megkérni, hogy fordítson.

Nagyon köszönöm 1964. VI. 12-i meleg hangú levelét. Egyre vártam a Szolzsenyicin-cikk másolatát,¹ de július 6-ig még nem kaptam meg. Remélem, hogy hazatérésem után már Moszkvában találom. Roppant érdekes lesz elolvasnom. Ami az e témában zajló vitákat illeti, képet alkothat magának róluk, ha elolvassa Laksinnak² a Novij Mir 1964. évi 1. számában megjelent cikkét. Tulajdonképpen ez az egyetlen Szolzsenyicin védelmében íródott vitacikk, ha nem számítjuk a Novij mir szerkesztőségének és magának Laksinnak³ a Lityeraturnoj gazeta szerkesztőségével folytatott levélváltását (ugyanebben a lapban közölték, a számra nem emlékszem). Laksin cikkéből megtudható minden, amit Szolzsenyicin kritikusairól tudni kell, ami pedig a védelmet illeti, annak meglehetősen okos, józan a hangneme, bár nézetem szerint van egy hiányossága. A szerző Ivan Gyenyiszovics alakját kissé narodnyik módon és didaktikus szellemben interpretálja, ami magánál az írónál nem lelhető fel. Laksin mindenestre felnagyítja Szolzsenyicin kétségtelenül meglévő szarkazmusát a „pridurki”/princek/, azaz olyan emberek iránt, akik nem dolgoznak fizikailag az „általános munkákon”. A kritikusnál egyfajta társadalmi munkaterápia képe rajzolódik ki, ez pedig már nem áll távol attól az alapeszmétől, amelyre ez az egész szanatórium épült. Az értelmiség narodnyik szellemű elítélésének és az egyszerűségtől való meghatódásnak a cikkből kihallható felhangja nem erősíti, hanem éppen gyengíti Laksin pozícióját.

Mostanában néha Önről szóló cikkeket olvasok az angol-amerikai és francia sajtóban. Nemrég olvastam

például Alfred Kazin⁴ többé-kevésbé jóindulati cikkét a *Partisan Review*-ben és Merlin Lasky⁵ hihetetlenül aljas ostobaságát a *Times Book Review* IV.–V. számában. Ön persze örvendhet a dicsőségnek, de rejtett méreg is akad itt épp elég. Amikor ezeket a lapos ízetlenségeket olvasom, azt mondom magamról, hogy egy cseppet sem bánom a 30-as években írt vitacikkeim marxista hangnemét, és egész valahai és mai „ortodoxiómat”.

Egyebek közt azt olvastam Laskynál, hogy Thomas Mann⁶ állítólag a Zauberg Naphtájaként ábrázolta Önt. Szégyellem műveletlenségemet, de ezt eddig nem tudtam, és különben is kevésbé valószínűnek tartom.

Félek, hogy előző levelemben túl sokat panaszkodtam a rám rótt feladatok nehézsége miatt. Az igazság az, hogy én magam tudok magamnak kilátástalan helyzeteket teremteni – túl széles fronton támadok, sok mindenbe belefogok, nem tudok ellenállni a publicisztika csábításának, egyszóval mintha igazolni akarnám Goethe szavait, miszerint önkorlátozás nélkül semmi jót nem lehet cselekedni. De az ember jelleme – a sorsa, vagy ahogyan az orosz közmondás mondja: „amilyen a bölcsőben, olyan a sírban is”. Befejezetlenül maradt a *Novij mir*nek szánt cikkem,⁷ most pihenés közben pedig a fejem a reneszánsz korával⁸ van tele, mivel nemsokára le kell adnom egy fejezetet abból a könyvből, amelyről Ön hallott. Nagyon izgulok miatta.

A viszontlátásra! Lida is őszinte üdvözlétének és legjobb kívánságainak tolmácsolását kéri. Mindketten üdvözljük rokonait és hozzátartozóit.

az Ön M. L.-je

Jegyzetek a 32. sz. levélhez

1. Vö.: *Sozialistischer Realismus heute* (*Neue Rundschau*. Wien, III. 1964).

2. Laksin cikkének címe: Ivan Gyenyiszovics, jego druz'ja i nyedrugji.
3. L. Barabas Ju. „Rukovogyityeli”, „rukovogyimije” i hozjajeva zsziznyi. *Lityeraternaja gazeta*, No 56, 1964. május 12. V. Laksin levele a Lit. gazeta szerkesztőségének: 1964. május 14., és 1964. június 4. A szerkesztőség választát l. u. ott.
4. Alfred Kazin írását még nem sikerült azonosítani.
5. M. Lasky a szövegben hivatkozott folyóirat 1964. május 10-i számában élesen bírálja Lukács realizmus-felfogását, sok tekintetben dogmatikusnak nevezi.
6. L. erről 16. levél (1955. X. 21) 4. jegyzetét.
7. M. Lifsicnek a cenzúra által betiltott, Na gyerevnyu gyeduske című pamfletjéről van szó, amely először a SzU Képzőművészeti Akadémiájának Tudományos Kutatóintézetében 1990-ben látott napvilágot („Na gyerevnyu gyeduske” vö.: A. P. Csehov „Vanyka” című elbeszélésével).
8. Lifsic Igyeja esztetyicseszko go voszpitanijija... könyvéről van szó. L. erről a 29-es számú (1964. III. 28.) levél 4-es jegyzetét is. (A könyv utószavában L. J. Reingardt, Lifsic felesége közölte, hogy a könyvnek a SzuTA Filozófiai Intézete kollektív cikkgyűjteményében kellett volna megjelennie, de a kiadó váratlanul megtagadta kiadását, és Lifsic anyagát külön könyvként kívánta megjelentetni. Miután ennek harmadik átdolgozását sem adták ki, Lifsic egyszerűen félretette. Végül 1995-ben jelent meg.

33. /Lukács Gy. – M. Lifsicnek/

Budapest, 1964. augusztus 8.

Kedves Misa!

Nagyon örültem levelének, bár csak a fiam segítségével tudtam elolvasni. A Szolzsenyicin cikk kézírata még nem ment el. Az első kínálkozó alkalommal el fogom küldeni Önnek. A Laksin-cikknek csak egy kivonatát olvastam. Abból kivehető volt, milyen alacsony színvonalon zajlanak a Szolzsenyicin elleni támadások. A kivonat sajnos nem tartalmazta a főhős „népies” megközelítésére utaló részt, a levele után azonban már bi-

zonyos mértékig helyes elképzelést tudok alkotni róla. Remélhetőleg tetszeni fog Önnek a cikkem.

Időközben egészen jól alakul itt a helyzet. Ugyanaz a folyóirat, amelyik Laksin cikkének kivonatát lehozta, közölte az Ön Razumnij elleni cikkének rokonszenvesen visszafogott és egyáltalán nem rossz kivonatát is. Még sokkal örvedetesebb, hogy – ahogyan tájékozva vagyok – az itteni Gondolat Kiadó az Ön Marx könyvét szándékozik lefordíttatni. Ez már azért nagyon örvedetes, mert az orosz és német nyelvű könyvnek a legjobb fiatal értelmiségiek között sok tisztelője van. A magyar fordítás ezt még szélesebb körre is kiterjesztheti. A dolognak egy további örvedetes oldala, hogy ebben az esetben az Ön budapesti útja anyagilag fedezve lehetne. A további fejleményekről értesíteni fogom.

Önmagában örvedetes, hogy a dolgom kezdene az USA-ban megjelenni. Eddig három könyvem jött ki. Az, hogy ehhez olyan kritikák is járulnak, mint a Melvin Laskyé, természetes. Minél jobban mérgeződnek az ilyenfajta emberek, minél több rágalmat szórnak, annál jobb. Az ember csak örülhet, hogy egy Melvin Laskyt ellenségének, nem pedig barátjának tudhat.

Mindezzel kapcsolatos a Naphta-legendája is, amely jelenleg minden nyugati országban széles körben van elterjedve. Mivel Thomas Mann-nak régóta az a szokása, hogy ismerősei alakját könyveiben felhasználja, nincs kizárva, hogy van valami igazság a dologban. Bár úgy találok, hogy Naphta külsejével több dolog fényképeszettel sem stimmel; a világnézetéről meg maga Thomas Mann mondja, hogy azt ő maga találta ki.

Nagyon sajnálom, hogy új műve ilyen sokáig készül. Ismerem a gátlásait és akadályait a régi időkből. Remélem azonban, hogy ezúttal le fogja győzni őket. A világnak nagyon kell ez a könyv.

Szívélyes üdvözleteim Lidának, Önnek és minden barátainknak.

/az aláírás hiányzik/

34. /M. Lifsic – Lukács Gy.-nek/

/német nyelven/

Moszkva, 64. X. 14.

Kedves Juri!

Nagyon sajnálom, hogy nyári utazásomat követően még mindig nem válaszoltam augusztus 8-i levelére. Különböző tennivalóimon és betegségeimen kívül vegye, kérem, figyelembe, hogy német nyelvű levelezésben alacsony a produktivitásom. Nem akarok oroszul írni, hogy ne okozzak Önnek nehézséget. Láthatja tehát, hogy vannak azért enyhítő körülményeim.

Köszönöm szépen okt. 3-i levelét, amelyet épp most kaptam meg, valamint a cikket, a német irodalomról szóló könyvet és egyebeket.¹ A cikkét azonnal elolvastam. Figyelemre méltó, hogy általánosságban, sőt gyakran részletekben sincs köztünk eltérés. A cikke szerintem nagyon jó. Néhány rövidítéssel, azt hiszem, megjelenhetne nálunk.² Úgy vélem azonban, hogy először jobb lenne valami tisztán elméleti tárgyút publikálni. Egyébként azt tanácsolnám, hogy mind az Olasz-, mind a Németországnak szánt kiadásban maradjon ki a 22. oldalon szereplő zárójeles mondat.

Tovább olvasom Esztétikáját. Ki akarom választani egy terjedelmesebb részét, hogy lefordítsuk. Mindaz, amit olvasok belőle, nagyon érdekes számomra. A főbb vonalait természetesen tökéletesen helyesnek találom. Mivel azonban kritikai észrevételeket kíván tőlem, előzetesen írok most egy s mást erre vonatkozólag.

A mindennapi élet /Alltagsleben/ fogalma nekem kissé kétértelműnek tűnik. Vagy ugyanaz, mint a történelmi valóság (munka, állam stb.), vagy az egyes ember élete metszetének kell tekinteni (ahogyan Freudnál, illetve az egzisztencialistáknál van), azaz „obivatyelscsinának”, „Spiessereinek” /nyárspolgáriságnak/. A második értelemben a mindennapi élet határozottan egy instabil és kétes valami, de akkor nem „termékeny középút” (34. old.) a tudomány és a művészet között, hanem inkább minden korok korlátoltságának /Borniertheit/ mentsvá-
ra, amiből csak hitvány metafizika, a „józan emberi ész” kvázi-rationális és empirikus módszere süllhet ki.

Ön az esetek többségében munkáról, termelésről, azaz a történelmi létről beszél. De akkor nem egészen értem, hogy az anyagi gyakorlatban végbemenő reális objektiváció /Objektivation/ miért helyeződik ugyanarra vagy – mi több – alacsonyabb szintre, mint a művészetben végbemenő objektiváció. Azt, hogy valahányszor válságba kerül a stabilitás a gazdaságban, odavész a művészetben is, jól tudjuk. De a szellemi produktum netán valami stabilt, az anyagi meg valami mulékonyt foglalna magában? – Nem, ilyen álláspontot Ön nem képviselhet.

A művészet örök, abszolút stb., mondjanak, amit akarnak. Nagyon jó, de hát a művészet objektumai a munkához és termékeihez képest egészen más, eszmei természetűek, tehát ennek az összehasonlításnak bizonyos határok között kell maradnia.

Nem mindig világos az sem, hogy vajon a mindennapi élet visszatükröződéséről, vagy a mindennapi életben való visszatükröződésről beszél-e. Lehet, hogy nem értettem valamit a fejtegetéseiből. A tárgyalt dolog persze sui generis bonyolult, és lehet, hogy még a legvilágosabb terminológia sem teremthet mindenben rendet.

Ami a magyarországi népszerűségemről szóló közlését illeti, teljesen világos előttem, hogy régi csecsebecséim aligha csinálnak belőlem filmcsillagot. Valami újat kellene mondani, az lenne éppen most a megfelelő időben elhangzó szó, de erre a szóra még sokáig kell várni.³ Mindenesetre köszönöm baráttian megelégedett bizalmát.

Még egy apró, gyakorlati jellegű kérdés. Vladimir Dostál, a cseh esztétikai folyóirat szerkesztőségi tagja, a realizmus ritka híveinek egyike a mai Prágában, meg akarná vitatni az Ön könyvét (gondolom, az *Esztétikát*) a folyóiratban. Prágában azonban – furcsamód – egyetlen példánya sincs meg, a szerkesztőség pedig nem tudja Nyugat-Németországból megrendelni. Nem küldhetné el könyvét prágai barátainak? A cím:

Vladimir Dostál, Barrandovska 60/335, Praha 5 – Hlubocepy.

Szívélyes üdvözet Önnek és gyermekeinek tőlem, Lidától és minden barátunktól.

/kézzel, latin betűkkel/ M. L.

Jegyzetek a 34. sz. levélhez

[Az aug. 8-i és okt. 3-i levél hiányzik]

1. Valószínűleg a *Deutsche Literatur in zwei Jahrhunderten*. Neuwied-Berlin, Luchterhand, 1964. Georg Lukács, Verke. Band 7-re utal.
2. A Szovjetunióban a cikk csak 1991-ben jelent meg.
3. Lifsic cikkgyűjteménye, a *Marx és az esztétika* 1966-ban jelent meg Budapesten.

35. /Lukács Gy. – M. Lifsicnek/

Budapest, 1964. október 31.

Kedves Misa!

Nagyon köszönöm levelét és a folyóiratokat. A dolgozat nagyon tetszett.¹ Tény és való, hogy ezeket a kérdéseket nem technikailag, hanem a művészet fejlődési folyamatának egészében, sőt annak határain túllépve kell vizsgálni. Csak az ilyen elvi pozícióból kiinduló megjelenítés által – amit a mai tendenciák kritikájában az egyik legfontosabb szempontnak tekintek – válik láthatóvá a dimenziók és kategóriák elrémítő szegénysége.

Ehhez ad jó alapot az Ön cikke.

Örülök, hogy olvassa az Esztétikát, és hogy lényeges pontokban egyetértés uralkodik köztünk. Az, hogy a mindennapi élet kapcsán kétségei vannak, elszomorít, mert ez esetben attól félek, hogy ezt a rendkívül fontos kérdést nem elég világosan fejtettem ki. A helyzet az, hogy véleményem szerint nem juthatunk el a magasabb objektívációk helyes elemzéséhez, ha nem adtuk helyes elemzését minden társadalmi élet ezen alapjának, amelyből – bár gyakran felettébb nem adekvát formában – minden objektíváció kiemelkedik, és amelybe torkollik. Nem lehet például megalkotni egy valóságos ontológiát, ha nem a mindennapi élet „naiv realizmusából” indulunk ki stb., stb. Abban a könyvben, amelyet most írok,² „a társadalmi lét ontológiájának kérdéseiről”, remélem, hogy ezt a struktúrát és annak dinamikáját részletesebben és jobban sikerül feltárnom.

Természetesen nem gondolom, hogy a szellemi produkció stabil, az anyagi pedig múltékony. Mindkettő az emberi fejlődés folytonosságának eszköze, bár persze nagyon különbözőképpen, ami már abból következik,

hogy egyikük anyagi valóság, a másikuk visszatükröződés.

Az Ön itteni népszerűségéről csak jókat közölhetek. Remélem, hogy könyve megjelenik.³

Nagyszerű lenne, ha ebből lehetőség adódna arra is, hogy ismét találkozhassunk.

Kérni fogom, hogy Vladimirnak küldjenek egy példány Esztétikát.

Szívélyes üdvözlettel Lidának és minden barátunknak, az Ön

/kézzel/ Gyurija

Jegyzetek a 35. sz. levélhez

1. Valószínűleg M. A. Lifsic és felesége, L. Ja. Reingardt Ot kubizmá k „absztrakcii”, in: *Iszkusstvo*, 1964. No 6, 7.
2. Bár *A társadalmi lét ontológiájáról* nem nyert teljes befejezést a szerző terveinek megfelelően, egyes töredékeit nyugaton széles körben publikálták. A könyv német nyelvű eredetije 1984, 1986-ban jelent meg a *Zur Ontologie des gesellschaftlichen Seins* címen. I-II. Halbband. Neuwied–Berlin–Darmstadt, (Georg Lukács Werke. Band 13-14) oroszul első része csak 1991-ben látott napvilágot: K. ontologii obszcsesztvennogo butyjijá. Prolegomeni, Moszkva. Magyar fordítása 1976-ban jelent meg.
3. A könyv 1966-ban jelent meg.

36. /M. Lifsic – Lukács Gy.-nek/

/orosz nyelven/

1964. XII. 29.

Kedves Juri!

Becsületszavamra, ez az utolsó orosz nyelvű levelem. Ezután már csak németül fogok írni. Bocsásson meg nekem, de egész idő alatt sok munkám volt, még hozzá sürgős – valóságos taposómalom. Német nyelvű levelet

írni pedig nekem most mégiscsak némi nehézséget jelent. Elszoktam tőle, és a fejem sem fog jól.

Ugyanezért nem tudtam Önnek mindjárt a levelek és könyvek kézhezvételét követően válaszolni. Egyre Hegel és Marx nyelvén igyekeztem volna írni, de nem futotta az időből. Novák et. indul haza, és el szeretném vele küldeni ezt a híradást.

Nagyon köszönöm a leveleket, a fényképet, a könyveket és a cikket. Felindultan olvastam a leveleket, sőt meg is könnyeztem őket – egy régi barát jobb két újnál, tartja az orosz közmondás, nekem pedig új barátaim eleve nincsenek. A fényképre sem tudok megindultság nélkül pillantani, különösen azért, mert mindketten pontosan olyanok rajta, mint a régi moszkvai napokban a Kabacsnyikkal¹ szomszédos kis lakásban. Ez a Kabacsnyik régóta akadémikus, és most már bizonyára öregember.

Ön – ahogy már mondtam – olyannak fest a fényképen, mint a régi időkben, „sehr legényesnek”, tisztára, mint Hegel. Alkalomadtán én is elküldöm Önnek a képmásomat, de egy antoritrattot is csatolnom kell hozzá, ugyanis a fénykép – ó jaj! – nem hízeleg. Elmúltak a szép napok, amikor kettesben gúnyoltuk a vulgárszociológusokat, vagy hogy is nevezzük még őket. Most ifjú tökfilkók társaságának díszje vagyok, mint egy, a sarokban álló öreg pálma.² Egyébként azért némi szellemi frissesség még maradt bennem. Lehet, hogy Önhöz olyan hírek jutnak majd el rólam, amelyekben mint tisztességtelen személyt emlegetnek, aki vénségére is szereti belevetni magát a verekedésbe. Az Ön Esztétikája egy román stílusú székesegyház, nem sokat olvastam még el belőle, de azt már látom, hogy jócskán van benne szellemi táplálék. Tovább fogom olvasni, és ahogy az olvasásban haladok, elmondom róla Önnek szerény megállapításaimat. Mindenki, aki megfordul nálam, elragad-

tatva nézegeti ezt a két kötetet. Először azért, mert jó, hogy vannak a világon olyan emberek, akik ekkora tudományos monumentalításra képesek, másodsor, mert mindannyian örülnek, hogy Ön minden viszontagság ellenére is biztosan áll a lábán. Megértem, mennyire nehéz Önnek most egy új életmódhoz alkalmazkodni, de bízom a kitartásában és bátorságában, amelyeket jól ismerek.

Az olasz folyóiratban megjelent cikke természetesen tetszett.³ Az esetek többségében a véleményem ugyanaz, mint az Öné, úgyhogy párhuzamosaink – az új geometria szabályainak megfelelően – találkoznak. Bizonyos különbség abból adódik köztünk, hogy Ön ideológiai és szervezeti szinten végzi elemzését, én pedig inkább társadalmi szempontból vizsgálom a kérdést. Egyszerűen a nézőpont más, amely nálunk a háború utáni években tett megfigyeléseink függvénye, s ezek mindenki, még a legműveletlenebb ember számára is sok mindent világossá tettek. Kár, hogy ezekről a témákról nem tudunk személyesen elbeszélgetni.

Nagyon nyomatékosan hívnak Salzburgba a Hegel-kongresszusra,⁴ de aligha utazom oda. Túl sok utánjárást kívánna, no és sok minden nem is tőlem függ. Ráadásul, bevallom, igen fáradtnak érzem magam, elfelejtettem a német nyelvet, és sok a teljesítetlen kötelezettségem. És valamiért kedvem sincs hozzá.

Jelenának nagyon jól esett, hogy Ön említést tett róla a cikkében. A nyáron szegény kis híján meghalt, de most, képzelje, kezdett jobban lenni. Sokat számít, hogy erős fajta. Most már jár, bár olyan, mint egy árnyék. Igor meghízott, továbbra is sokat iszik író barátainak társaságában. Azt mondta, hogy elküldi Önnek a Novij mirben megjelent cikkét.⁵ Remélem, a közeljövőben én is küldhetek valamilyen apróságot, bár nem tudom, milyen érzéssel fogja olvasni.

Nincs-e szüksége valamilyen orosz könyvekre? Bármikor elküldhetném őket Önnek.

Remélem, hogy gyermekei és unokái egészségesek, hogy az élet külső oldala jól alakul. Szívélyes üdvözlöt az egész családnak tőlem és Lidától, aki velem együtt nagyon örül minden Öntől érkező hírnek.

Vigyázzon az egészségére.

az Ön Lifsicé

Jegyzetek a 36. sz. levélhez

1. Kabacsnyik, M. I. (született: 1908-ban), akadémikus (1958), a szerves kémia kiemelkedő kutatója.
2. Lifsic feltehetően a *Novij mir* köréhez tartozó ifjú irodalmárookra, irodalomtörténészekre, és a Művészettörténeti Intézet Esztétika szektorában zajló vitákra utal, ahol 1963–1965 között dolgozott. L. erről: N. A. Dmitrijevna visszaemlékezéseit: M. A. Lifsic, *Mir iszkussztv. Almanach*, Moszkva, 1997, pp. 66–88. és Ju. N. Davidova – Duh mirovoj togda oszel v esztyetike, in: *Szociologicseskij zszurnal*, 1997. No. 3
3. Vö.: Sul debattio fra Cina e Unione Sovietica, in: *Nuovi Argomenti*, No 61–66 (1963–1964). Oroszul: Filozsofszkije nauki, 1989, No 6.
4. Lifsicut nem vették fel a szovjet filozófus-delegáció tagjai közé.
5. Elképzelhető, hogy Lunacsarszkij képzőművészeti nézeteiről szóló 1963-as cikkről van szó.

37. /M. Lifsic – Lukács Gy.-nek/

/orosz nyelven/

1965. III. 17.

Kedves Juri!

Ezúttal türelemmel kell lennie – most becsületszavamra nem tudok németül írni, így is elég sokáig halogattam emiatt a levélírást. Hadd tegyem hozzá: jogos indokkal kérem bocsánatát. A helyzet az, hogy sokáig bete-

geskedtem, az az átkozott szívszorulás nagyon elővett, annyira, hogy két teljes hónapot vízszintes helyzetben voltam kénytelen tölteni. Most már lassan kijutok ebből az állapotból, jó orvosom van, aki láthatólag érti is valamennyire a dolgát. Egyszóval, amint látja, már gépen írni is tudok.

Mindenekelőtt azt akarom elmondani Önnek, sok lépést tettünk annak érdekében, hogy az Ön Esztetikája orosz nyelvű fordításban megjelenhessen¹ – teljes egészében, vagy akár csak részlegesen, ugyanis az ilyen monumentális kiadások nálunk nincsenek divatban. Ebből a célból elkészítettem a könyv bő tartalmi ismertetését, sőt, néhány oldalát, konkrétan az összefoglalásból, amely a szerző általános nézeteit mutatja be, néhány oldalt le is fordítottam. Javaslatomat meglehetősen együttérzéssel fogadták, és továbbküldték. A sikert nem garantálhatom, de reménykedem. Az isten szerelmére, ne tévessze szem elől ezt a célokat!

Köszönöm, hogy véleményezte a kubizmus² kapcsán írt cikkemet. Véletlenül született, de most ebből a véletlenből egy újabb kötelezettség hárult rám, ugyanis külön füzetben akarják megjelentetni,³ és ez újra a modernizmus kritikája felé terelt, bár a pokolba kívánom az egészet, hiszen annyira kötődik különféle konvenciókhoz, én pedig úgy szeretnék inkább valamit a pozitív kutatásaimból ismertetni. Türelmetlenül várom az Ön A társadalmi lét ontológiája c. könyvét, jól tudva, hogy ha egyszer megígérte, akkor hamarosan meg is kapom. Így szokott ez lenni az agilis embereknél és megbízható munkatársaknál, amely tulajdonságok rólam nem mondhatók el.

Kritikai észrevételeim persze elsősorban a formai oldalt, a kifejtés módját érintik.

De elolvastam Ernst Fischernek⁴ a Hegel-kongresszuson elmondott beszédét, és dühbe gurultam – Önre

hivatkozik és az Ön könyvéből igyekszik levezetni azt a fej és a szív, a tudomány és a művészet közötti ellentétet, amelyet már Widmar⁵ is felfúj, most pedig Garaudy⁶ teszi ugyanezt. Feltételezem, hogy ez Önnek sem fog tetszeni. Adjon neki alkalomadtán egy fricskát.

Vladimir Dostál⁷ köszöni a könyvet, megkapta. Lida, Jelena és Igor üdvözetüket küldik.

Jó egészséget és sok sikert kívánok.

Baráti üdvözlettel

az Ön Mih. Lifsic

Jegyzetek a 37. sz. levélhez

1. A mű a Szovjetunióban 1985–1987-ben jelent meg, vö.: Lukacs D. *Szvojeobrazije esztetyicseszko*. V 4-h tomah. Dlja naucsnih biblioték. Progress, 1985–1987. Perevod sz nyemeckogo: Ajhenvaľ d A. Ju.
2. L. erről a 35-ös levél (1964. október 31.) 1-es jegyzetében említett cikket.
3. A munka Lifsic, M. A., Reingardt, L. Ja. *Krizisz bezobrazija. Ot kubizmá k pop-art*. M., 1968. kötet részeként jelent meg.
4. Ernst Fischer (1899–1972) osztrák irodalomtörténész, publicista, esztéta. Az antifasiszta mozgalom résztvevője, szovjet emigrációjában kötött barátságot Lukáccsal. 1969-ben revizionizmus vádjával kizárták az osztrák kommunista pártból.
5. Josip Widmar (1895–1992) szlovén kritikus, esztéta és irodalomtörténész. Az antifasiszta, kommunista mozgalom aktív résztvevője Jugoszláviában. 1954–1958 között a jugoszláv Írószövetség elnöke. M. Lifsic többször bírálta munkáit balról. Vö. például Widmar Iz dnyevnyiká, cikke kapcsán, l. *Novij mir*, 1957. No. 9.
6. Roger Garaudy (szül.: 1913) francia politikus, kutató és író. Az FKP Központi Bizottságának és Politikai Irodájának tagja, parlamenti képviselő volt. Az FKP *Chaiers du communisme* c. elméleti folyóiratának szerkesztője. 1940–1943 között az ellenállási mozgalomban való részvétele miatt koncentrációs táborba zárták. Az 1960-as években revizionizmus és szovjetellenesség vádjával kizárták az FKP-ből. Itt Garaudy nagy vihart kavart művére, a Parttalan realizmusra (1963) történik utalás, amely *Realizm bez beregov* címen 1966-ban jelent meg oroszul. Lifsic

igen negatívan viszonyult hozzá, egyszerűen fecsegőnek, és konjunktúra lovagának tekintette.

7. M. Lifsic levelezett Vladimir Dostál cseh esztétával és kritikussal, aki felkérte a Proc nejsem modernista? (*Estetika*. Praha, 1964. No 4.) c. cikk megírására.

38. /Lukács Gy. – M. Lifsicnek/

Budapest, 1965. 4. 5.

Kedves Misa!

Március 17-i levele – nagyjában és egészében – nagy öröm volt számomra, bár még mindig aggaszt kissé az egészségi állapota. Kérem, írjon nekem róla mielőbb – remélem, hogy megnyugtató újságokat közölhet majd. Amennyiben jó orvosa van, ezeket a tüneteket mégis csak meg lehet szüntetni.

Az, amit az Esztétikám lehetséges megjelentetéséről ír, természetesen örömmel és megelégedéssel tölt el. Ezzel kapcsolatban a következőket szeretném már előre leszögezni:

Ön – de csakis Ön – tetszőleges rövidítéseket eszközölhet. Ezt a kérdést teljességgel az Ön belátására bízom. Csak azt kérném, hogy kiadás esetén utószóként vagy jegyzet formájában szerepeljen egy olyan utalás, amely pontosan megjelöli, hogy az eredeti mely oldalait hagyták ki, azért, hogy az érdeklődő, okos olvasó ennek alapján tájékozódhasson. Minden egyébben teljes cselekvési szabadsággal ruházom fel Önt, de csak Önt.

Ami Ernst Fischert illeti, aki most egyébként elég súlyosan beteg, persze sajnálom. Hosszú évek folyamán a helyes álláspontot képviselte, s csak fokozatosan sodródott a modernizmus áramába, miközben igen sok kérdésben feladta, vagy a felismerhetetlenségig elerőtlenítette korábbi felfogását. Sok entellektüel attól való

rettegése ismerhető fel ebben, hogy el találnak maradni a kortól, a tragikomikus pedig az, hogy éppen ennek következtében maradnak le lényegileg az aktuális szakasz fő tendenciáitól, és őket magukat elfelejtik. Fischert mindazonáltal nem szabad a bűnbánó funkcionáriusokhoz vagy az olyan bürokrátákhoz hasonlítani, akik azt keresik, hogy most hová csapódjanak, mint Garaudy.

Szívélyes üdvözlét Lidának, Jelenának, Igornak

/kézzel/ az Ön Gyurija

/Kézzel/ Az Ontológiám sajnos még nincs... /három, vagy négy további szó olvashatatlan/.

/A piszkozat dátuma: 1965. 7. 28./

39. /M. Lifsic – Lukács Gy.-nek/

/német nyelven/

Moszkva, 1965. VII. 28.

Kedves Juri!

Éppen az Ön évfordulója¹ idején Moszkvában volt Franz Leschnitzer.² Megkért, írjunk alá együtt egy üdvözlő táviratot. Bár nem tudom, milyen viszonyban van most vele, nem mondhattam neki nemet, mert igen nyomatékosan kért. Remélem, baráti jóindulattal fogadta kollektív gratulációnkat. Hogy zajlottak le egyébként a jubileumi ünnepek?

Esztétikájának orosz fordításáról szinte semmi újat nem mondhatok. A kérdés még döntési fázisban van. A Népszabadság április 14-i számának kis cikkét pótlólag persze azonnal elküldtem.³ Úgyhogy most várni kell.

Az Esztétika marxizmuson belüli lényegéről (és még tágabban: e világnézet magjáról) szóló nemzetközi vita

folytatódik. Tényleg meglepő az általános tehetetlenség. Engem kicsit az 1905 utáni időkre emlékeztet a dolog. A klasszikus marxizmust elkeseredetten támadják, a kiábrándulás időnként igen mély, sürgető szükség van a filozófia axiomatikus kérdéseinek megvitatására, de... A marxizmusból mostanában szokás „Visiont” csinálni.

Ha költő lennék, írnék egy allegorikus történetet arról, hogyan kényszerül valaki a más bűnéért megfizetni.

Az Ön ontológiája nagyon érdekel. És hogy áll az Etika? Készen van már?⁴ Leveléből ez nem derült ki számomra.

Apropó, Önnek sok ismerőse van Németországban és más országokban. Szeretnék állandó könyvcserét szervezni magamnak olyan emberekkel, akik tudnak vagy meg akarnak tanulni oroszul. Mit gondol, volna erre lehetőség? A könyvéhség régi gyengém.

Nagyon köszönöm, hogy aggódik egészségi állapotom miatt. Most már sokkal jobban vagyok – az álmatlanságot leszámítva. De az már régi história. A munka lassan halad, mint látja, folyton a publicisztika területére csábulok. Az olvasók köre jelentősen kiszélesedett, a közönség olvasni és gondolkodni akar.

Szívélyes üdvözet Lidától, a gyermekeimtől és összes barátunktól

/kézzel/ az Ön Mih. Lifsice

P. S. /oroszul/: Keveset írok Önnek, sajnálom, sőt be is látom, hogy hibás vagyok, de, kedves Juri, mindennek az az oka, hogy német nyelvű leveleket kíván kapni. Nekem viszont egy német levél megírása nem kisebb, hanem talán annál is nagyobb munka, mint Önnek egy oroszul írottat elolvasni. Teljesen elfelejtettem németül, arról nem is beszélve, hogy ismereteim e téren tisztán gyakorlati eredetűek, gyermek- és ifjúkoromban pedig nem volt szerencsém idegen nyelveket alaposan elsajátí-

tani. Bocsássa meg ezért, ha leveleimben hibák, valószínűleg durva hibák is vannak.

Jegyzetek a 39. sz. levélhez

1. Lukács Gy. 1965. április 13-án töltötte be 80. életévét.
2. Franz Leschnitzer (1905–1967) német kritikus, publicista, fordító, a szovjet irodalom propagandistája Németországban. Az NKP veteránja, 1933-tól 1950-ig a moszkvai német emigráció tagja. Csatlakozhatott Lukács kritikusaikhoz, akiknek befolyása az NDK-ban igen erős volt.
3. Föltételezhető, hogy M. Lifsic a cikket azokhoz az ideológiai, illetve pártszervekhez küldte el, amelyek engedélyétől függött *Az esztétikum sajátossága* Szovjetunióbeli lefordítása és kiadása. M. Lifsic az MSZMP lényegében pozitív Lukács-értékelését a kiadás javára szolgáló bizonyítéknak vélte, ám ez, mint a 40-es levél (1965. augusztus 27.) 1-es jegyzetéből látható, nem igazolódott be.
4. Lukács Gy. az etikai nézeteinek összefoglalásához gyakorlatilag még hozzá sem kezdett, mivel teljesen lefoglalta az Ontológia befejezése.

40. /Lukács Gy. – M. Lifsicnek/

Budapest, 1965. augusztus 27.

Kedves Misa!

Nagyon örültem levelének. Leschnitzer rendes ember, szinte egyetlen kérdésben sem értek egyet vele. Ami az „ünnepségeket” illeti, azok nagyobbrészt komikusak voltak.¹ Többségükről (és a legkomikusabbakról) csak szóban lehetne beszámolni. Hát nem komikus-e, amikor engem a FAZ² a marxizmus Pascaljának titulál? stb.

Az Esztétikáról folytatott viták persze nagyon alacsony színvonalon zajlanak. Több mint harminc évvel ezelőtt együtt próbáltuk ezeket a vitákat marxista alapra helyezni. Azóta viszont igen problematikusá vált, hogy pontosan mi értendő marxizmuson. Esztétikámban

megkíséreltem bemutatni alapjait – egyelőre különösebb siker nélkül.

Allegorikus története nagyon jól találna ide.

Ami az Ontológiámat illeti, eredetileg az Etika bevezető fejezetének kellett volna lennie, de önállóvá nőtte ki magát, és egy nagy könyv lesz belőle. Remélem, hogy egy év múlva befejezem.

A könyvcserére vonatkozó kívánságát illetően egyelőleg írok mind nyugat-németországi, mind ausztriai és svájci ismerőseimnek, egy-egy levelet mindegyik országba. Remélem, ebből összejön valami.

Nyugodtan írhat nekem oroszul, ha levelét legépeli. Az orosz kézírást csak nagyon nehezen tudom kibetűzni.

Remélem, hogy az egészségével minden rendben van – és a munkájával úgyszintén.

Szívélyes üdvözet Lidának és összes barátainknak.

/kézzel/ az Ön Jurija

Jegyzetek a 40. sz. levélhez

1. Lukács Gy. 80. születésnapjának évében az Akadémiai Kiadó megjelentette magyarul Lukács *Az esztétikum sajátossága* című művét. Számos elismerő emlékezés jelent meg a filozófus munkásságáról mind a magyar párt-, mind a tudományos sajtóban, lehetővé vált más munkáinak hazai kiadása is. A Szovjetunióban ezzel szemben fennmaradt a revizionizmussal vádolt Lukáccsal szembeni negatív viszony. 1965 tavaszán a magyarországi Szovjet Nagykövetség külön informálta Moszkvát a Lukács 80. születésnapjára tervezett helyi megemlékezésekről. Az SZK/b/P Ideológiai Osztályának vezetője, D. Polikarpov és az osztály instruktora, Ju. Kuzmenko megfogalmazta Lukács „pártos”, elmarasztaló bírálatát. Értesítették a *Pravda*, a *Lityerturnaja gazeta* és a *Voproszi lityeraturi szerkesztőségét*, hogy Lukács jubileumával kapcsolatban „célszerűtlen” lenne bárminemű anyagokat közölni. Az SZK/b/P és az MSZMP Lukács-értékelése tehát eltért egymástól, bár a nyílt pártközi konfrontációt igyekeztek elkerülni. Míg Magyarországon Lukács életművét, ha megszorításokkal is, de a marxista paradigma részének tekintették, ad-

dig a SzU-ban a továbbiakban agyonhallgatták. Nincs kizárva, hogy a Lukács elleni negatív hivatalos viszonyt régi, 1930–1931 béli tudományos ellenfelei is sugallták, akik Sztálin halála után bűnbánatot tartottak, és „liberálisokká” váltak. Jellemzőek e tekintetben a Lifsic, Reingardt 35-ös sz. levél (1964. október 31.) 1-es jegyzetében hivatkozott műve, és Lifsic Liberalizm i demokratyija, a *Voproszi filozofii* 1968. No 1-ben megjelent cikkének megvitatásán elhangzottak. Lifsic itt így nyilatkozott: „A magyar irodalomtörténész és filozófus, Lukács György iskolájához való tartozásomról szóló rémmeséket már 10 éve olvasom, de ez a kampány számomra nem ijesztőnek, hanem nevetségesnek tűnik... A vitán jelenlévő G. Puzisz Lifsic szavaira a következőképpen reagált: Nem kell a magyarokra hagynunk, hogy maguk döntsék el, ki a revizionista, hanem vezetnünk kell őket. Lifsic lefegyverez bennünket. Dimsic professzor már megadta neki a választ: Lukács és Lefebvre – marxoidok, ahogy a lengyel S. Morawski mondta, nem pedig marxisták. Vö.: Mih. Lifsic, *Pocemu ja nye moderniszt?* M., 2009, p.330. (A fentiek fényében/árnyékában zajlottak a születésnap ünnepségek.)

2. FAZ – *Frankfurter Allgemeine Zeitung*.

41. /M. Lifsic – Lukács Gy.-nek/

1965. X. 11.

Kedves Juri!

Ezúttal élek az engedélye adta lehetőséggel, és oroszul írok. Legutóbbi levele kissé melankólikus.¹ Ezt teljesen megértem, hiszen ha valaki az életét tette az ügyre, és oly kevés megértéssel, olyan fennhéjázással és olyan szemérmetlen politikai szitkokkal találkozik, mint Ön, méghozzá Garaudynak, Daixnek² és annak az egész társaságnak a részéről, amely a marxizmus élcsapatának adja ki magát, hát ezt tényleg nem könnyű elviselni. Az egyebeket szóba sem hozom. Engem az efféle „újítók” dühítenek. Pontosan felfogom ugyan, hogy mennyire jelentéktelenek a velük kapcsolatos epizódok a nagy történelmi eseményekhez képest, tudom, hogy ilyesmi

már volt, hogy az erény, mint ismeretes, nem vár jutalmat, de ez a komédia mégis felbószít.

Ön viszont nálunk szerez barátokat.³ Az Ön szilárd, objektív álláspontja, az hogy nem akar az olcsó liberalizmussal spekulálni, meg kell, hogy hozza gyümölcsét, és kétségtelenül meg is fogja hozni. Szerintem Fortuna istenasszony felénk fordítja orcáját, és nemsokára megláthatjuk az Ön Esztétikáját orosz nyelven.⁴ Segítsen nekem, kérem, e téren, amivel csak tud.

Volna egy javaslatom az Ön számára. Ernst Fischer a „...” és „...” folyóiratokban az 1908–1910 évek mintáját követő szabályos istenépítésig⁵ jut el. Ugyanezt teszi Garaudy is. Mit gondol erről? Tulajdonképpen előre tudom, hogy mit. De nem írna-e nekem erről a témáról egy levelet, még hozzá többé-kevésbé terjedelmeset, én pedig igyekeznék majd lefordítani és publikálni?

Az ne zavarja Önt, hogy Fischer a múltban különb volt, mint most. Hiszen őt az sem fékezi meg, hogy Garaudy, aki Önről a legnegatívabb szellemben nyilatkozik, az ő apológétája és szövetségese. Véleményem szerint ez elvi kérdés, és az Ön szava itt nélkülözhetetlen.⁶ Én pedig a magam részéről hozzáteszek valamit a saját nevemben ugyanolyan értelemben és irányban. Meg lehet ezt írni a lehető legudvariasabban, de szerintem feltétlenül meg kell írni, és a fórum sem rossz.

Várom válaszát.

az Ön Mih. Lifsice

P. S. Köszönöm, hogy írt a könyvcseré ügyében. Üdvözlét Lidától.

Jegyzetek a 41. sz. levélhez

1. Az augusztus 27-i levélről van szó.
2. Pierre Daix (született: 1922), újságíró, esszéista, novellista. A francia ellenállási mozgalom tagja, a mauthauseni koncentrációs tábor foglya volt. Lukács nézeteit bírálta, leegyszerűsítőnek vélte a realizmus és antirealizmus közötti konfliktus abszolutizálását, a kritikai realizmus szerinte túl széles értelmezését (a realizmus fogalmának „helytelen” értelmezéséről külön cikket írt). Elmarasztalta Lukácsot, amiért szerinte nem kellőképpen veszi figyelembe a nemzeti realitást, azaz: az egyes országok irodalmának nemzeti sajátosságait. L. erről a budapesti Lukács-archívum kiadásában Budapesten megjelentetett cikkgyűjteményt: *Lukács recepció Nyugat-Európában (1956–1963)*, Budapest, 1983.
3. A Lukács munkássága iránti nagy érdeklődésről a hatvanas évek Szovjetuniójában bővebben l.: Sztikalin 2009. id. művét (L. 11-es számú, 1946. III. 25-i levelet).
4. L.: 37. sz. levél (1965. március 17.) 1. jegyzetét.
5. Vö.: Fischer, E. *Zeitgeist und Literatur*. Wien, 1964.
6. Lukács Gy. nem kívánt nyílt vitát folytatni sem Fischerrel, sem Garaudyval, a revizionizmus leleplezése a 60-as években különben sem vonzotta, nemcsak azért, mert korábban maga is egy hasonló kampány szenvedő alanya volt, hanem mert ebben az időben a sztálinizmus terhétől, a dogmatizmustól való megszabadulást tartotta a kommunista világmozgalom szempontjából a legfontosabbnak.

42. /Lukács Gy. – M. Lifsicnek/

Budapest, 1965. 10. 29.

Kedves Misa!

Nagyon köszönöm október 11-i levelét. Téved, ha azt gondolja, hogy legutóbbi levelemet nyomott hangulatban írtam. Egyszerűen csak kissé elfáradtam a nyáron, és hibát követtem el az előző évben, amikor összesen csupán két hétre utaztam el pihenni. Most négy hétre mentem és úgy érzem, igen jó formában vagyok. Az első történeti rész (Neopozitivizmus és egzisztencializmus,

Nicolai Hartmann, Hegel, Marx) kész, jelenleg a második rész első fejezetén dolgozom, ez olyan ontológiai problémákat tárgyal, amelyek e művemmel mint olyan kapcsolatosak. A következő fejezetek: A reprodukálás, Az ideális és az ideológia, Az elidegenedés. Ha minden jól megy, a munkát nyárra vagy őszre befejezem. Csak akkor foghatok hozzá az Etikához.

Nagyon örülnék persze, ha az Esztétika megjelenhetne oroszul. (Ha elvonatkoztatunk ettől a szubjektív momentumtól, a megjelentetés jó jel lenne a fejlődés egészének szempontjából is).¹ A munkáját e téren csak azzal könnyíthetem meg, hogy teljesen szabad kezét adok Önnek minden tekintetben. Belátása szerint hajthat végre szerkesztői változtatásokat, pl. rövidítéseket. (Ilyen korlátlan szabadságot természetesen csak Önnek és legfeljebb még Igornak adhatok). Húzás esetén egyetlen kérésem csak az lenne, hogy a szerkesztőség jelölje valamilyen formában, hogy hol és mennyit húzott ki.

Fischerre és Garaudyra vonatkozó javaslatát sajnos nem tudom elfogadni. Annyira lefoglalnak a nagyobb lélegzetű munkáim, hogy vitacikkekre nem futja időmből. Az Esztétika utolsó fejezetében részletesen írtam a vallás jelenlegi helyzetéről. Az Etikában is egy fejezetet fogok ennek a kérdésnek szentelni. Nekem ennyi elég. Mint tudja, amúgy sem különösebben vonzódok a vitához. Az Ön oly okos polemikus-kritikai cikkei mindig is elragadtatást váltottak ki belőlem mint olyan stilisztikai bravúrok, amelyek nekem elérhetetlenek lennének. Nagyon jó, hogy fő munkám visszatart ettől a mellékes területtől.²

Örülök, hogy a könyvcseré mégiscsak elkezdődött.

Szívélyes üdvözlöt Lidának, Igornak és összes barátainknak.

az Ön

/Az aláírás nem látszik/

Jegyzetek a 42. sz. levélhez

1. A levél margóján M. L. kézírásával: „Nem értem.” Lukács levélének megfogalmazása tényleg homályos. Értelemszerűen – I. a levél magyar szövegében.
2. A levél eredetijében itt Lifsic kézírásával: „So!” (Így!).

43. /Lukács Gy. – M. Lifsicnek/

Budapest, 66. IX. 17.

Kedves Misa!

Amikor rövid szabadságomról hazatértem, itt találtam levelét. Igorról szóló híre mélyen megrendített. Levélben még nehezebb kifejezni az igazi érzéseket, mint szóban. De mivel Igor tudja, hogy nem is olyan régen hasonlót éltem át, bizonyára megérti, mit érzek.

Mindaz, amit az Esztétika sorsáról, legalábbis perspektívájáról ír, nagy örömmel tölt el. Tudom, hogy biztosan sok akadályt kell majd még legyőzni, de remélem, hogy a dolog mégis megvalósul. Egyelőre a könyv csak német és magyar nyelven jelent meg. Spanyolországban kiadták első részét, és készül az olasz kiadás. Ami a lehetséges rövidítéseket illeti, mindent Önre bízok. Csak azt szeretném, hogy akkor valahol meg legyen jelölve, hogy bizonyos rövidítéseket végeztek. A fordítással bizonyára nagy nehézségeik lesznek, de remélem, hogy mégis sikerülni fog.

Sajnos, az Önöknél megjelenő irodalmat csak fordításban követhetem. És az utolsó jelentős szerző, akivel megismerkedtem, Szolzsenyicin volt. Az első adandó alkalommal elküldöm Önnek összegyűjtött műveimből az orosz realizmusról írt kötetemet, amelyben benne van a Szolzsenyicinnel szemben szóló dolgozatom is. Örömléne, ha ő is elolvashatná. Fölhasználom az alkalmat annak

közlésére is, hogy hivatalos filozófiai folyóiratunkban (Magyar Filozófiai Szemle) megjelent az Ön kubizmus-ról és az absztrakcióról írt munkája. Minden erővel azon leszek, hogy egy példányát elküldjem Önnek. A Kommunyszóban megjelent munkáját nagy érdeklődéssel olvastam. A pop-artnál már kimerül minden komoly esztétikai vita lehetősége.

Örülök, hogy megkapta a jubileumi kötetet. Egy ilyesmi persze mindig egyfajta ragu, amelyet nagyon óvatosan kell kóstolgatni. Természetesen teljesen igaza van Benseleernek írt levelében, amikor Mészáros cikkét bírálja. Soha sem állítottam, hogy a harmincas években egyedül álltam volna. Ellenkezőleg, ez volt /életemben/ az első olyan időszak, amikor a munka és a harc a kollektíva keretén belül folyhatott. Annak is örülök, hogy tárgyalásokat kezd Benseleerrel egyes anyagok kiadásáról. Jó lenne megjelentetni az Ön történelmi kutatásainak gyűjteményét (Vico stb.). Bár egyes művek megjelentek az NDK-ban, ez nem kell, hogy akadályozza nyugat-németországi kiadásukat. Az olvasók köre ugyanis, mondhatni, nem érintkezik.

Kérem, adja át legszívélyesebb üdvözetemet Lidának, Jelenának, Igornak. Önnek legmelegebb üdvözetem.

az Ön Jurija

44. /M. Lifsic – Lukács Gy.-nek/

1966. IX. 19.

Kedves Juri!

Élek engedélyével, hogy oroszul írjak, mivel német levelek megfogalmazására, ó jaj, nincs időm. Pedig kár! Hasznos lenne számomra. Sehogy sem tudok megbé-

kélni azzal, hogy a gyakorlásra már nem marad időm, mert a nekem kimért „time” fogytán van.

Réges-régóta nem írtam Önnek – főként azért, mert nem közölhettem semmi reálisat az Ön Esztétikájának orosz nyelvű kiadásáról, márpedig erről hallgatni levelemben nem akartam. Ma, pont ma, lehetőségem nyílt közölni Önnel, hogy a kérdésben pozitív döntés született, és mi munkához látunk. Ne gondolja, hogy a kedvező végkifejletet könnyen lehetett elérni, ám mindenesetre láthatja, hogy nálunk jó a viszony Önhöz. A sikert nem akarom a magam energiájának tulajdonítani, inkább az Ön elvi álláspontjával magyarázom az Esztétika alapkérdéseit illetően, azaz azzal, hogy Ön a realizmust védelmezi.

Remélem, hogy sikerül a könyvet teljes egészében kiadnunk, ha pedig rövidítésekre lesz szükség, ezek minimálisak lesznek, és igyekezni fogok, hogy az egész hasznára legyenek. A fordító személyének kérdése mindmostanáig nincs megoldva. Olyan ember kell, aki jól eligazodik a könyv tartalmában, és elég értelmes ahhoz, hogy ne ragaszkodjék az ostoba betű szerinti megfeleltetéshez. Barátunk, Igor nem kapcsolódhat be ebbe a munkába. Már több mint fél éve mártír életet él – felesége súlyos beteg, kórházban van, és a leggondosabb ápolást igényli, ezt végzi Igor.

Nyomon tudja-e követni irodalmunkat? Folyamatosan feltűnnek benne új tehetségek. Az utóbbi években sokat javult a szépirodalmi próza, a szovjet irodalomra büszkék lehetünk, még hozzá minden olyan engedmény nélkül, mint amilyent a régmúlt időkben tettünk. Úgy látom, hogy irodalmunk általános hangulata őszintén szocialista, függetlenül némely, „a hiányosságok kritikájának” kisebb-nagyobb adagjával kapcsolatos irodalmi konfliktusoktól.

E levelemmel együtt küldöm Önnek a Kommunyziszt

folyóiratban megjelent cikkemet. Ez egy (erősen) lerövidített része annak a kis könyvnek, amelyet (Lidával közösen) „Az orcátlanság válsága” a modern nyugati művészetben témájáról írtam.

Jóllehet a népszerűség és rövideg érdekében ki kellett hagynom a könyvből a bonyolultabb filozófiai motívumokat, de talán valami így is érdekes lesz benne Önnek. Egyébként a legkevésbé sem kívánom, hogy cikkem olvasása elszakítsa saját nagy munkáitól, egyszerűen azért küldöm, hogy emlékeztessen Önt magamra, mint régi, most már a szó szoros értelmében régóta e földön élő, öreg elvbarátjára irodalmi...

Lida, Jelena, Igor üdvözetüket küldik.

Jó egészséget, és újabb sikereket kívánok.

az Ön Mih. Lifsice

45. /M. Lifsic – Lukács Gy.-nek/

/orosz nyelven/

1967. III. 13.

Kedves Juri!

Nagyon hosszú ideje nem írtam Önnek. Előbb szabadságon voltam Bulgáriában, ahol igen jól kipihentem magam. Jobb időkbe vetett reményekkel érkeztem haza, de a nyugodt munkáról szőtt ábrándom, mint rendesen, nem vált valóra. Először megbetegedett Lida; sikerült eltörnie a lábát, még hozzá olyan súlyosan, hogy szegénynek sokáig kórházban kellett fekdnie. Megműtötték, és még most is gipszben van, és számos további, mindenféle kellemetlenség vár rá. Másodszor, kitört körülöttem a soron következő vihar, rám támadtak a helyi modernisták, akik nem mások, mint régi szikofanták és új kre-

tének.¹ De a vita folyamán lassan ugyanazok a vonalak rajzolódnak ki, mint a harmincas években. Ha sikerül megkeresnem az ide vonatkozó újságszámot, elküldöm Önnek a mintapéldányát.

E levellemel együtt küldöm a Voproszi filozofiit, amely teljesen objektív és hízelgő véleményt közöl az Ön harmincas évekbeli munkáiról. Ez fontos, mivel az Elszbergék, Dimsicék és társaik tovább zavarognak.² Az Ön Esztétikájának egyik fejezete azért jelenik meg késve a folyóiratban, mert a fordító megbetegedett. Indítással a ritmusról szóló részt választottam ki, utána haladhatunk tovább. Választásomban az vezérelt, hogy ebben a fejezetben a visszatükröződési elméletnek az absztrakt formákra való alkalmazásáról van szó, és felvetődik az absztrakt művészet kérdése is. De a választásom óta az ízlés nálunk annyira megváltozott, hogy nem tudom, nem kellene-e inkább valami általánosabbat, a modernizmus problémájától távolibbat kiemelni. Az Iszkussztvo kiadó a könyvet néhány relatíve csekély rövidítéssel fogja megjelentetni.³ Vannak Moszkvában más szervezetek is, amelyek érdeklődnek az Ön munkássága iránt. Úgy hiszem, hogy a fejlemények javuló tendenciát mutatnak, és egy kis irodalomtörténész társaság kivételével nem fognak utunkba akadályokat gördíteni.

Örülök, hogy tetszett a Kommunisztban megjelent cikkem.⁴ Küldök még egyet a Voproszi filozofiiból, ez általánosabb tárgyú.⁵

Nagy örömömmre szolgált, hogy láthattam Moszkvában Ancsit, bár a visszaútján nem szíveskedett felhívni engem, ahogy megbeszéltük. Nagyon hasonlít az apjára. Igor felesége még mindig súlyos beteg. Jelena viszonylag egészséges, de teljesen munkaképtelen. Feleségem és a gyermekeim üdvözlétüket küldik, én ölelem Önt, és jó egészséget kívánok.

az Ön M. Lifsize

Jegyzetek a 45. sz. levélhez

1. A Lityerturnaja gazeta 1967. február 15-i számában megjelent, Ostorozsno – iszkussztvo c. kollektív levélre történik utalás, amelyet L. Ginzburg, D. Lihacsov, D. Makszimov, L. Rahmanov írt alá.
2. Ja. E. Elszberg (1901–1972), A. L. Dimsic (1910–1975) irodalomtörténészek, Lifsic régi ultraortodox ellenlábasai. Elszberget leplezték mint besúgót (az ő feljelentése alapján tartóztatták le Bábelt, I. Pinszkijt, Lifsic tanítványát és másokat az 50-es években), Elszberg „bűnbánatot tartott” és liberálissá vált.
3. Akkor nem publikálta.
4. Lifsic a Fenomenologija konzervnoj banki című, a *Kommunisztban* megjelent cikkéről van szó.
5. Valószínűleg a Csitaja Gercena (*Voproszi filozofii*, 1967. No. 1) cikkről van szó.

46. /Lukács Gy. – M. Lifsicnek/

Budapest, 1967. 04. 22.

Kedves Misa!

Március 13-i levelére kissé késve válaszolok. Amikor kézhez vettem, az Ontológia VII. fejezete munkálatainak¹ kellős közepénél tartottam, a fejezetet most végre befejeztem, már csak át kell nézni és lediktálni, ami persze szintén időt igényel. Remélem, hogy az utolsó fejezetet is befejezem még ebben az évben.

Borzasztóan sajnálom Lidát, akit ilyen balszerencse ért. Itt bizony nagyon sok türelemre van szükség. Az, amit Önmagáról ír, nem lep meg; mindkét említett típust, amelyekre utal, különböző országokban tapasztalatból ismerem.

Köszönöm a folyóirat-számot. Herzenről² írt cikke nagyon érdekes. Az, hogy a harmincas évek értékelésében kezdenek közeledni a történelmi igazsághoz,³ szintén pozitívumként könyvelhető el, mint haladás. Nagy ér-

deklórással figyelem, hogy elég lesz-e ahhoz, hogy elérhető legyen az Esztétika kiadása.

Ami a publikálásra szánt külön fejezet⁴ kiválasztását illeti, úgy ezt teljesen az Ön belátására bízom. Ön ott helyben jobban felmérheti, hol van benne olyan pont, amely az aktuálisan érdeklődést keltő kérdésekkel érintkezik. Mindenképpen nagyon hálás vagyok Önnek a fáradozásaiért.

Lányom, Ancsi részletesen beszámolt nekem az Ön nála tett látogatásairól. Nagyon elszomorítanak az Igor t érintő hírek. Kérem, adja át neki, Jelenának, valamint Lidának legszívélyesebb üdvözetemet.

Régi barátja

/kézzel/ Juri

Jegyzetek a 46. sz. levélhez

1. Lukács a fejezetet nem fejezte be teljesen.
2. A Csitaja Gercena /l. fentebb/ cikke történi utalás.
3. „Történelmi igazságosságon” itt Lukács munkásságának objektív értékelése értendő. A szovjet párt ideológiai szervei egy részének (pl. az SZK/b/P Társadalomtudományi Akadémiája rektorának, Jovcsuknak) az volt a véleménye, hogy helytelen lenne Lukács teljes életművét a reakcióknak és revizionistáknak átengedni, és ezért most is, és Lukács halála után is műveinek – igaz, szelektált és cenzúrázott – Szovjetunióbeli megjelentetése mellett szálltak síkra. Erősebbnek azonban Lukács ellenfelei bizonyultak – ebben közrejátszhatott, hogy Lukács leplezetlenül elítélte az 1968-as csehszlovákiai bevonulást. Jellemző, hogy még 1985-ben is, Lukács születésének 100. évfordulóján, amikor az egész világ nagy elismeréssel emlékezett rá, a Szovjetunió ideológiai szervei Lukács művei jelentőségének túlzott kidomborításától óvtak, lévén, hogy azok szerintük a marxista filozófia lenini szakaszának elhomályosításához vezethetnek. Vö.: B. Besszonov és I. Narszkij a *Voproszi filozofii* 1985. 3. számában megjelent cikkével.
4. Az esztétikum sajátosságának egy külön fejezetben való publikálására nem került sor. Csak Lukács halálának évében (1971) jelent meg az *Antifaszizm – nas sztyil* publicisztikai gyűjteményben

hosszú szünet után először Lukács két, 30-as évekbeli munkája
(*Georg Bjuhner... és Az írástudók felelőssége*).

47. /M. Lifsic – Lukács Gy.-nek/

/orosz nyelven/

1967. IV. 28.

Kedves Juri!

Először is köszöntöm a májusi ünnep alkalmából. A levelem nyilván sehogy sem érhet oda idejében, úgyhogy fogadja ezt a köszöntést utólag.

Másodszor, hogy megismerkedhessen velem, küldöm ezt a polémikus trágját. Nézze meg a *Voproszi lityeraturi* második számát is, abban Ja. Elszberg cikkét.¹ Ez az alak korábban sokkal hangosabban kiabált, a hangerő változása már önmagában is nagyon jellemző. Ezeknek a tegnapi ortodoxoknak, mai liberálisoknak az első adandó alkalommal úgy megfelelek, hogy attól fognak koldulni.²

Érdekes, mennyire nem változik a harcok közhelyeknek ez a kispolgári korlátoltsága a 20-as évek óta. Csak a formák változnak, a lényeg marad.

Üdvözet Lidától

az Ön M. Lifsic

Jegyzetek a 47. sz. levélhez

1. Elszberg *Szociologizm v szovremennom burzsuáznom lityeraturevegyenyii* című (*Voproszi lityeraturi* 1969. No. 2, pp. 41–52.) cikkéről van szó, amelyben a szerző Lukácsot „az irodalom ideológiai szerepének” és az írók „világnézeti irányultságának lebecsülésével” vádolja.
2. Vö.: M. Lifsic, *Liberalizm i demokratyija*, in: *Voproszi filozofii*, 1968. No. 1)

48. /M. Lifsic – Lukács Gy.-nek/

/orosz nyelven/

1967. VI. 03.

Kedves Juri!

Franz Leschnitzer¹ halálhírének friss hatása alatt írok. Ön is igen nagyra becsülte, ami engem illet, bevallom, hogy számomra csak az utóbbi években mutatkozott meg igazán. Ritkán találkozhat az ember az eszmék iránti ilyen lelkesedéssel és ilyen önzetlen munkaszeretettel. Hasonlóval valahogy ritkán akadok össze, e tulajdonságokhoz mindig egy jó adag személyes érdek szokott vegyülni. A boldogult Leschnitzer személyében a hamuhoz hozzákeveredett a harmincas évek valami töredéke, a legjobb, ami bennük volt. Nagyon sajnálom őt, hiszen másik ilyen odaadó munkatársat és német fordítót nem is lehet találni. Tele volt szegény energiával, tervekkel és várakozásokkal, a halála pedig (egy vakbélműtét folytán) váratlan és értelmetlen volt.

Köszönöm Lida iránti együttérzését a bajaiban. Már rendbe jött, bár még mindig sántít. Igor kért, tolmácsoljam Önnek háláját meleg szavaiért. Jelena nagyon-nagyon öreg. Gyakran találkozom vele, de sajnós e találkozásoknak mélyebb tartalma nincs. Igort ritkán látom, kevés a fiatal barátom. Ebben persze némi szerepet játszik az is, hogy már régen nem jövök össze az ifjabb generációval tanári munkámban. Lehet, hogy felnagyítom lehetőségeimet, de arra gondolok, hogy ez a tény sem közömbös a fiatal emberek mai és jövőbeli marxiz-mushoz való viszonya szempontjából. No de a tényeket figyelembe kell venni.

Az Esztétika kiadását szerintem egyedül az én mindennapi munkával való túlterheltségem, az álmatlanságom és csökkent munkaképességem akadályozza. Ez zavar abban, hogy kellő energiával végezhessem egy

ilyen óriási és nehéz könyv fordítását. De mindazonáltal természetesen elvégzem. Ami a Voproszi filozofiiben publikálandó cikket illeti, a szövege már le van fordítva, és nagyon remélem, hogy közölni fogják.²

Nagy meglepedésemre szolgált a hír, hogy sikeresen halad az Ontológián végzett munka, és nagyon remélem, hogy megkapom a könyvet, amint napvilágot lát.³ Benseler⁴ valamiért nem válaszolt legutóbbi levelemre, amely talán elkeveredett. Nem reagált a neki ajándékba küldött, igen szép kiadású, a kijevi mozaikokat bemutató könyvre sem (több darabot kaptam közülük a Szociologicseskije tyekszti sorozatból).

Apropó, ha érdekelnék valamilyen orosz könyvek, írja meg – elküldöm őket Önnek.

Ezzel be is fejezem írásomat.

Üdvözlét a gyerekeknek, unokáknak, minden hozzátartozóm szintén üdvözli.

az Ön Mih. Lifsice

Jegyzetek a 48. sz. levélhez

1. L. a 39. sz. (1965. július 28.) levél 2. jegyzetét.
2. Lukács cikkei ebben az időszakban nem jelentek meg a *Voproszi filozofiiben*.
3. L. 35. sz. (1964. október 31.) levél 2. jegyzet.
4. Frank Benseler (született: 1929) német szociológus, 1967-től a Luchterhand kiadó főszerkesztője, a *Socilogische Texte* szerkesztője, Lukács György propagátora, műveinek kiadója.

49. /Lukács Gy. – M. Lifsicnek/

Budapest, 67. 7. 15.

Kedves Misa!

Mindkét levelére késve, és mégis csak futólag válaszolok. Igen nagy nehézségeim voltak az Ontológia utolsó fejezetével, nagy részét át kellett írnom. A diktálást követően a teljes kifáradás időszaka köszöntött rám. Most szabadságra megyek, és remélem, hogy utána be tudom fejezni az utolsó fejezetet.¹

Én is nagyon sajnáltam, hogy Leschnitzer meghalt. Jó és tisztességes harcostárs volt a 20-as, 30-as években. Az, hogy bizonyos értelemben megmaradt ezen a szinten, mit sem változtat tisztességén.

Ami az Esztétika fordítását illeti, egy kívánságom van: semmi esetre se hagyja, hogy megzavarja saját munkájában. Kellemetlen, sőt mondhatnám, elviselhetetlen lenne számomra a gondolat, hogy a fordítási munka akadályozza saját alkotó tevékenységét. A könyv egyelőre német, magyar és spanyol nyelven jelent meg. Angol és japán fordításáról most folynak tárgyalások. Azaz hagyni kell, hogy valahogy a maga útján menjen.

Azon, hogy Benseler nagyon rendszertelenül ír Önnek, nem lepődöm meg. Velem is ezt teszi, és gyakran épp a leglényegesebből feledkezik meg. Ez azonban mit sem változtat azon, hogy kiváló ember, akinek sokkal tartozom.²

No, most egy időre búcsúznom kell. Tudom, hogy egy s másról nem írtam, de mindenképpen meg szeretném jegyezni, biztos vagyok abban, ha Ön valamilyen módon – közvetlenül vagy áttételesen – érintkezésbe lép az ifjúsággal, abból igazi kontaktus teremődik. Ezen kívül csak azt tenném hozzá, hogy Elszberg mindig Elszberg marad, bármilyen taktikai álláspontot foglal is el.

Szívélyes üdvözlettel minden barátunknak.

/kézzel/ az Ön Gyurija

Jegyzetek a 49. sz. levélhez

1. L. 35. sz. (1964. október 31.) levél 2. jegyzet.
2. L. 48. sz. (1964. június 3.) levél 4. jegyzet.

50. /M. Lifsic – Lukács Gy.-nek/

/orosz nyelven/

1967. XII. 18.

Kedves Juri!

Már régen itt lett volna az ideje, hogy írjak Önnek, de a szörnyű Zeitnot és a végkimerülésig folytatott munka megakadályozták ezt. Mindenekelőtt tudatni szeretném, hogy egész filozófiai közösségünk boldog elragadtatással vette tudomásul az Ön státusának megváltozását.¹ Konsztantyinov² külön telefonált, gratulált és kért, tolmácsoljam Önnek üdvözlétét és legjobb kívánságait. Azóta is nem egyszer nyilatkozott Önről a legmelegebb hangnemben. Mityin³ azt kívánja, hogy támogassam Önt a sajtóban filozófiai és esztétikai kritikusaival, különösen a Prakszisz folyóirathoz⁴ tartozókkal szemben. A napokban meg kell kapnia levelét, amelyben felajánlja, hogy nyilatkozzon a Voproszi filozófiai folyóirat hasábjain. Ha az egészségügyi kérdésektől eltekinthetnénk, természetesen haladéktalanul meghívnanék Önt vendégségbe, de én mindenesetre remélem, hogy a következő évben találkozhatunk Budapesten.⁵ Addig pedig Lida is, én is kérjük, fogadja újévi jókívánságainkat.

Ezzel levelem hivatalos részét be is fejezem. Szeretném tudni, hogy sikerült-e kipihiennie magát, és nagyot haladt-e az Ontológia.⁶

Remélem, hogy ebben az évben a nyaralás után még munkakészebbnek érzi magát, mint rendszeren. A magam részéről még sok, alkotó tevékenységgel teli évet kívánok Önnek, és remélem, hogy elolvashatom az Etikát

is, a Visszaemlékezéseket⁷ is. Ami az utóbbiakat illeti, érdeklődésem kiváltó oka természetesen nem az, hogy e visszaemlékezések valamelyik töredékében talán felbukkan szerénységem⁸ is, hanem különösen azt volna érdekes megtudnom Önről, amit eddig csak többnyire rövid elbeszéléseiből tudok az 1914 előtti időket és a 20-as éveket illetően. Nem sokan élhettek meg annyi személyes sorsfordulót, lehettek részesei oly különböző embercsoportok létének, élhettek és dolgozhattak oly sokféle körülmények között, mint Ön. Mindez bizonyára hihetetlenül érdekes, érdekesebb, mint bármelyik regény. Én sajnos sehogy sem tudom rábeszélni Jelena Felikszovná-t, hogy jegyezze fel mindazt, amit megélt – igaz, nagyon megöregedett, és teljesen munkaképtelenné vált már szegény.

Magamról semmi érdekeset nem közölhetek azon kívül, hogy az irántam mostanában megnyilvánuló általános jóindulat – ha leszámítjuk az ifjú marxistákkal való, szakításig menő viszályt (ifjú marxistáknak nevezem ezeknek a megkopaszodott fiatalembereknek a gusztustalan kompániáját, akik készek Marxot Kierkegaard-ral és bárki, vagy bármi mással társítani) –, ami túl fárasztó és szakadatlan munkát követel tőlem. Néha fájdalommal, természetesen ironikus fájdalommal emlékezem azokra az időkre, amikor még volt elég időm a legkülönbözőbb olyan kérdéseken töprengeni, amelyek fel tudják kelteni az elméleti felfogóképesség szikráitól még meg nem fosztott koponyák érdeklődését. Azokból az időkből mindenféle, írásban rögzített gondolatoknak egész tárháza maradt fenn, a tartalékok egyre szaporodnak most is, de annak reális lehetősége, hogy valaha is késztermékké alakíthatom őket, napról-napra kevesebb.

Mindez úgy általában badarság. A reményt, hogy – olyan beszélgetőtárs híján, mint amilyenem a 30-as években volt – a csak önmagammal folytatott eszmecserém

tartalmát szisztematikusabban is kifejthetem, nem veszi-tem el, és habár távolról sem mindig számolok a világesemények méreteivel és az emberi történelem beprogramozta messzi cikk-cakkokkal, becsvágyóan bízom abban, hogy ezek a gondolatok kelljenek valamire. Nagyobb megelégedésemre szolgál az olvasók együttérző reakciója⁹ a folyóirat cikkemre, bár ebben nem annyira a gondolati bonyolultság játszik szerepet (az utóbbit inkább egyszerűsíteni kellene), mint a szó ereje.

Jó egészséget és a munkához szükséges alkotó energiát kívánok. Üdvözet a Gyerekeknek. A mieink is mind üdvözetüket küldik.

Mih. Lifsic

Jegyzetek az 50. sz. levélhez

1. Lukács Györgynek a MSZMP-be való átigazolásáról van szó, amelyet a filozófus először röviddel a romániai internálásából hazatérve, 1957. máj. 15-i levelében kért, de akkor az újjászerveződő párt Ideiglenes Központi Intézőbizottsága megtagadott, mivel Lukács nem értett egyet az 1956-os eseményeknek a párton belül elfogadott értékelésével. 1967. augusztus 15-i ülésén aztán az MSZMP KB Politikai Bizottsága – anélkül, hogy Lukácstól bármilyen „önkritikát” kívánt volna – elfogadta újabb átigazolási kérelmét. /A pozitív döntésről azonban – taktikai okokból – csak Lukács *Népszabadságnak* adott interjújából, 1967. december 24-én lehetett értesülni./
2. Konsztantyinov, F. V. – akadémikus, 1962–1967 között a SzuTA Filozófiai Intézetének igazgatója.
3. Mityin, M. B. – akadémikus, 1960–1967 között a *Voproszi filozofii* folyóirat főszerkesztője, 1967-től a SzuTA Elnöksége társadalomtudományi szekciója külföldi ideológiai áramlatokkal foglalkozó részlegének elnöke.
4. A *Praxis* folyóirat a Praxis school néven ismert, az 1960-as évektől az 1980-as–1990-es évek fordulójáig működő, jugoszláv nem-ortodox marxista filozófusok alkotta csoport sajtóorgánuma volt. Beszüntetését követően, 1981–1994 között utódja a *Praxis International* lett. A Praxis school képviselőinek voltak ugyan vitái Lukáccsal, de megjelentették a filozófus kései műveit, ő maga részt vett a *Praxis International* szerkesztőbizottsá-

ga munkájában, így sem védelemre, sem védekezésre nem volt szüksége. A *Voproszi filozofijiben* – Lifsic kérése ellenére – sem jelentetett meg a Praxist illető kritikát.

A Praxis school nyaranta Korčula szigetén filozófus-konferenciákat szervezett, 1968-ban egy ilyen rendezvényen vettek részt és tettek közzé kollektív tiltakozást a Varsói Szerződés öt országa hadseregének csehszlovákiai bevonulása ellen Lukács György tanítványai.

5. Lifsic 1969 márciusában tett rövid látogatást Budapesten, ekkor találkozott Lukáccsal. L. 57. sz. (1969. április 19.) levelet.
6. L. 35. sz. (1964. október 31.) levél 2. jegyzetét.
7. Ahogyan már szó volt róla, az etika törvényeinek marxista szemszögből való rendszeres kifejtésével Lukács nem készült el. A Visszaemlékezésekről I.: 29. sz. (1964. március 28.) levél 9. jegyzetét.
8. Lukács Gy. Eörsi Istvánnal folytatott beszélgetésében a 30-as évekbeli szovjet emigrációjára emlékezve Lifsicet „az ebben az időben élt legnagyobb tehetségek egyikének” nevezte. Bár voltak ideológiai ellentétei Lifsiccel, egészében közeli elvbarátot talált személyében.
9. A Fenomenologija konzervnoj banki, in: *Kommunyiszt*, 1966. No. 12, és Pocsemu já nye modernyiszt, in: *Litgazeta* 1966. október 8., illetve az Osztorozsno – cselovecsesztvo, in: *Litgazeta* 1967. február 15.

51. /Lukács Gy. – M. Lifsicnek/

Budapest, 68. I. 6.

Kedves Misa!

December 18-i levele az után a kiábrándulás után, amelyet azért érzek, mert nem utazott ide, egy kevéske, de mégiscsak vigaszt jelentett számomra. Nagyon reméltem, hogy azokat a beszélgetéseket, amelyeket még a Marx–Engels Intézetben kezdtünk, végre folytathatjuk. Bízom azonban benne, hogy a mulasztást még ebben az évben pótolni fogja.

A hír filozófus barátaink reakciójáról, amelyet a státusom rendezése váltott ki belőlük, nagyon elszórakoztatott. Teljesen megegyezik 30 évvel ezelőtti benyomá-

saimmal. Ami a dolog tartalmi oldalát illeti, utazásom természetesen szóba sem jöhet. Az én koromban az embernek az íróasztala mellett kell ülnie, és megszakítás nélkül folytatnia a munkáját, ha legalább egy részét be akarja fejezni annak, amit eltervezett. A lehetséges megjelentetés vonatkozásában azt ajánlanám Önnek, nyújtsa be nekik az Esztétika egy lefordított részét. Fél év múlva talán valamit az Ontológiából is lehetne, de jelenleg végleges szövege még nincs.

Az, amit a terveimről ír, nagyon jó és biztató. De a dolgok sokkal lassabban haladnak, mint szeretném. Ha minden jól megy, akkor az Ontológiát nyárra be tudom fejezni. Nincs azonban jogom megfeledezni arról, hogy az Etikához is több évre lesz szükségem. Hogy marad-e így tényleg energiám az önéletrajzra, ma még nem tudható. A munka a mai napig, igaz, elég jól halad, de ez nem garancia a jövőre nézve. Egyelőre jobban tartottam magam, mint Jelena, de ki tudja, mi lesz később. Mindenesetre én is úgy hiszem, hogy az olyan átmeneti korokban, mint a miénk, a szereplők önéletrajzainak is lehet objektív jelentősége.

Az, hogy Önnel és a munkájával minden rendben, nagy öröm számomra. Remélem, hogy a konkrét kérdésekről a nem túl távoli jövőben részletesen és konkrétan beszélhetünk.

Szívélyes üdvözlettel, Lidának is

/kézzel/ az Ön Gyurija

52. /M. Lifsic – Lukács Gy.-nek/

/orosz nyelven/

1968. I. 21.

Kedves Juri!

Mindenekelőtt szomorú hírt kell közölnöm Önnel: meghalt Jelena. Mintegy négy évvel ezelőtt egyszer már menthetetlennek mondták, de a gondos ápolás és egy homeopata orvos kezelése talpra állította. Most viszont egy közönséges influenza elég volt ahhoz, hogy kioltsa ezt az életet, amely gyenge testben lakozott; nyugodtan, álmában halt meg, és bár ez vigasztaló, én elárvultam, mert különösen az utóbbi húsz év alatt örömben és bánatban is osztoztunk egymással.

Felindultan olvastam levelének azon sorait, amelyekből az következik, hogy várt engem. Mit tehetünk – így alakultak a körülmények. Ön túl jól ismer ahhoz, hogy félreértené távolléteimet. Művei itteni publikálásának ügye halad, de mint a világon minden, nagyon lassan.¹ Nem küldhetné-e el a Budapesten kiadott könyvét?² A fordítást németből végzik majd, de ennek a kiadványnak az ittléte meggyorsíthatná a dolgot. Amint cikkének a Voproszi filozófiában történő megjelentetése konkrét formákat ölt,³ rögtön közlöm Önnel.

Olvasta-e Igor kis cikkét⁴ Önről, amelyet a Lityeraturaja enciklopédiájának készített? Azt mondják, hogy a budapesti irodalmi újság⁵ novemberi száma átvette. Biztos vagyok benne, hogy minden terve megvalósul – befejezi mind az Ontológiát, mind az Etikát, mind a memoárokat, de érdemes lenne többet pihennie, nem kellene visszaélnie az általunk is jól ismert munkaképességével. Aggódok egy kicsit a dolog „diadalittas” vonatkozása miatt. Ez veszélyes szokott lenni, de Önt ismerve úgy hiszem, hogy képes lesz megvédeni magát minden fölöslegestől és ártalmastól.

Ami szerénységemet illeti, néha szomorúan gondolkodom azokra az időkre, amikor nem kellett mindenféle felkérések és megbízások ellen védekezni, pl. hogy írjak cikket, vagy tartsak előadást. De hogy mondhat az ember nemet, ha, mondjuk, meg akarják jelentetni valami régi kis cikkét, amelyik már több mint harminc éve nem látott nyomdafestéket, vagy egy cikkgyűjteményt? Ám minderre idő kell, mindezt rendesen szoros határidőre, egy évfordulóra, vagy még valamilyen közeli dátumra kell elkészíteni. Végeredményként nincs sem egészség, sem belső nyugalom, és a gyorsnál is gyorsabban amúgy sem lehet elvégezni semmit.

Remélem, hogy ebben az évben sikerül találkozunk. Vajon megismer-e? Alaposan megöregedtem. Fő bajom, mint eddig is, a rossz alvás. Ön pedig továbbra is olyan, mint Goethe...?

Minden egyébről majd a mi régi módunkon fogunk elbeszélgetni, mint a Marx–Engels intézet idején. Be kell azonban vallanom, hogy teljesen elfelejtettem a német nyelvet, gyakorlásra semmi módom, az olvasás pedig egy beszélgetéshez ugyancsak keveset nyújt. Eközben viszont jobban elsajátítottam az oroszot, bár korábban sem voltam e tekintetben analfabéta. Nagy általánosságban nincs sok tehetségem az idegen nyelvekhez, gyermekkoromban nem volt lehetőségem elsajátítani őket, mint a „jobb családokban”. Most tehát afféle tuskóként kell létezniem. Egy könyvet el tudok olvasni franciául is, olaszul is, angolul is, de két szót sem tudok mondani a beszélt nyelvben. Hajlott koromban ez szégyenletes, de hát nem tőlem függ.

Meleg üdvözet Lidától, Igortól és a gyermekeimtől.

az Ön M. Lifszice

Jegyzetek az 52. sz. levélhez

1. Csak Lukács halálának évében, 1971-ben jelentek meg 1930–1940-es évekbeli cikkei magyar publicisták *Antifaszizm – nas stil'* c. kötetében /Progressz, Moszkva, 1971/. L. továbbá: Georg Bjuhner – Isztyinij i fal'szificirovannij na fasisztkij lad, valamint az *Írástudók felelőssége*. Szikra, Budapest, 1945.
2. Az esztétikum sajátossága I-II., Akadémiai kiadó, Bp., 1965 munkáról van szó.
3. A cikket abban az időben nem közölték.
4. A cikk a *Kratkaja lityeraturnaja enciklopegyija* IV. kötetében jelent meg (1967).
5. Az *Élet és Irodalom*ról van szó.

53. /Lukács Gy. – M. Lifsicnek/

Budapest, 68. 2. 6.

Kedves Misa!

Mély megrendüléssel értesültem leveléből Jelena haláláról. Az olyan öreg embernek, mint én, mindig nagyon nehéz arról hallania, hogy régi barátai és harcostársai elhagyják e világot. Mind jobban elmagányosodsz, mind több olyan ember tűnik el, akik életed fontos szakaszának voltak tanúi.

Igor cikkét magyarul olvastam. Elég jó. Kérem, közölje velem Igor új címét, mivel úgy hallottam, hogy lakást cserélt, én pedig esetenként szeretnék neki írni.

Az Esztétika magyar kiadását az első adandó alkalmalmmal elküldöm Önnek.

Természetesen igaza van, hogy az új szituációval sok bonyolult döntés is jár. A szituációt, bármennyire is nehéz volt sokszor kiegyensúlyozni, nekem eddig sikerült egyenesben tartani. Remélem, hogy ez a jövőben is ugyanígy lesz. Sajnos ennek következtében mind többet kell különböző emberekkel kapcsolatba lépni, s ez ellen gyakran semmit sem tehetek.

Remélem, hogy Budapestre érkezése már ebben az évben megvalósulhat. Azt írja, hogy elfelejtett németül beszélni. No, én meg ugyanígy vagyok az oroszsal. Technikailag tehát lehet, hogy nehezebben boldogulunk, mint régen a Marx–Engels Intézetben. De valahogy mégis meg fogunk birkózni ezzel. A legfontosabb ugyanis az, hogy érzelmileg és értelmileg ugyanabban az állapotban vagyunk, mint találkozásaink első szakaszában. Úgyhogy én sem hiszem el azt, amit a koráról mond. Igaz, hogy az álmatlanság gonosz dolog, amelyet én szerencsére csak hallomásból ismerek, mert egyelőre még jól alszom.²

Kérem, igyekezzen mindent megtenni annak érdekében, hogy budapesti útja mégis megvalósuljon. Tudom, hogy ilyen esetekben sok a bonyodalom, de ezeket végül is le kell tudni győzni.

Legszívélyesebb üdvözetem Lidának és Igornak is

/kézzel/ az Ön Gyurija

-----G. Agalzew fordításának vége-----

/Tovább a fordító címe/

Jegyzetek az 53. sz. levélhez

1. Lukácsnak az MSZMP-be való, 1967. évi átigazolásáról van szó.
2. Lukács Gy. Illyés Gyulával folytatott beszélgetésében elmondta, hogy lelki egyensúlyát az segítette megőrizni, hogy soha életében nem foglalkozott önelemezgetéssel, figyelme mindig valamilyen külső objektumra irányult.

54. /M. Lifsic – Lukács Gy.-nek/

/orosz nyelven/

1968. 11. 01.

Kedves Juri!

Azt ígértem, hogy németül írok, de mivel nagyon sietek, és mivel ez a levél tisztán hivatalos, kénytelen lesz vállalni az orosz szöveg megfejtésével járó nehézségeket.

Az Esztétika kiadását illetően megegyezés született, amely szerint két, egyenként 30 íves kötetet alakítunk nyomdakészre, azaz összesen 60 ívet.¹ Ez némiképpen változtat a helyzeten, a tanítványainak kevesebb rövidítést kell majd eszközölniük. Kérem, tudassa ezt velük. Türelmetlenül várom a lerövidített példányt, hogy lefordíthassuk.²

Lida is, én is egészségesek vagyunk, ezer üdvözlöt küldünk, meleg szeretettel emlékezünk Önre. Hatására teljesen tudományos jellegű munkára állítom be magam. Köszöntöm a Magyar Kommunista Párt megalapításának 50. évfordulója és a mi októberi jubileumunk alkalmából.³

Jó egészséget kívánok, és kérem, ügyeljen a torkára.

Szívélyes üdvözlöt Ferinek,⁴ feleségének és a kedves Andrásnak. Üdvözlöm a Fehér családot⁵ is.

az Ön Mih. Lifsic

Jegyzetek az 54. sz. levélhez

1. L. 37. sz. (1965. III. 17.) levél 1. jegyzet.
2. Lukács Gy. *Az esztétikum sajátossága* 80 ívre rövidített szövegét 1969-ben adták át fordításra a Szovjetunióba. A könyv kiadása azonban elakadt. L. a 46. sz. (67. 4. 22.) levél 3. jegyzetét. Az SZK/b/B KB Agitprop Osztálya abban az időben Lukács munkásságának propagandáját a revizionizmusnak tett elvi enged-

ményként, de legalábbis nem aktuálisként ítélte meg, tekintettel az ideológiai harc korabeli nehézségeire. L. erről bővebben Sztikalin 2009. id. mű (L. a 11-es számú, 1946. III. 25-i levelet).

3. A KMP 1918. november 24-i megalakulásának 50. évfordulójára történő utalás.
4. Lukács mostohafia, Jánossy Ferenc.
5. Fehér Lajos (1917–1981), az MSZMP KB Politikai Bizottsága tagjának családjáról van szó.

55. /Lukács Gy. – M. Lifsicnek/

Budapest, 1968. 11. 25.

Kedves Misa!

Köszönöm levelét. A Marx és Engels az esztétikáról-t megkaptam, és a lerövidített Esztétikával együtt igen hamarosan elküldöm a Luchterhand kiadónak.

Az Esztétika lerövidítése lényegében készen van. Amint lesz belőle egy példányom, elküldöm a kiadónak azzal a megjegyzéssel, hogy Ön teljes joggal végrehajthatja a kéziratot az Ön által szükségesnek tartott akár pozitív, akár negatív változtatásokat. Egész fejezeteket kellett kihagynunk, hogy valóságos rövidítést érjünk el. Most tehát felül kell vizsgálnia, mi alkalmas az orosz kiadáshoz.

Még mindig gyakran gondolok együttlétünkre. Üdvözlje, kérem, szívélyesen Lidát is a nevemben.

/az aláírás hiányzik/

56. /M. Lifsic – Lukács Gy.-nek/

/orosz nyelven/

1969. II. 18.

Kedves Juri!

Türelmetlenül várom az Esztétika Ön által ígért 60 nyomtatott ívre csökkentett szövegét.¹ Vegye figyelembe, hogy le kell fordítani, ami bizony időt igényel! Tanítványai siessenek – a kiadóban most kedvező a szituáció.

Előttem van a zenéről szóló fejezet fordítása. A Szovjetszkaja muzika folyóirat tavaszi számaiban tervezik kinyomtatni,² de vannak ezt megakadályozni szándékozó erők. Kérem Önt, hogy egyebek között nézze meg a Moszkva folyóirat³ ez évi első, valamint az Oktyabr⁴ második számát. Ennek feltétlenül véget kell vetni. Örömmel értesültem a Magyarországról érkező jó hírekről.⁵ Lidával együtt legjobb kívánságainkat küldjük.

Kérjük, adják át üdvözetünket Ferinek és családjának, és az Ön házvezetőnőjének is.

az Ön Mih. Lifsic

Jegyzetek az 56. sz. levélhez

1. *Az esztétikum sajátossága* említett szövegét 1969-ben kapták meg. L. az 57. sz. (1969. április 19.) levelet.
2. A publikálásra ekkor nem került sor.
3. A *Moszkva* folyóirat 1969 I. számában megjelent cikke, A. Dimsic Obogacsaty iszkussztvo-jára történik utalás. Ennek nagy része Lukács bírálatát foglalja magában. A sokszor leegyszerűsítő, dogmatikus kritika Lifsic cikkeit is érinti. Dimsic Lukács és „követője”, Lifsic esztétikai felfogásának bírálata során igyekezett kidomborítani e felfogás politikai vetületét is, amely szerinte a magyar filozófust (a szocializmus demokratizálásának kérdését illetően) „a Petőfi-kör 1956-os szájtpóinek” és az 1968. utáni Csehszlovákia „felelőtlen” irodalmárainak revizionizmusával rokonítja. Bővebben erről l.: A.

Sztikalin, Gyergy Lukacs: vzgljad iz Moszkvi, in: *Rosszijszko-avsztrijzkij almanah: isztoricseskije i kul'turnije paralleli*. Vip. III, M, – Sztavropol', 2007.

4. A levél írója az *Oktyabr'* folyóirat 1969. 2-es számában I. Asztahov és A. Volkov tollából megjelent V krivom zerkale lityeraturnoj enciklopedyii c. cikkére utal, amelyben a szerzők a történelmi materializmus és a marxista esztétika „revízióját” vetik Lukács szemére.
5. Lehetséges, hogy Lifsic rövid magyarországi útjának engedélyezéséről van szó.

57. /Lukács Gy. – M. Lifsicnek/

Budapest, 1969. 3. 23.

Kedves Misa!

Köszönöm levelét. A lerövidített Esztétika közben az itteni ARTISJUS-on keresztül elment a kiadónak. Tekintve, hogy ezzel egyidejűleg egy példány a Luchterhandnak is elment, és az már meg is kapta, nagyon valószínű, hogy Moszkvába is megérkezett. A cikkeket igyekezni fogok megszerezni és elolvasni. Sajnos ez itt nem mindig lehetséges.

Az egész család viszonzozza üdvözlőit, én is sokszor üdvözlöm Lidát.

A legszívélyesebben

az Ön
/az aláírás hiányzik/

58. /M. Lifsic – Lukács Gy.-nek/

/orosz nyelven/

1969. 04. 19.

Kedves Juri!

Nagyon örültem levelének, és sietek közölni, hogy az Esztétika ügye láthatólag előre jutott. Már folynak a megbeszélések a fordítókkal, akik hárman lesznek, hogy a könyv mielőbb napvilágot láthasson. A rövidített változat, mint kiderült, 80 ívet tesz ki, de a kiadóban megígérték, hogy ezt a nehézséget is megoldják, és a könyvet két kötetben jelentetik meg.¹

Örömmel olvastam a Pravda ez év március 20-i számában² az Önnel készített interjút, amely igen ortodoxnak hangzik – hát ennél jobb nem is kell! Kár, hogy a budapesti nagy általános tudósításba tagolódott bele. Ez az érdekelteknek lehetőséget ad arra, hogy úgy tegyenek, mintha nem vették volna észre. A barátai siessenek elküldeni az Önről szóló cikket³ a Voproszi filozófiába – ez nagyon fontos. Önnek talán nehéz elképzelnie, gyakorlatilag mennyire fontos ez nekem is. Nem könnyű az embernek teljes évtizedeken át lövészárookban ülni és védekezni irodalomtörténészeink és filozófusaink támadásai ellen, meghatározóan inkább az előbbieket ellen. Lehet, hogy ez felszabadítja erőimet, valami hasznosabb számára.

Budapesti találkozásunk emléke még mindig melengeti a szívemet. Amikor a 40 év folyamán felgyűlt leveleket válogattam, előkerült sok Öntől érkezett levél, és a szegény, általam mindig nagy lelki felindulással idézett Gertrud megható levelei is. Mellesleg megküldték nekem a Beszélgetések Lukáccsal című kis könyvet,⁴ amelyet sikerült elolvasnom, és visszaemlékezni azokra a nálunk, Moszkvában folytatott beszélgetésekre, amiket sajnos nem jegyeztünk föl. Ezekre való emlé-

kezést tartalmaz az Ön néhány Berlinből és Budapestről küldött levele is.

Lida is, én is köszöntjük a május elsejei ünnep alkalmából. Sajnálom, hogy ott-tartózkodásom idejének rövidege miatt nem tudtam közelebbről megismerkedni Ferivel. Fölösleges, hogy figyelmébe ajánljam Marisát,⁵ aki átadja Önnek ezt a levelet, hiszen elég jól ismeri. De cikkgyűjteményének moszkvai előkészítése kapcsán eszembe jut, hogy nem volna rossz őket magyar nyelven is megjelentetni. Mégiscsak kritikánk történetének egy lapját, méghozzá ötven év alatt a legérdekesebbet jelentik! Szeretném, hogy Fehér elvtárs megismerkedjék ezekkel a cikkekkel.

Kérem, adja át az én és Lida üdvözetét az egész társaságnak, amellyel volt szerencsénk néhány érdekes órát eltölteni Budapesten.

az Ön Mih. Lifsic

Jegyzetek az 58. sz. levélhez

1. L. 37. sz. (1965. III. 17.) levél 1. jegyzet.
2. V. Geraszimov, a *Pravda* tudósítója Dorógoj Oktyábrja. Szalavnoje 50-letyije Vengerszkoj Szovjetszkoj reszpubliki (*Pravda* 1969. március 20.) (Október útján. A Magyar Tanácsköztársaság dicső 50. évfordulója) című, Lukács Györggyel Budapesten készített interjújáról van szó.
3. A cikk nem jelent meg ezekben az években, a *Voproszi filozofii* egyetlen Lukácsot érintő publikációja a róla közzétett nekrológ volt (1971. XI. szám).
4. Hahn Heinz Holz, Leo Kofler és Wolfgang Abendrot *Gespräche mit Georg Lukács*. Hamburg, 1967.
5. Valószínűleg Jelena F. Uszijevis leányáról van szó.

59. /M. Lifsic – Lukács Gy.-nek/

/orosz nyelven/

1970. V. 05.

Kedves Juri!

Remélem, megkapta üdvözlő táviratomat. Mindenesetre még egyszer melegen gratulálok születésnapjához, és a nagy jubileumhoz.¹ Lidával együtt őszintén kívánunk Önnek még sok serény munkával töltött évet, és az ehhez szükséges egészséget. A tevékenységéről és sajtószereléséről szóló egyes hírek a nemzetközi rádióállomásokon keresztül jutnak el hozzánk.² Örültem, hogy fogadhattam nálunk Ferit és a nejét, akik nagyon rokonszenvesek nekem.

Ezúttal azonban egy apróbb konkrét ügyben is fordulok Önhöz. Az ügy lényege az, hogy irodalmi ellenségeim itt állandóan okvetetlenkednek, azt jelentgetik rólam, hogy én egy bizonyos Lukácsnak a „tanítványa” és „követője” vagyok. Ezeknek a besúgóknak egy egész csomó folyóirat, valamint a legsötétebb elemek támogatása áll rendelkezésükre; a számításuk érthető – az Ön politikai témájú megszólalásaihoz akarnak engem kötni. Ön már kifejtette nekem, hogy ezzel nem törődhet. Magyarázatát elfogadom, de ugyanakkor megtagadni sem tudom Önt. Ezt akkor sem tettem, amikor internálva volt,³ annak ellenére, hogy minden Ön által ismert eszközt bevetve igyekeztek engem erre rávenni. Nem kell Önnek részleteznem, milyen volt azokban az években a helyzet.

Erre a hecckampányra már megadtam a választ a Voproszi lityeraturiban (1969. Nr. 8) leközölt beszédemben,⁴ amelyben azt mondtam: „Ha módom lett volna egy olyan kiváló tudós, mint Lukács, tanítványának lenni, akkor valószínűleg okosabb és műveltebb lennék, mint amilyen vagyok. De ilyenre nem került sor. Amikor

1930-ban találkoztunk és összebarátkoztunk,⁵ nekem már kialakult világnézetem volt”. Itt a „világnézet” azon meghatározását fogadtam el, amelyet Öntől hallottam Budapesten. Hozzátehetem ehhez, hogy az Önnel való ismeretség igen sokat jelentett számomra. Remélem persze, hogy találkozásunk az Ön számára sem múlt el nyomtalanul, amint azt abból a hosszú ajánlásból látom, amelyet a nekem 1939 májusában ajándékozott *A realizmus története* című könyvébe írt.⁶

Ennek a kérdésnek nem személyes jelentősége van, az önérzetemnek ehhez semmi köze. Mostanában előtérbe kerül a harmincas évek értékelésének kérdése, ezen belül azon kis, körülöttem kialakult köré, amellyel Önt megismertettem. A mostani kampány az ellenünk irányuló, legalább harminc évig tartó régi hajsza folytatásává lett. Most egy egész sor kollektív történelmi munka készül a harmincas évek tárgyköréből. Ezzel kapcsolatos Jelena, Alekszandrov, Grib, Andrej Platonov hagyatéka, és az én cikkeim publikálásának kérdése. Úgy hiszem, hogy jelenlegi eszmei válságunkban ez igen fontosá válhat ifjúságunk – és talán nem csak ifjúságunk – számára. Önnek megvan a maga távlatos nézőpontja, ám én úgy vélem, hogy a modern világ problémái nem oldódhatnak meg belső problémáink megoldása nélkül. Így, vagy úgy – de nekem éppen ez a drága, és itt nem lehetek közömbös.

Ezért kérem Önt, ha lehetőnek tartja, írjon nekem egy személyes levelet, úgy, hogy én azt szükség esetén publikálhassam, egy olyan levelet, amely arra vonatkozó ítéletét tartalmazza, hogy „Lukács tanítványa” vagyok-e.⁷ Ez a levél bármilyen rövid lehet. Összesen ennyi a kérésem.

Most egy cikken dolgozom, amelyet Budapestre szeretnék küldeni, az Ön tiszteletére megjelenő jubileumi kötetbe,⁸ persze, csak ha e hozzájárulásom nem késik el.

A cikk már készen van, de bizonyos átdolgozásra szorul.⁹ Elolvastam Bayer undorító kutyulékát az Ontológiáról, és fel vagyok háborodva. Lehet, hogy megválaszolom, ha a körülményeink ezt megengedik.

Még egyszer jó egészséget és sok sikert kívánok tevékenységéhez.

az Ön Misája

Jegyzetek az 59. sz. levélhez

1. 1970. április 13-án ünnepelte Lukács Gy. a 85. születésnapját.
2. Vö.: A Selected Bibliography of Works by György Lukács (by J. Ambrus). In: *Hungarian Studies on György Lukács*. Vol. II. Budapest, 1993, pp. 621–697.
3. A Lukács Gy. 1956. nov. 4-i budapesti letartóztatásáról, a világ emiatti aggodalmáról és a magyar filozófus internáltként való snagovi tartózkodásáról van szó. Bővebben a snagovi tartózkodásról l. A. Sztikalin 2009. id. mű. Lukács György az MSZMP vezetőihez írt leveleiről, illetve a román párt funkcionáriusával, N. Goldbergerrel folytatott megbeszéléséről l.: *A snagovi foglyok, Nagy Imre és társai Romániában. Iratok*. Összeállította, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta: Baráth Magdolna és Sipos Levente, Budapest, 2006.
4. Lifsicnek ezt a beszédét az orosz jegyzetek összeállítói még nem találták meg.
5. Lásd erről: O vsztrecsah sz D. Lukacsem (Iz voszpominanyij Mih. Lifsic). Publikacija A. A. Visnyevszkogo, in: *Filozsofszkije nauki*. 1988. No 12.
6. 1939. június 26-án Lukács Gy. M. Lifsicnek ajándékozta az akkor éppen megjelent *K isztorii realizma* című könyvét, amelynek elkészítésében Lifsic mint fordító és szerkesztő vett részt. Lukács Gy. a könyvben szereplő ajánlásának szövege: „Már tíz év telt el első találkozásunk óta, amely nem egészen véletlenül új alkotó tevékenységem kezdetével esik egybe. Mindannak kapcsán, ami így születik, ugyanolyan érzésem van, mint amilyen Shakespeare egyik kortársának, aki azt írta neki: »Szeretném, hogy mindent, amit én írok, az Ön fényében olvasnának...« Kérem, fogadja jóindulattal e művemet is, amelynek születéséhez Önnek is volt köze.” (A Lukács ajánlását tartalmazó könyv M. Lifsic leányainak archívumában található.)

7. M. Lifsic személyes archívumában fennmaradt Lukács Gy. Budapest, 1970. június 17-i leveléből egy gépirásos, hosszabb szövegrész, amelyben szerzője megismétli, milyen örömteli esemény volt életében az 1930. évi megismerkedése a nála sokkal fiatalabb M. Lifsiccel, és ezt követő körülbelül egy éves közös tevékenységük a moszkvai Marx–Engels Intézetben. Hangsúlyozza intellektuális függetlenségüket, amely kizárta köztük a mester–tanítványi viszonyt. L. erről a teljes levélszöveget is: 60. sz. (1970. VI. 17-i) levél.
8. Budapesten Lukács György 85. születésnapjára nem jelent meg kötet. Az egyetlen ennek szentelt kiadvány, amelyet ismerünk: Ad Lectores 10.: Georg Lukács zum 13. April 1970. Neuwied, Berlin, Lüchtherhand, 1970.
9. M. Lifsic cikkének egy töredékét lásd: Lifsic Mih. Csto takoje klasszika? Ontognozeologija. Szmiszl mira. Isztyinnaja szerezgyna. M.: 2004.

60. /Lukács Gy. – M. Lifsicnek/

Budapest, 1970. 6. 17.

Kedves Misa!

Először is bocsássa meg, hogy kedves születésnapjára köszöntésére ilyen későn válaszolok. Akkoriban némi fel-fordulás volt itt, és egyidejűleg az Ontológia első leiratát is be kellett fejezmem. Most neki kell állnom az egész átnézésének és készre szerkesztésének.

Levele nagy örömmel töltött el, különösen, mert sok régi emléket idézett fel bennem. Nem tudom megállni, hogy most röviden fel ne vázoljam őket.

Mindig nagy örömmel gondolok 1930. évi találkozásunkra. Ez hosszú életemben mindmáig az első és egyetlen olyan eset, amikor egy nálam sokkal fiatalabb kutatóval voltam kapcsolatban anélkül, hogy akárcsak a gondolata is felmerülhetett volna egy köztünk lévő mester–tanítványi viszonynak. Akkoriban közösen dolgoztunk a marxizmus specifikus esztétikájának kimunkálásán, amely szemben áll mind a Plehanov-féle Szov-

jetunióbeli, mind a Mehring-féle németországi ortodoxiával stb. Az, hogy e véleményem nem csak az én szubjektív benyomásom volt, jól bizonyítják a továbbiakban elkészült írásaink. Az Ön Marx fiatalkori fejlődését tárgyaló műve vitathatatlanul sokkal általánosabb és elvibb jellegű, mint az úgynevezett Sickingen-vita általam történt bemutatása. Aki tehát itt az Ön esetében tanítványi viszonyt emleget, az merő ostobaságot állít, amely nem felel meg a tényeknek. Ugyanilyen módon zajlott közös munkánk a Lityerturnij kritykben is. Szűkebb munkatársi kollektívánkban (Uszijevecs, Szac, Grib, Alekszandrov) szintén nem volt a fenti viszonyhoz hasonló sem. Ráadásul e kollektív munkának a Lityerturnij krityk beszüntetésével teljes egészében vége szakadt. Ami személyesen engem illet, úgy én már ebben az időszakban a Hegel könyvemen dolgoztam, az pedig sem tematikájában, sem módszerében nem kötődik lényegesen kollektív munkánk tendenciáihoz. Még inkább áll ez a későbbiekre, így Az ész trónfosztására. Hozzátehetjük ehhez, hogy az adott időszakban én újra csak a magyar párttal álltam közeli kapcsolatban, s az ott felvetődött irodalmi problémáknak is más tematikai és metodológiai alapmegközelítése volt. Mindez még fokozottabban érvényes 1945 utáni tevékenységemre. Az, hogy közben nagy érdeklődéssel és belőlük sok tanulságot levonva olvashatom az Ön írásait, mit sem változtat ezen az alaphelyzeten. Mindenesetre mindenkor örömmel gondolok vissza a harmincas évekbeli, szép kollektív munkánkra. Remélem, Ön is?

Sok üdvözlettel Lidának

az Ön

/az aláírás a levélen nem látható/

61. /M. Lifsic – Lukács Gy.-nek/

/orosz nyelven/

1970. XI. 16.

Kedves Juri!

Köszönöm nyári levelét, és bocsássa meg, hogy ilyen sokáig nem válaszoltam. A halaszthatatlan dolgaim, az állandó sietség, akár szükség van minderre, akár nincs, mint tudja, rákényszerítenek arra, hogy az ember alá-vesse magát az élet általános tempójának.

Mindaz, amit a harmincas években végzett együttes munkánkról ír, persze erős nosztalgiát ébreszt bennem azok után az idők után. Ezek a nehéz idők voltak talán életemben a legboldogabbak. Van ilyen! Hiszen a front-ról hazatért katona is örömmel emlékezik néha arra a talpalatnyi fölégetett földre, amelyen hasalnia kellett, tudva, hogy onnan elmennie sehova se lehet.

Ahhoz, amit kapcsolatainkról mondott, még hozzátehetném, hogy sokat tanultam Öntől. Szerencsém volt – majdnem tíz éven keresztül olyan beszélgetőtársam akadt, aki a legjobb könyv volt számomra. Önnek az egész világ életére, különösen a szellem életére vonatkozó hatalmas tudása bizonyos fokig pótolta nekem a fejlődés azon forrásait, amelyektől meg voltam fosztva. Remélem, hogy az én kevéske tapasztalatommal való érintkezése az Ön számára sem múlt el nyomtalanul. Hogy ez a csere azonos értékű volt-e, nem tudom, de az önérzetnek számomra e tekintetben semmi szerepe sincs.

Amikor a rosszakaróim (ilyenekből meg, ahogyan tudja, nekem mindig volt elég) új kampányt indítottak ellenem „Lukács tanítványa” címszó alatt, azt feleltem nekik, hogy ha tényleg egy ilyen kiváló ember tanítványa lehettem volna, akkor sokkal okosabb és műveltebb lennék, mint amilyen vagyok. Ez megjelent nyomta-

tásban a Voproszi lityeraturi egy tavalyi számában.¹ Többnyire hallgatni szoktam, de néha csak-csak mondanom kell valamit. Hiszen sajnos mindennek gyakorlati jelentősége van. Most azon vannak, hogy szembeállítsák velem Gribet, Vercmant, Pinszkijt, holott ezek epigon munkáikban csak engedelmes szócsövei voltak az én eszmémnek, ők a szó szoros, sőt túl szoros értelmében tanítványok.² Megesik, hogy az embernek föl kell idéznie Balzac nagyszerű novelláját a Z. Marcast,³ de hiszen ismeri valamennyire az életemet – túl sok komoly dolog volt benne ahhoz, hogy olyan, végül is jelentéktelen és lapos apróságokkal törődhessem, mint a tudományos prioritás, a mások hálája, a személyiség igazságos értékelése. Nem ezért élünk.

Örömmel értesültem leveléből, hogy az Ontológián végzett munkája a végéhez közeledik. Azóta, hogy elváltunk, már több mint negyed évszázad telt el. Ez alatt az idő alatt Önnek nagyon sok mindent sikerült elvégeznie. Én sem maradtam egy helyben, még elméleti tekintetben sem, jóllehet a kor nem mindig kedvezett ennek. Amint azokból az ontológiai tárgyú cikkekből látom, amelyeket Ön adott nekem olvasásra, mindegyikünk a maga módján fejlődött. Sajnálom, hogy nem tudom bemutatni Önnek az ez idő alatti szellemi fejlődésemet – semmilyen írásos, vagy pontosabban kinyomtatott anyagom erről nincs. Az én Ontológiámat, ha szabad így kifejeznem magam, még nem kezdtem el. Lehet, hogy lesz benne némi érdekes, ha egyáltalán valaha megvalósul, ha mindez nem a fantáziám délibábja. Számos előadásom csontvázán kívül sok írásos, de csak vázlat szerű anyagom gyűlt össze. Könnyen lehet, hogy mindezt aforisztikus formában kell majd hátrahagynom. Ez azonban valahogy kellemetlenül érint, mert a marxista Nietzsche, vagy Heidegger szerepére nem pályázom. Csak félek, hogy a szigorú rendszerezésre már nem maradt időm.

Bízom benne, hogy egy valamely ponton útjaink ismét találkoznak.

az Ön M. Lifsic

Jegyzetek a 61. sz. levélhez

1. L.: 59-es sz. (1970. V. 05.) sz. levél 4. jegyzetét.
2. Grib, Vlagyimir Romanovics (1908–1940) – irodalomtörténész, a felvilágosodás korának esztétikájáról, Balzac világnézetéről szóló munkák szerzője; Pinszkij, Leonyid Jefimovics (született: 1906) – irodalomtörténész, a reneszánsz kori realizmus, Dante, Cervantes, Rabelais, Shakespeare és Villon munkásságáról írt; Vercman, Izrail Jefimovics (született: 1906) – irodalomtörténész, a felvilágosodás ideológiájáról és esztétikájáról, Shakespeare, Goethe és Balzac munkásságáról publikált.
3. Balzac novellája a *Z. Marcas* (1840).

A. SZ. SZTIKALIN

Lukács György mint irodalomtudós, filozófus és politikus megítélése Moszkvában 1940-től az 1970-es évekig

A Lukács Györggyel (1885–1971) foglalkozó, számos nyelven és országban megjelent roppant terjedelmű irodalomban meglepően alacsony a tudományos igényű dokumentált publikációk száma. Azoké, amelyek a kortársak értő felfogását tükröznék részben vagy egészben a XX. századi marxista esztétika klasszikusának munkásságáról és hosszú életútjáról.¹ A „Lukács György a kortársak szemével” nevezetű tág témakörben jókora szeletek maradtak mindmáig feldolgozatlanul, a legkevesebbet pedig alighanem arról lehet tudni, hogy miként értékelték Lukács személyiségét és munkásságát a Szovjetunióban a második világháború után, egyrészt a hivatalos pártideológiai fórumokon, másrészt irodalmári, filozófusi körökben.

Az orosz levéltárakból előkerült dokumentumok nemcsak azt segítik, hogy rekonstruálni lehessen a Moszkvában kialakult képet Lukácsról a maga teljes összetettségében, hanem jelentősen bővül velük a háború utáni kutatások forrásbázisa is, mely időszak egybeesett a nagy filozófus és irodalomtörténész életének utolsó harmadával, továbbá igen lényeges vonásokkal gazdagíthatják a tudós biográfiáját. A dokumentumok között azok a feljegyzések a legérdekesebbek, amelyeket 1940-től 1980-ig

¹ A felhasznált források többsége nem levéltári dokumentum, hanem sajtóból vett anyag, amely most kerül először tudományos feldolgozásra: „Lukács-recepció Nyugat-Európában (1956–1963)”, *Archívumi Füzetek* III., szerk. Tallár F., Bp., 1983; „Der junge Lukacs im Spiegel der Kritik”, Bp., 1988.

állított össze az SZK(b)P–SZKP legfelső ideológiai apparátusa. Ezek tükrözték (és ugyanakkor bizonyos tekintetben alakították is) a Szovjetunióban évtizedeken keresztül formálódó hivatalos véleményt erről a világszer- te híres marxista tudósról. Ezek a dokumentumok azt is feltárják, hogy miként informálták a Külügyminisz- tériumot Lukács tevékenységéről azok a diplomaták, akik Magyarországon és Kelet-Németországban telje- sítettek szolgálatot; hogy mit írtak róla az ezekben az országokban megfordult irodalmárok és kulturális ve- zetők a szovjet Kulturális Minisztériumnak vagy az Írószövetség Külügyi bizottságának küldött úti beszá- molóikban. A dokumentumokból az is világossá válik, hogy a különféle információs csatornákon érkezett je- lentések hatására miként alakult a filozófushoz való viszony a Kremlben és a Sztaraja téren [a Kommunista Párt akkori székháza volt itt – a fordító megjegyzése], és milyen határozatok születtek azzal a céllal, hogy sem- legesítsék jó néhány, károsnak ítélt lukácsi gondolat ha- tását a szovjet alkotó értelmiségre. Kiderül az is, hogy 1949–1950-ben és 1958–1959-ben a marxizmus legorto- doxabb állásaiból milyen, Magyarország határait jóval túllépő kritikai hadjáratokat indítottak Lukács Gy. ellen, hogy megvalósításukban mekkora szerepe volt a szovjet félnek, és milyen volt a hatásuk a Szovjetunióban.

Az SZKP ideológusai töretlen éberséggel fürkészték Lukács minden alkotói és politikai lépését. Amikor a tudós viszonya a magyar hatóságokkal már a kölcsönös közeledés időszakába lépett, a hivatalos Moszkva még akkor is a „politikai elhajlás” potenciális forrását látta személyében a kommunista ideológia és a marxista esz- tétika terén (és nem csupán magyar, hanem nemzetkö- zi méretekben is). Ugyanakkor a Lukácsról kialakított vélemény nem dermedt egészen állóképpé, mert min- den egyes új munkája, minden nyilvánosságra került

interjúja és minden fontos politikai gesztusa (mint például részvétele az 1956-os magyarországi eseményekben, vagy reagálása 1968-ban a csehszlovákiai katonai beavatkozásra) új és lényeges vonással gazdagította bonyolult „imázsát”. Mindemellett Moszkva hozzáállása a magyar filozófushoz magának a szovjetrendszernek az evolúcióját is tükrözi az 1940-es–1970-es években, akárcsak a politikai konjunktúrák váltakozását aszerint, hogy mikor jött kapóra egyik-másik műve (például *Az ész trónfosztása*) a Nyugattal folytatott ideológiai vitákban.

A háború után az a körülmény is rányomta bélyegét a Lukács-értelmezésre, hogy személyét is jól ismerték a Szovjetunióban, miután hosszú éveket töltött itt emigrációban (1930-tól 1931-ig és 1933-tól 1945-ig), amikor is aktívan kivette részét az ország irodalmi és filozófiai életéből. Az irodalmárok (de még a jóval szélesebb értelmiségi körök is) jól emlékeztek Lukács Györgyre abból a vitából, amely *A realizmus történetéhez* című könyve kapcsán alakult ki 1939–1940-ben,² és hogy a háború után

² A vita nem maradt meg szűk keretek között, tipikusnak pedig végképp nem számított a sztálini idők problémafelvetésében. Mert éppen azokban a hónapokban bontakozott ki, amikor az egész világon (nem utolsósorban pedig azokban az országokban, amelyekben „győzedelmeskedett a szocializmus”) megemlékezések folytak a nagy francia forradalom 150. évfordulója alkalmából. A vita természetesen nem hagyhatta figyelmen kívül ezt a kiemelkedő jelentőségű történelmi eseményt – nemcsak a kor művészi tudatára gyakorolt hatása szempontjából, hanem lényegesen nagyobb összefüggésekben sem. Teljesen törvényszerű volt (bár kissé váratlan), hogy túllépett az irodalom tárgykörén, és kitért Thermidor problémájára – de nemcsak konkrétan mint az 1794-es ellenforradalmi fordulatra, hanem mint a forradalmi eltorzulás jelképeire is. Ráadásul mindössze néhány hónappal a vita kezdete után, 1939. augusztus 23-án kötött szerződést a Szovjetunió a náci Németországgal, ami maga után vonta a teljes antifasiszta propaganda leállítást, sőt retorzióval éltek azokkal szemben, akik továbbra is folytatták. Ez az esemény mindennél világosabban láttatta meg

ennek következményeként született meg a SZK(b)P határozata a *Lityerturnij krityik* nevű folyóirat betiltásáról egészen az ötvenes évek közepéig. Ennélfogva Lukács Gy.-re nem úgy tekintettek a Szovjetunióban, mint külföldi értelmiségire, és a műveit érintő minden egyes kritika (amit most már csak a németül és angolul tudó, jelentősen szűkebb szakmai közönség olvasott) felidézte a régi viták emlékét, s életre hívta a régi sztereotípiákat.

A Szovjetunió Külföldi Kapcsolatokat Ápoló Társasága (VOKSZ), amely a sztálini években a külföldi értelmiséggel tartott kapcsolatok vezető intézménye volt, különös figyelemmel kísérte Lukács György újabb műveit és társadalmi tevékenységét azután is, hogy a filozófus 1945 augusztusában elhagyta a Szovjetuniót, olyanmire, hogy még alkotói tervei iránt is érdeklődött.³ A VOKSZ-ban aktívan tevékenykedő műfordítónő, Agnyesza Kun, a koncepciók perék áldozatává vált Kun

a kortársakkal, hogy az 1917. októberi események által legitimált hatalom milyen mélységekig képes elfajulni és eltávolodni a bolsevik forradalom eszméitől. Így azután a vita résztvevőinek 150 év távlatából is szinte tálcán kínálkoztak az analógiák, és a kérdés úgy vetődött fel, mint folyamatosság és törés problémája a leninizmus és a sztálinizmus, az 1917-es forradalom és az aktuális reáliák között. A vitáknak ez a legkevésbé sem kívánt fordulata nem szűrt azonnal szemet a mindig éber ideológiai cenzoroknak, a hatalom szigorú reakciója csak 1940 végén következett be, amikor betiltotta a *Lityerturnij krityik* című folyóiratot, Lukácsnak és követőinek első számú fórumát.

³ „Tisztelt Professzor Úr!

Az osztrák sajtóból értesültünk róla, hogy Bécsben felolvasta előadását »A mai filozófia válságá«-ról. Ez a téma itt bennünket különösen érdekel. Arra kérjük Önt, hogy küldje el nekünk ennek a német nyelvű előadásnak a sztenogramját. Ha szüksége van valamilyen irodalomra az előadói tevékenységéhez, akkor közölje velünk, és mi igyekezünk elküldeni mindent, ami lehetséges. Nagy örömünkre szolgálna, ha megtudhatnánk, hogy jelenleg min dolgozik. További sikereket kívánunk munkásságában. Baráti üdvözzellettel” – írta 1947. augusztus 5-én a VOKSZ elnökségi tagja. Kiszlov, L.: Az Oroszországi Föderáció Állami Levéltára – Goszudarsztvennij arhiv rosszizszkoy fegyeracii (GARF), f. 5283., op. 17., d. 136., l. 41.

Béla lánya, aki férjével, Hidas Antallal együtt a magyar kultúra legfőbb szakértőjének számított Moszkvában, ezt írta jelentésében az intézménynek, amit az még magasabb fórumokra továbbított: „Lukács különleges tekintélyt vívott ki magának, és mély gyökereket eresztett a magyar művelődés valóságos talajába: ezért azután bajosan minősíthető egyszerűen holmi költöző madárnak, amelyik sietve tesz néhány kört a fészek fölött, lerakja bele a könyveit, majd letelepedik egy faágra, és most vígan csiripel. Nem, Lukács György mára elfoglalta a maga saját helyét, képes volt rá, hogy nevet szerezzen magának, és úgy számolnak vele, mint a magyarországi marxista irányzat legkiemelkedőbb teoretikusával”.⁴ Ugyanez a jelentés éles bírálatot fogalmaz meg Lukácsról bizonytalan ideológiai álláspontja, a kortárs szovjet irodalom alábecsülése és kiváltképp amiatt, hogy a gyakorlatilag általa egyedül szerkesztett *Fórum* című lap „irányvonala nyilvánvalóan helytelen”. A recenzióban különösen az keltett megütközést, hogy az újság rendszeresen népszerűsíti Déry Tibor munkáit. Azáltal, hogy közölte azt az elbeszélést, amely magas irodalmi színvonalon (ismeri el Kun A.) a magyar nyárspolgár állati félelmét ábrázolja a Vörös Hadseregtől, „a lap nemcsak a művészet, de a politika terén is ellenséges álláspontra helyezkedett”.⁵

Lukács alakja két év múlva már nemcsak Magyarországon kulturális életében kerül a figyelem középpontjába, hanem a politikai jelentésekben is. 1949 nyarán, amikor Budapesten az új hatalom minden ellenzéki megnyilvánulásra az 1936–1938-as moszkvai eljárásokból ismerős megtorlással válaszolt, és éppen a kommunista párt kiemelkedő alakjának, Rajk Lászlónak a pere folyt, Lukács is a büntetőintézmények célpontjára

⁴ GARF, f. 5283., op. 17., d. 126., l. 209.

⁵ Ugyanott, d. 129., l. 65.

vá vált. Július 11-én a párt két vezetője, Rákosi M. és Farkas M. beszélgetést folytatott az SZK(b)P megbízottjával, Sz. Zavlozsszkijjal, és egyikük sem rejtette véka alá a terveket: „A Rajk-ügy befejezése után – közölte Farkas et. – elővesszük az ideológiai kérdéseket. Legelső kötelességünk, hogy lerántuk a leplet az idealista, kozmopolita Lukács Györgyről. E cél érdekében központi napilapunkban és a párt elméleti orgánumaiban cikkeket fogunk közölni különféle ideológiai kérdésekről. Utána pedig a Politikai Iroda meghozza határozatát. Az egyedüli nehézség az, hogy nagyon kevés elvtársunk rendelkezik kellő elméleti felkészültséggel”.⁶ Moszkvában meglelégedéssel fogadták a tervet. Egy hónappal korábban ugyanis, június 11-én, amikor a Szovjetunió Külügyminisztériumának az ülésén Magyarország helyzetéről volt szó, elhangzott az is, hogy Lukács, akit annak idején V. I. Lenin is megbírált, „most Magyarország ideológiai frontján tevékenykedik, miközben egyetemi előadásaival és cikkeivel antileninista elveket csempész be esztétikai, irodalmi és kulturális kérdésekbe. Ebből egyenesen adódott a következtetés, miszerint „az ideológiai harc kibontakoztatása Magyarországon a trockista és más antimarxista elemekkel szemben életbevágóan fontos”.⁷ 1949 szeptemberében, a „Rajk-ügy” körül kialakult hisztéria tetőfokán, a Szovjetunió Külügyminisztériumának kezdeményezésére a Szovjet Tudományos Akadémia Filozófiai Intézete jelentést állított össze Lukácsról a KB számára. Az írást az intézet akkori igazgatója, a sztálini propaganda vezető alakja, G. F. Alekszandrov írta alá.

⁶ Oroszországi Állami Szociálpolitika-történeti Levéltár – Rosz-szijszkij goszudarsztvennij arhiv szocialno-polityicseszkaj isztorii (RGASZPI), f. 575., op. 1. d. 188., l. 148.

⁷ Az Oroszországi Föderáció Külpolitikai Levéltára – Arhiv vnyesnyej polityiki Rosszijszkaj Fegyercii (AVPR), f. 077., op. 29., p. 137., d. 56., l. 32.

Igaz ugyan, hogy életkoránál foga nem vehetett részt az 1920-as években kialakult vitában, amelynek tárgya Lukács híres műve, a *Történelem és osztálytudat* volt, az általa jegyzett feljegyzésben mégis elevenen érezhető az akkori események utóhangja, és ismétlődik benne a magát szívósan tartó tézis Lukács „hegelianizmusáról”.⁸

A Magyarországon kibontakozó „Lukács-vita” hamarosan továbbgyűrűzött Kelet-Németországba,⁹ vissz-

⁸ Alekszandrovt mindenekelőtt az háborította fel, hogy Lukács a *Marx és Engels a művészetéről* című kötethez írt 45 oldalas előszavában egyetlen szóval sem említette meg az irodalom pártosságának lenini elvét, sem az SZKP KB legújabb határozatát az irodalom és művészet terén, sem a „burzsoá kultúra hanyatlását”, sem a szovjet kultúra fölényét vele szemben, amit az idős, „elhajló”, „eklektikus” és „kozmpopolita” tudós konokul nem hajlandó elismerni (ugyanott, p. 134., d. 26., l. 117–124. A teljes szöveget magyarul l.: *Múltunk*, 2001. 4. szám, 252–256. o.).

⁹ 1949 őszén a szovjet katonai vezetés németországi újsága, a *Tägliche Rundschau* W. Harich cikkét publikálta, benne Lukács Gy. bírálatával, aki nem sokkal előtte vett részt Weimarban a J. W. Goethe születésének 200. évfordulójára rendezett ünnepségeken. A cikkíró arra int, hogy Lukács munkáira nem szabad úgy tekinteni, mint a marxista irodalomkutatás „alfájára és ómegájára”, sokkal inkább rá kell mutatni nézetei korlátoltságára, amelyek a burzsoá ideológia csökevényeit hordozzák magukban. A magyar filozófus értekezésében Goethe munkásságát úgy értékeli mint Németország nemzeti egységének és a német kultúra egyedülvalóságának megtestesülését, amivel Harich véleménye szerint, ugyanarra a régi álláspontjára helyezkedett, mint amikor Goethe fasisztabarát meghamisítóival vitatkozott, holott mára „a nem kevésbé veszélyes”, az amerikai imperializmus szellemét tükröző kozmpopolita tendencia került előtérbe Goethe meghamisítására. Ha egy marxista 1949-ben előadást tart Goethéről, és nem lepeli le a kozmpopolitizmust, akkor megfeledkezik Goethe követelményéről, hogy az írónak kora problémáival kell együtt élnie. L. Oroszországi Állami Irodalmi és Művészeti Levéltár – Rosszjizskij goszudarsztvennij arhiv lityeraturi i iszkussztva (RGALI), f. 631., op. 14. d. 544., l. 166–167. Ettől függetlenül, az 1949-es bírálat után is változatlanul adták ki sorra Lukács munkáit, mert egyikét látták benne annak a kevés marxistának, aki képes egyenlő színvonalon vitatkozni más világnézetek képviselőivel.

hangot váltott ki több népi-demokratikus országban,¹⁰ a nyugati sajtóban sokat cikkeztek róla,¹¹ és a Szovjetunióban is volt utóhatása: 1950 januárjának végén A. Fagyjev a Szovjet Írószövetség aktívagyűlésén élesen bírálta Lukácsot (aki mindig hangsúlyozta a világnézet és az alkotói módszer közötti kapcsolat ingatagságát) amiatt, hogy lebecsüli a haladó ideológia szerepét az alkotásban, és lenézően viszonyul a kortárs szovjet irodalomhoz.¹²

Lukácsnak önkritikát kellett gyakorolnia, habár a vádak nagy részét nem ismerte el, legfeljebb azt a szemrehányást látta jogosnak, hogy kevés gondot fordít a szovjet irodalomra, és megígérte, hogy a jövőben pótolja ezt a hiányosságát.¹³ Ha hinni lehet a szovjet nagykövet-

¹⁰ Gergely Sándor magyar író (a radikális kommunista ortodoxok közül) 1949 júniusában Moszkvába utazott a Puskin születésének 150. évfordulója alkalmából rendezett ünnepekre, ezt követően pedig beszámolt Rákosi Mátyásnak találkozásáról a kelet-európai írókkal. Tudomása szerint – írta –, mind Lengyelországban, mind Csehszlovákiában Lukács a legtöbbet publikált magyar szerző. I. Becher arról beszélt Gergely Sándornak, hogy Lukács műveit nemcsak Németország keleti, hanem nyugati zónájában is kézről kézre adják. (Gergely Sándor levele Rákosi Mátyásnak 1949. június 4-én, Magyar Országos Levéltár, 65/332, 1–4. o.) Egy évre rá, 1950 áprilisában ugyanaz a Gergely S., aki kevéssel előtte szlovák írókkal találkozott, ezt jelentette Rákosinak: a Magyarországon elindult kritikai kampány Lukácssal szemben annál is erősebb visszhangra talált, mert a korábbi években egyre-másra adták ki Lukács műveit és erősen propagálták őket a kommunista párthoz közel álló körök. Most eljött a változás ideje, és az illetékes szervek már elkezdték kivonni Lukács könyveit a forgalomból (Magyar Országos Levéltár, 65/332, 32. o.).

¹¹ *Times*, 2. 9. 1949. A BBC kommentárjairól a Lukács-kritika kapcsán l. RGASZPI, f. 7., op. 137., d. 269., l. 37–38.

¹² *Pravda*, 1950. február 1. A. Fagyjev beszámolóját nyilvánosságra hozták a „népi-demokratikus” országokban is.

¹³ Már 1952-ben megjelent Magyarországon egy gyűjteményes kötet, amely Lukács írásait tartalmazta M. Gorkijról, M. Solohovról, A. Fagyjevéről, A. Makarenkóról, A. Bekről és mások-ról (*Nagy orosz realisták. Szocialista realizmus*).

ség jelentéseinek, Lukácsot az segítette abban, hogy elkerülje a legszigorúbb vádat, azaz a „trockista idealista” bélyegét, hogy egykori tanítványa, a magyar kommunista párt vezető ideológusa, Révai József szót emelt mellette, valamint hogy a filozófus kihasználta néhány funkcionárius „megengedhetetlen toleranciáját”, így próbálta a köztudatba csempészni „ártalmas elméleteit”.¹⁴ Emellett sorsdöntő volt még, hogy a moszkvai kommunista emigrációhoz tartozott, amelynek tagjai Magyarországon általában elkerülték a megtorlásokat.

A Lukács elszigetelésére indított kampány nem érte el a célját. A filozófus még a kegyvesztettség éveiben is megőrizte jelentős befolyását a marxista irányultságú értelmiségiek gondolkodásmódjára. A nagyköveti jelentések megítélése szerint „közismerten zavaros gondolkodású, de lényegében burzsoá nacionalista” Lukács konokul kitartott korábbi nézetei mellett, kiállásával pedig megnyerte magának az irodalmárok többségét.¹⁵

¹⁴ L. például: RGASZPI, f. 17., op. 137., d. 269., l. 10–16. A magyarországi szovjet nagykövet, J. Kiszeljov 1952. június 25-én jelentést tett a Szovjetunió külügyminiszterének, A. Visinszkijnek arról, hogy a „nem lefegyverzett” Lukács vitathatatlanul zavarja és hátráltatja a mai magyar irodalom fejlődését a helyes irányban (ugyanott, d. 859., l. 36–37).

¹⁵ A Szovjetunió nagykövetsége egyik 1952-es jelentésében néhány kultúrpolitikus véleményét közölte, miszerint Lukács „manapság még erősebb és magasabb pozíciót foglal el az ideológiai munka területén, mint nézeteinek 1950-es kritikája előtt” (ugyanott, d. 859., l. 108.). Ez a vélemény tökéletesen egybeesett a nagykövetség munkatársainak benyomásával Lukácsról, arról a „reakciós figuráról, aki körül a burzsoá ideológia megmaradt, rejtőzködő képviselői csoportosulnak Magyarország társadalmi életében” (ugyanott, 109. l.). A követség jelentése szerint „okkal feltételezhető, hogy éppen Lukács volt a felbujtója annak a hajcihőnek, amely most Déry T. *Felelet* című, ideológiailag téves regénye körül kialakult” (ugyanott). A magyar irodalmi élet akkori helyzetének megértésében segítenek azok a panaszok, amelyek az opponensektől futottak be a Szovjetunió nagykövetségéhez. Többek között Aczél Tamásé, aki elmondta, hogy Lukács hatalmas erudíciója és „képessége, hogy gond nél-

A Sztálin halála után kezdődött „olvasás” időszaka a Szovjetunióban is együtt járt az irodalomkritika némi megélnkülésével, ami az értelmiségiek egy részénél óhatatlanul felidézte az 1930-as évek végét, amikor a *Lityeraturnij kityik* című folyóiratban rendszeresen megjelent Lukács-írások mindig felkeltették az olvasók figyelmét. Lukács közeli barátja és elvbarátja a háború előtti évekből, Mihail Lifsic a *Novij mir* című lap hasábjain közölt egy cikket, amelyben fellépett „az élet tanulmányozásának leegyszerűsített módszere”, a hajlandóság ellen, hogy „valaki bármilyen témát fejtegesen anélkül, hogy ismerné”.¹⁶ Az uralkodó, álrealista zsdanovi esztétika helyzetét azonban nem sikerült megingatnia. Április 6-án a *Lityeraturnoj gazeta* lehozta B. Apagov válaszcikkét *A kritikai sznobizmus ellen* címmel, amelyben a szerző elítélte Lifsic álláspontját. A kezdet után gyorsan jött a folytatás. Június 10–11-én a moszkvai írók pártnagygyűlésén Lifsic és más szerzők eszmeileg hibás publikációját érte éles kirohanás, július 1-jén pedig a *Lityeraturnoj gazeta* szerkesztőségi cikkében, *A Novij mir folyóirat kritikai részlegéről*¹⁷ címmel. Augusztus 11-én a Szovjet Írószövetség kibővített elnökségi ülésén szó esett az „egészségtelen,

kül elefánttá változtassa az egeret és fordítva”, azt eredményezi, hogy „nagyon nehéz vele vitázni, igen nehéz porrá zúzni demagóg, de körmönfont érvelését” (ugyanott, 39. o.).

¹⁶ M. Lifsic: „Marietta Saginyan naplója”, *Novij mir*, 1954. 2. szám.

¹⁷ Ugyanott, 440–441. o. A Szovjet Írószövetség elnökségében lefolytatott tárgyalás eredményeképpen A. Tvardovszkij első alkalommal a *Novij mir* főszerkesztői posztjának elvesztésével fizetett, ahová csak négy év múlva tért vissza. M. Lifsic meghurcolása lényegesen messzebbre vezetett: 1954-ben mondvacsinált ürüggyel kizárták a pártból, és letették a Szovjet Tudományos Akadémia egyetemi katedrájáról. Az értékítéletek keveset változtak a sztálini időkhöz képest. G. Alekszandrov fent idézett feljegyzésében (1949) a *Lityeraturnij Kityiket* „az irodalmi kozmopolitizmus szószólójá”-nak nevezte, és különösen az háborította fel, hogy Lukács több, Magyarországon publikált cikkében úgy propagálta Lifsicet mint „a marxista esztétika legkiemelkedőbb kutatóját a Szovjetunióban”.

kispolgári nihilizmusról”, a *Novij Mir*ben megjelent kritikáról és arról, hogy M. Lifsic, V. Pomarencev, F. Abramov, M. Scseglov „az általunk megtett út harminchetedik esztendejében írásaikkal kétségeket támasztanak a szocialista eszmékkal szemben”. Az ilyen cikkek megjelenését elsősorban a kritikai szerkesztőség vezetőjének, I. Szacnak a tevékenységével magyarázták, illetve „a szerkesztőség külső munkatársának, de állandó tanácsadójának”, M. Lifsicnek a jelentős befolyásával, vagyis azokat az embereket találták vétkesnek a dologban, akik az 1930-as években kerültek a *Lityerturnij kityik* szerkesztőinek és vezető cikkíróinak körébe. Az Írószövetség elnökségi ülésén felolvasták I. Lezsnyev kritikus levelét is, melyben az állt, hogy „M. Lifsic visszatér néhány nihilista, hazafiatlan »konceptióhoz«, amelyek a maguk idejében olyan kétes hírnevet szereztek a *Lityerturnij Kityik* folyóiratnak”.¹⁸

A Vorovszkij utcai ülésteremben összegyűlt tagok többsége nemcsak a *Lityerturnij kityik*re emlékezett, hanem az általa közölt Lukács-cikkekre is. Amikor 1954 májusában a Moszkvába látogató magyar író, Illés Béla találkozott szovjet kollégáival, ők azonmód Lukácsról kérdezték. „Mostanában nem tagadja a szovjet irodalom hatását. Mostanában a könyvén dolgozik, és az a címe, hogy

¹⁸ Ugyanott, 440–441. o. A Szovjet Írószövetség elnökségében lefolytatott tárgyalás eredményeképpen A. Tvardovszkij első alkalommal a *Novij mir* főszerkesztői posztjának elvesztésével fizetett, ahová csak négy év múlva tért vissza. M. Lifsic meghurcolása lényegesen messzebbre vezetett: 1954-ben mondva csinált ürüggyel kizárták a pártból, és megfosztották a Szovjet Tudományos Akadémia egyetemi katedrájától. Az értékítéletek keveset változtak a sztálini időkhöz képest. G. Alekszandrov fent idézett feljegyzésében (1949) a *Lityerturnij Kityiket* „az irodalmi kozmopolitizmus szószólójá”-nak nevezte, és különösen az háborította fel, hogy Lukács több, Magyarországon publikált cikkében úgy propagálta Lifsicet mint „a marxista esztétika legkiemelkedőbb kutatóját a Szovjetunióban”.

A véletlen szerepe a művészetben és az irodalomban”.¹⁹ Ma-napság nem vesz részt az irodalmi életben – hangzott a tömör válasz.²⁰

A szovjet írók II. kongresszusán, 1954 decemberében dörgedelmes szózat hangzott el az emelvényről, a cím-zettje pedig az az „elvtelen” kritika volt, amely az 1930-as évek tökéletesen kimunkált hagyományát folytatja. A felszólaló B. Rjurikov említést tett Lukácsról is. Ekkor még mindig érvényben volt az az 1940-es párthatározat, amely azért tiltotta be a *Lityerturnij kriticik*et, mert a sztálini időkhöz képest meglehetősen bátran védelmezte azt az álláspontot, hogy a realista művésznak joga van rá, bármilyen korszakban alkot is, hogy teljes tükörképet adjon az életről, bemutassa annak árnyoldalait is. Ez a rendelet akadályozta meg egészen 1955 áprilisáig, hogy az Írószövetségen belül újra kezdje munkáját a kritikai szekció.²¹

¹⁹ Lukács György *A különosság mint esztétikai kategória* című művé-ről van szó. Bp., 1957.

²⁰ RGALI, f. 631., op. 26. l. 1190.

²¹ 1955. április 25-én a Szovjet Írószövetség vezetőségi titkára, A. Szurkov levéllel fordult a SZKP KB-hoz. Azt javasolta, hogy a moszkvai írók általános közgyűlésén, amelyet április 26–27-ére terveztek, tűzzék napirendre az Írószövetség kritikai szekció-jának helyreállítását. A levélben megjegyezte, hogy „1940-ben az Írószövetségen belül működő kritikai szekciót a Kommunista Párt Központi Bizottságának rendeletére szüntették meg. Ez annak következménye volt, hogy a kritikai szekció ugyan-úgy, ahogy a *Lityerturnij Kriticik* is, számos kérdésben nem képviselt helyes álláspontot. A *Lityerturnij Kriticik* körül kialakult egy antimarxista csoport (Lifsic, Lukács, Szac, Juzovszkij és mások). Ez a csoport antimarxista, idealista nézeteket hirde-tett, nihilista módon viszonyult a szovjet irodalomhoz. Lénye-gében ugyanezek a nézetek érvényesültek az akkori kritikai szekció vezetőségében is, amelyben alapvetően ugyanazok a személyek ültek, mint akik a *Lityerturnij Kriticik* körében megfordultak. És a *Lityerturnij Kriticik* s a kritikai szekció is kívül került az irodalmi alkotómunka nagy folyamatain, csupán egy szűk csoport örökségét vitték tovább, a marxizmustól idegen irodalomkutatókét és műbírálókét. Az újság bezárása és a kri-tikai szekció feloszlata teljességgel helyes és szükségszerű

Éppen ez idő tájt, áprilisban ünnepelte Lukács Budapesten a 70. születésnapját. Jubileumi ajándékként megkapta a legmagasabb állami kitüntetést, a Kossuth-díjat. Lukács felterjesztése az országos díjra dilemma elé állította az MDP ideológiai szerveit. Egyfelől azért, mert hivatalosan senki sem cáfolta az 1949–1950-es Lukács-vita eredményességét, amikor kemény bírálatokat kapott. Másfelől 1954-ben jelent meg *Az ész trónfosztása*, éppen abban a pillanatban, amikor tervek készültek arra, hogy Nyugat-Németország belép a NATO-ba. Ez ismét kiélezte a két rendszer konfrontációját, így a mű megjelenése a legjobbkor jött: mert Lukácson kívül ki más lett volna képes oly mesterien levezetni az aktuális propagandaklisét a „rothadó”, irracionalista nyugati filozófiáról és kultúráról, mint ő a maga erősen absztrahált filozófiai nyelvén, ki más vezethette volna a történelmi diskurzust a kortárs eszmei irányzatok elemzésében?

volt.” Miután Szurkov biztosította a pártfórumot arról, hogy az irodalmártársadalom szemernyit sem kételkedik a párthatározat helyességében, az üres frázisokról áttért a dolog lényegére. 1940-hez képest a helyzet megváltozott, a műkritikába és az irodalomkutatásba „nem kevés friss erő érkezett, akik elméletileg felkészültek és képesek rá, hogy a párthoz hű irányvonalat vigyék tovább az irodalomban, megvédjék a marxista nézetek tisztaságát”. Az Írószövetség vezetője az utóbbi évek tapasztalatára hivatkozva megerősítette, hogy a „kritikusok összefogása az irodalomkutatás és az irodalmi alkotómunka létfontosságú feladatainak a kidolgozására kiváló elméleti és gyakorlati eredményeket hozhat”. Miután pedig „a kritikusoknak megvannak a maguk szakmai érdekei, a maguk feladatai, amelyek nem oldhatók meg más szekciókban”, a szekció megalkotásának szükségességét az élet sugalmazza. L.: Oroszországi Állami Legújabb kori Történelmi Levéltár – Rosszjizskoj goszudarsztvennij arhiv novejszej isztorii (RGANI), f. 5., op. 17., d. 535., l. 70–71. A kritikai szekció felállításának kérdését kedvezően bírálták el (Szurkov levelének margóján kézzel írt, minden bizonnyal a SZKP KB Kulturális osztályáról származó bejegyzés olvasható: „az adott kérdéshez nem szükséges a KB határozata”), ami bizonyos mértékig lehetővé tette a megélénkülést az irodalmi életben, ahol mint a társadalmi élet egészében, a retrográd és az újító erők éles küzdelme folyt.

A két világrendszer peremvonalán elhelyezkedő Kelet-Németországban az 1950-es évek közepére a NSZEP ideológusai is belátták, hogy az NSZK-val folytatott szakadatlan ideológiai háborúban Lukács művei közül néhány tökéletesen alkalmas a nehéztüzérség szerepére. Ugyanezt Magyarországon is így látták. A filozófust a 70. születésnapja alkalmából mindkét országban meglehetősen hatásos keretek között ünnepelték. Mi több, az NDK-ban egy évfordulós kötet is megjelent Lukács tiszteletére, az Aufbau Kiadó pedig tervbe vette, hogy nem kis példányszámban évről évre kiadja műveit.²²

A Szovjetunió vezető szervei, ha némileg később is, szintén felmérték, hogy a hivatalos ideológia propagandacéljaira milyen gyakorlati hasznot hozhatna, ha belevonnák Lukács néhány munkáját. 1956 elején a Szovjet Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetének igazgatója, P. N. Fedoszejev több ízben kezdeményezte, hogy fordítsák le oroszra és adják ki a Szovjetunióban *Az ész trónfosztását*.²³ Terve csak azért nem valósult meg, mert Lukács időközben szerepet vállalt a magyarországi októberi eseményekben. Ettől függetlenül is, 1955 tavaszán Lukács személyével szemben Moszkvában a gyanakvás dominált, s a Kossuth-díj odaítélése értetlenkedést és zavart váltott ki a szovjet irodalmi vezetők ortodox szárnyában, ahol a gesztust úgy értékelték, mint annak tanúságát, hogy Magyarországon az esztétikai értékkritériumokat meghatározó pártirányelvek revíziója folyik. Erről tanúskodik az a levél is, amelyben a Szovjet Írószövetség vezetőségi titkára, B. Polevoj, aki a Külügyi bizottság munkájának a felügyeletét gyakorolta, az SZKP KB-hoz fordult. Szerinte elég különösen hat

²² Georg Lukacs zum 70. Geburtstag, Berlin, 1955. A nemzetközi gyűjteményes kötet szerzői között szerepelt Ernst Bloch, Hans Eisler, Anna Seghers, Arnold Zweig, Henri Lefèbvre és az olasz szocialisták vezetője, Pietro Nenni.

²³ RGANI, f. 5., op. 35., d. 24., l. 13–17.

a Lukácsnak megítélt kitüntetés azokért a nemzetközi érdemekért, amelyeket a „burzsoá filozófiával szemben kifejtett harcos kritikájával” szerzett, ha belegondolunk, hogy a magyar filozófus és társai legfőbb szócsovéét, a *Lityeraturnij krytyiket* annak idején betiltották mint „a szovjet irodalomra nézve ártalmas folyóiratot”. Arról nem is beszélve, hogy Lukács Magyarországon is nem kevés maszlaggal tömte az írók fejét azzal a tézisével, hogy „a magyar kultúra különbözik a szovjettől”.²⁴ Érdekes azonban, hogy a KB-ban nem volt meg a hajlandóság, hogy ossza Polevoj aggodalmait, mert bízott abban, hogy ha Lukács intellektusát bizonyos ideológiai fórumok ellenőrzése alá vonják, akkor személye erős fegyver lehetne a burzsoá filozófiával folytatott harcban. A KB apparátusának felelős munkatársai, A. Rumjancev és B. Ponomarjov a Polevoj levelére hozott határozatukban megjegyezték, hogy „az MDP eltekint Lukács Gy. ingatag nézeteitől, mert arra törekszik, hogy kihasználja személyes tekintélyét az ideológiai közdelemben, és egyesíteni kívánja az értelmiség minden demokratikus erejét a békéért folyó harcban”. Nem szükséges tehát elégedetlenséget mutatni a díj odaítélése miatt²⁵.

Az 1950-es évek közepén megindult „olvadás” körülményei között kiszélesednek a szovjet és a magyar irodalmárok közötti kapcsolatok. 1955-ben az IMLI (a Tudományos Akadémia Világirodalmi Intézete) kiküldött munkatársai, V. Scserbin és R. Szamarin Budapestre utaztak, hogy részt vegyenek a realizmus problémájával foglalkozó konferencián. Ottani tapasztalataik alapján a legfőbb következtetésük az volt, hogy feltétlenül át kell értékelni a szovjet irodalomkutatás viszonyát Lukácséhoz. „A mi sajtónkban – írták beszámolójukban az utazás végén – számos Lukács-művet meg sem em-

²⁴ Ugyanott, op. 17., d. 537., l. 54–56.

²⁵ Ugyanott.

lítenek, nemhogy értékelnék őket. Márpedig taktikailag szükség volna rá, mivelhogy Lukács Gy. munkáit sok helyütt kiadják, Magyarországon kívül Németországban és más országokban is, ahol azokat úgy értékelik, mint a marxista esztétika legnagyobb eredményeit”.²⁶ A szovjet tudósok beszámolójukban megemlítik még, hogy Lukács befolyása meglehetősen erős volt a magyar irodalmárok körében, ami időnként az íróknak abban a törekvésében nyilvánult meg, hogy a romantikát és mindent a realizmus „zsákjába gyömösözljenek”. Egyébként korántsem minden irodalmár hajlamos kritikátlanul átvenni az általa megfogalmazott téziseket a realizmusról (kiváltképpen a fiatalok nem, akik nem közvetlenül Lukács hatása alatt képezték magukat). A Világirodalmi Intézettől érkezett vendégek számára meggyőző bizonyítéknak tetszett Klaniczay Tibor (a középkori irodalom később európai hírnevet szerzett kutatója) felszólalása, aki vitába szállt azzal a felfogással, hogy a világirodalom történetének folyamatát a realizmus és az antirealizmus harcának jegyében kell vizsgálni. Scserbin és Szamarin jelentésük végén azzal a javaslattal álltak elő, hogy Lukács műveit érdemes volna tanulmányozni a Világirodalmi Intézetben, s a gondolatnak egy év múlva foganatja is lett, amikor napirendre került, hogy a magyar filozófust és kritikust meghívják a Szovjetunióba.

A meghívás kezdeményezője a Tudományos Akadémia Filozófiai Intézete lett.²⁷ Az utazás időpontját Hegel halálának 125. évfordulójára gondolták kitűzni, amiről 1956 őszén szerény megemlékezést kívántak szervezni Moszkvában. Amint a hozzájárulás megérkezett a leg-

²⁶ Az Orosz Tudományos Akadémia Levéltára, f. 579., op. 2., d. 77a, l. 6.

²⁷ Az intézet igazgatója, P. N. Fedoszejev az SZKP KB (RGANI) részére címzett érvelésében Lukácsot úgy jellemezte, mint „komoly filozófiai és esztétikai művek szerzőjét”, mely művek közül nem egy „a mai burzsoá filozófia mély kritikáját adja”.

felső pártszervektől, a Szovjet Tudományos Akadémia elküldte Lukács Györgynek a meghívólevelet.²⁸

Lukács nagy örömmel fogadta a meghívást. Szeptember 9-én kelt válaszlevelében azt írta, hogy a Szovjetunióban leélt tizenkét év „nagyon gyümölcsöző időszak volt tudományos munkásságomban, és boldogsággal tölt el a gondolat, hogy ismét meglátogatom a Filozófiai Intézetet, találkozom a régi kollégákkal, és megismerem az azóta feltűnt fiatal filozófusokat. Nagy öröömre szolgálna az is, ha a Filozófiai Intézetben számot adhatnék legutóbbi munkáimról (az esztétikai visszatükrözés elmélete).²⁹

Csakhogy egyrészt idén tavasszal rengeteg dolgom volt, és emiatt erősen elhanyagoltam fő munkámat [Az esztétikum sajátosságáról van szó – A. Sz.], másrészt ezen a télen részt kell vennem a filozófiaoktatás reformjának kidolgozásában, úgyhogy ez az utazás 1957 tavasza előtt nemigen valósulhat meg. Hadd vegyem magamnak a bátorságot, hogy mihelyst világossá válik számomra a konkrét időbeosztásom, még egyszer írjak Önöknek, hogy összehangolhassuk terveimet a Tudományos Akadémia és a Filozófiai Intézet terveivel”.³⁰ A dokumentumokból kiderül, hogy az utazás kérdése 1957 nyarának végéig nyitva maradt, utána viszont egészen tárgytalaná vált, mert megkezdődött az újabb kritikai hadjárat.

²⁸ Az Orosz Tudományos Akadémia Levéltára, f. 579., op. 1., d. 355., l. 2–8. Felvetődött az ötlet, hogy 1956 októberében Lukács György utazzon a Szovjetunióba két-három hétre. Moszkvában és Leningrádban filozófusokkal és irodalmárokkal való találkozókat, előadássorozatot és a Hegel-konferencián való részvételt irányozták elő programjában.

²⁹ *Az esztétikai visszatükrözés problémája* című tudományos munka előzetes publikációjáról van szó, amely az 1963-ban megjelent alapműben, *Az esztétikum sajátossága* című kötetben kapott helyet.

³⁰ Az Orosz Tudományos Akadémia Levéltára, f. 579., op. 1., d. 355., l. 9. (előszó), l. 11. (az eredeti németül)

1956 nyarán még az irodalomtörténészek sem akartak lemaradni a filozófusoktól. Az Orosz Tudományok Akadémia Világirodalmi Intézetének Irodalmi és nyelvi osztálya egy nemzetközi konferencia megszervezését kezdeményezte, hogy azon vitassák meg a realizmus problémakörét, fő szakaszainak tartalmi lényegét és fejlődésének ívét a világirodalomban. Igen mutatósra sikeredett a meghívottak névsora is – Lukács mellett ott volt L. Aragon, H. Lefèbvre, J. Mukařovský. A konferenciát eleinte 1956 novemberére tervezték, utána 1957 februárjára halasztották, majd pedig az SZKP KB Kulturális osztályának határozatával az egészet visszavonták. A határozatban többek között ez állt: „tekintve, hogy az adott kérdésben sok a tisztázatlan és zavaros részlet, amit előtte a szovjet irodalmároknak kellene kidolgozniuk, a Kulturális Osztály helyesebbnek tartja, ha a vitát külföldi vendégek meghívása nélkül bonyolítják le”.³¹

Úgy tetszik tehát, hogy a szovjet pártelit „liberális emancipációja” 1956 nyarára még nem érkezett el arra a fokra, amelyre a magyarországi. Mindez nem kis mértékben érintette a szovjet diplomáciát, így a Szovjetunió nagykövetségeinek a munkatársait is. 1956 júliusában a fiatal diplomata, V. Krjucskov (később a szovjet KGB vezetője) a feletteseinek szóló jelentésében értetlenségét fejezte ki amiatt, hogy az egyik cikkíró a központi pártnapilap, a *Szabad Nép* hasábjain „önmagából kivetkőzve magasztalja azokat az írásokat, amelyek Lukács Györggyel egy követ fújva pocskondiázzák a marxista-leninista tudomány helyzetét a Szovjetunióban, őt magát pedig már-már úgy tünteti fel, mint egyetlen harcos vértanút, aki Magyarországon (mellesleg a cikkben semmiféle megszorító utalás sincs arra, hogy csak

³¹ RGANI, f. 5., op. 36., d. 17., l. 53–62.

Magyarországon) a valódi marxista tudományért szállt síkra a dogmatizmus ellen” stb.³²

Egyébként akkor, amikor a fiatal diplomata, V. Krjucskov váltig a korábban uralkodó ideológiai irányelvektől vezérelve tollat ragadott, hogy jelentsen a Külügyminisztériumnak, Moszkvában, a XX. kongresszus légkörében jelentős elmozdulás ment végbe Lukács megítélésében. Az Állami Irodalmi Kiadóban folyó tervmegbeszéléseken napirendre került irodalomtudományi műveinek a megjelentetése, a külföldi irodalom szerkesztőségében pedig egyes értesülések szerint már előkészületben volt cikkeinek gyűjteményes kiadása³³ – ám minden elakadt a magyarországi események következtében. A *Voproszi filozofii* nevű folyóirat májusi számában részletet közölt Lukács monográfiájából, amelyet az 1930-as években írt a fiatal Hegelről. A sztálini ortodoxia persze elkeseredetten tiltakozott, ezért a hasonló publikációk kezdeményezőinek hatalmas munkájába került, hogy rést üssenek a teljes nézetazonosság falán. A Hegellel foglalkozó munka közlőjének, E. V. Iljenkovnak (aki később nemzedékének kiemelkedő filozófusa lett) magyarázatot kellett adnia lépéséről a pártszervek előtt. Bármekkora volt is azonban a pártapparátus ellenállása, a XX. kongresszus által keltett megújulási hullám

³² AVPR, f. 077., op. 36., p. 48., d. 178., l. 44. Lukács felszólalása a Petőfi Kör filozófiai vitáján 1956 júniusában említésre került a Szovjetunió magyarországi nagykövete, J. Andropov jelentésében is, aki az SZKP KB elnökségének szóló, augusztus 29-én kelt feljegyzésében arról írt, hogy Lukács „tendenciózan igyekezett megvilágítani a marxista-leninista tudomány felépítését a Szovjetunióban, miközben azt sugallta, hogy a szovjet filozófusok egytől egyig dogmatikusok és betúrágók (A Szovjetunió és az 1956-os magyar válság, *Dokumentumok*. Összeállította és szerkesztette: J. D. Orehoa, V. T. Szereda, A. Sz. Sztikalin, Moszkva, 1998, 247–248. o.).

³³ RGALI, f. 631., op. 26., d. 1206. A Tudományos Akadémia meghívására a Szovjetunióba várt Lukács számára kiadók látogatását is előirányozták.

érzékeltetően fokozta az alkotó értelmiség érdeklődését Lukács eszméi és legújabb nyilatkozatai iránt, amelyekben a „marxizmus reneszánszának” szükségességéről beszélt. 1956. április 16-án a Szovjet Írószövetség Külügyi bizottságának ülésén például, ahova meghívták a Magyar Írószövetség funkcionáriusát, Tamás Aladárt is, a résztvevők hosszan kérdeztették vendégüket Lukács tevékenysége és munkái felől.³⁴ A reformer szellemű magyar kommunista irodalmárok gyakorta találkoztak szovjet diplomatákkal és szólították fel rajtuk keresztül Moszkvát, hogy vizsgálja felül nézeteit Lukácsról mint a marxista esztétika és irodalomelmélet revizionistájáról.³⁵

A szovjet nagykövetségen az ősz elején a magyar sajtóban megjelent éles hangú cikkek keltettek nyugtalan-ságot. A követség arról számolt be Moszkvának, hogy az ideológiai front „uralgó magaslatai” fokozatosan a „jobboldali erők” kezébe kerülnek, amelyeket nem csupán eszmei, hanem szervezeti szálak is összefűznek. Hasonló szövegekörnyezetben került említésre a diplomáciai dokumentumokban Lukács is.³⁶ A. A. Gromiko

³⁴ RGALI, f. 631., op. 26., d. 1206.

³⁵ AVPR, f. 077., op. 37., p. 188., d. 10., l. 72–73. Augusztus 21-én Erdős László, a Magyar Írószövetség funkcionáriusa szovjet diplomatákkal találkozott, és elmondta, hogy Magyarországon nem hatnak jól a szovjet sajtóban időről időre felbukkanó megnyilatkozások, amelyek kedvezőtlenül értékelik Lukács kritikus szerepét a Szovjetunióban az 1930-as években.

³⁶ Szeptember 8-án a *Magyar Nemzet* felelős szerkesztője, Komor Imre arról beszélt Andropovnak, hogy Lukács júliusi előadásának híre „A haladás és a reakció harca a mai kultúrában” címmel már külföldre is eljutott, és fegyverré vált mindenkinek a kezében, aki kész arra, hogy pocskondiázza a szocialista építőmunka sikereit a Szovjetunióban és Magyarországon (RGANI, f. 5., op. 28., d. 394., l. 249–253.). Szeptember 17-én az idős kommunista művész, Ék Sándor elmondta egy szovjet diplomatának, hogy manapság „széles fronton” folyik a támadás a szocialista realizmus megjelenése ellen a művészetben, amit csak úgy emlegetnek, hogy „szovjet naturalizmus”, és

(abban az időben még csak a Szovjetunió külügyminiszter-helyettese), J. V. Andropov nagykövet izgatott magatartására alapozva, szeptember 17-én feljegyzést készített az SZKP KB részére, amelyben jelentést tett a magyar párton belüli „opportunisták elemek” törekvéséről, hogy „elszakítsák Magyarországot a Szovjetuniótól, és a szovjet befolyást országukban a jugoszláviaira változtassák”. Ebben az összefüggésben említi meg a Magyar Tudományos Akadémia tagját, Lukács Györgyöt is, aki nyilvánosan hangoztatja tézisét arról, hogy Sztálin személyi kultuszát maga a szovjetrendszer készítette elő.³⁷ Hogy mennyire komolyan vették Andropov információit a magyarországi revizionista támadásról, arra következtetni lehet abból is, hogy Gromiko feljegyzését már szeptember 27-én tárgyalta a KB elnökségi ülése.³⁸ A szovjet vezetés tehát a XX. kongresszus után kialakult új körülmények közepette is táplálta a „zavaros gondolkodású” és elhajló Lukács személyével kapcsolatos gyanakvását – szinte megszokta már, hogy benne lássa minden magyarországi „revizionista kirohanás” főközlomposát. Amikor azonban október 23-án kirobbant Magyarországon a tömegfelkelés, és a gyökeresen meg-

azt állítják, hogy a személyi kultusz produktuma. A fiatal művészek, panaszkodott Ék, mind nagyobb számban kerülnek a mai nyugati művészetet irányító régi „formalisták” befolyása alá. „A kirohanások a szovjet művészet ellen és vezető szerepének elutasítása mára divattá vált. A jelenségben Lukács György nézetei kelnek új életre, aki a maga idején igyekezett lekicsinyelni a szovjet művészetet, és elmaradottnak nyilvánította a nyugatival szemben. Lukács, mint ismeretes, arra a marxi tézisére apellált, hogy a fejlettebb társadalmi berendezkedéssel nem feltétlenül jár együtt a magasabb művészet, mert a művészet képes lemaradni a társadalmi fejlődéstől. Ehhez a tézishez kapcsolódik az az elferdített magyarázat, amely azt volna hivatott bizonyítani, hogy a szovjet művészet fejlődésében lemaradt a nyugati mögött” (AVPR, f. 077., op. 37., p. 188., d. 10., l.162.).

³⁷ *A Szovjetunió és az 1956-os magyar válság. Dokumentumok*, 262. o.

³⁸ Ugyanott, 278. o.

változott helyzetben sor került az új magyar kormány összeállítására, a legmagasabb köröket képviselő megbízottak, A. I. Mikojan és M. A. Szuszlov is támogatta az idős tudós jelölését a népművelési miniszteri posztra mint az adott körülmények között optimális személyt. Október 27-én Mikojan és Szuszlov azt jelentette a KB elnökségének, hogy a népművelési miniszteri poszton „Lukácsot erősítették meg – a híres filozófust, aki ugyan nem kevés zavaros tételt állított fel a filozófiában, de politikailag megbízhatóbb, az értelmiség körében pedig tekintélyesebb ember”, mint az előzőleg javasolt Kardos László, a népi mozgalom tagja.³⁹

Közismert tény, hogy Nagy Imre kormányának nem sikerült stabilizálnia a helyzetet az országban, és október 31-én Moszkvában az a döntés született, hogy katonai erővel juttatnak hatalomra egy új, a Szovjetunió számára elfogadhatóbb kormányt. Nyomban el is kezdődött a felkészülés a döntő katonai akcióra, aminek időpontját november 4-ére tűzték ki. Azon a napon, kora reggel Lukács György és felesége, Bortstieber Gertrúd, többekkel együtt Nagy Imre környezetéből, a jugoszláv nagykövetségen rejtőzött el 18-áig, ahonnan a szovjet titkosszolgálat az előzetes ígérek ellenére Romániába vitte őket, és csak 1957 áprilisában kaptak engedélyt a hazatérésre. Ápriliséig Lukács sorsáról keveset lehetett hallani, ami erősen felbolygatta a világ közvéleményét, különösen az írók és értelmiségiek körében. „Szeretnék még pontos információkat kapni Lukács sorsáról. A francia haladó közvélemény aggódik érte, de ha hazatérve teljes megalapozottsággal mondhatom, hogy Lukácsot jó körülmények között tartják, van lehetősége az írásra, és foglalkozni tud a saját dolgaival, akkor annak jó hatása volna Franciaországban, sok embert megnyugtatna és megbékéltetne, kiváltképp Sartre-ot”

³⁹ Ugyanott 416. o.

– mondta a Szovjet Írószövetség titkárának, B. Polevojnak az 1957-ben Moszkvába látogató francia író, Vercors.⁴⁰ Angliában hasonló kérdéssel fordult a szovjet képviselőkhöz a neves filozófus, B. Russel, aki mint a békemozgalom híve működött együtt Moszkvával. A világon a legkevésbé dogmatizálódott olasz kommunista párthoz közel álló értelmiségiek, akikkel a filozófus régi és szoros kapcsolatokat ápolt, többek között a híres Feltrinelli és Einaudi kiadókkal, azzal a javaslattal álltak elő, hogy Olaszországba hívják Lukácsot állandó letelepedésre, amit nem támogattak sem Moszkvában, sem Budapesten⁴¹. A Lukács védelmére szervezett nemzetközi kampány egy tiltakozólevéllel kezdődött, amelyet Jugoszláviában írtak alá a legnagyobb írók a filozófus törvénytelen romániai száműzetése ellen. A levél, amely minden bizonnyal a belgrádi vezetőség tudtával és beleegyezésével jelent meg, és Moszkvát a „Nagy Imre-csoport”-tal kötött egyezés megszegésével vádolta, különös aggodalmat keltett a Szovjet Írószövetség Külügyi bizottságában. B. Polevoj aláírásával feljegyzés érkezett M. A. Szuszlov nevére az SZKP KB elnökségéhez, amelynek írója azt javasolja, hogy „a lehető legsürgősebben tegyék meg a megfelelő intézkedéseket, ne adjunk

⁴⁰ RGANI, f. 5., op. 30., d. 236., l. 116–118.

⁴¹ A SZKP KB mellett működő, a külföldi kommunista pártokkal való kapcsolatokért felelős osztály helyettes vezetője, I. Vinogradov 1957. február 16-án ezt írta a SZKP KB-nak: „tekintettel arra, hogy a reakció kihasználhatja Lukács Gy. olaszországi látogatását, hogy fokozza a magyar- és szovjetellenes propagandát, továbbá számolva a lehetőséggel, hogy maga Lukács sem viselkedik majd helyesen Olaszországban, célszerűnek látjuk, hogy értesítsük a római szovjet nagykövetséget, és ha olasz barátaink ebben a kérdésben fordulnak hozzá, akkor azt kell közölnie, hogy hozzáállásunk Lukács olaszországi utazásához elutasító” (RGANI). A dokumentum szövege mellett a SZKP KB elnökségi tagjának A. Mikojanak a széljegyzete olvasható: „jobb volna, ha az elutasító vélemény a magyar elvtársak nevében jelenne meg, nem pedig a Szovjetunióban”.

lehetőséget kultúránk ellenségeinek”, hogy Lukácsot „mártír”-nak állítsák be, és az ő nevét tűzzék „az ellenünk irányuló újabb hadjárat zászlajára”.⁴² Az SZK(b) P KB-ban azonban viszonylag nyugodtan fogadták a jugoszláv írók levelét, és kijelentették, hogy nincs különösebb alapja annak, hogy „beleavatkozzanak magyar barátaik ügyébe”.⁴³ A filozófus sorsa továbbra is kérdéses maradt. Történetek kísérletek arra, hogy törés következék be a Nagy Imre-csoporton belül. A csoport néhány tagjára, de főleg Lukácsra nyomást próbáltak gyakorolni, hogy lépjenek föl a megdöntött miniszterelnök álláspontjával szemben, aki nem akart kompromisszumokat kötni az új magyar államfővel, Kádár Jánossal. Lukács „megdolgozása” már az első héten elkezdődött Snagovban, azon a román üdülőhelyen, ahol rendőri őrizetben tartózkodott. A filozófus lehetőséget kapott arra, hogy a könyvtárban dolgozzék, szakkönyveket hoztak neki, és felajánlották, hogy tartson előadás-sorozatot a bukaresti pártfőiskolán. Nem csupán a magyar politikai menekültek között, de a budapesti értelmiségiek köreiből is hallatszottak afféle hangok, hogy Lukácsot esetleg megint népművelési miniszterré vagy a Magyar Tudományos Akadémia elnökévé választják.⁴⁴ Ezek a hírek azonban csak hírek maradtak. Az a tény, hogy Lukács a kegyvesztett miniszterelnök vezetői körébe tartozott, a kádári vonal szemében végképp alkalmatlan személlyé tette a filozófust, hogy tevékeny résztve-

⁴² Ugyanott, f. 5., op. 36., d. 13., l. 105–107.

⁴³ Ugyanott.

⁴⁴ Ez utóbbi gondolatot különösen Lukács feleségének az első házasságából származó, idősebbik fia, a neves fizikus, Jánosi L., a Magyar Tudományos Akadémia tagja hangoztatta. Január 8-án egy szovjet diplomátának azt bizonygatta, hogy most, amikor az Akadémia teljes vezetését kommunistaellenes beállítottságú tudósok akarják átvenni, mindkét oldalról Lukács volna a legelfogadhatóbb személy az elnöki tisztségre (ugyanott, op. 28., d. 479., l. 105–109.).

vője legyen a tudományos és kulturális életnek. Lukács a maga részéről egyetlen látható gesztust sem tett, ami arra utalt volna, hogy hajlandó elfogadni egy másik forgatókönyvet. Világosan megmondta, hogy kész kritikát gyakorolni a volt miniszterelnök bizonyos cselekedeteivel szemben, amelyekkel eleve nem értett egyet, de csak akkor, ha mindketten szabadlábba kerülnek, mert a fogva tartásban nem áll szándékában fellépni az elvtársa ellen. A románok javaslatára, hogy tartson előadásokat a pártiskolán, Lukács szintén elutasítóan felelt, saját politikai száműzött státusára hivatkozva. A snagovi társak visszaemlékezései szerint a filozófusnak nyílt ellentétei voltak Nagy Imrével, de sohasem hagyta volna cserben sorstársát, felhasználva saját komoly tekintélyét a foglyok között. Mindvégig felette állt a nap mint nap változó politikai konjunktúrának, és a legcsekélyebb készletet sem érezte, hogy belemenjen kicsinyes vitákba.⁴⁵

Amikor Lukács a Kádár-kormány megbízottaival találkozott Snagovban, elismerte, hogy jó néhány tettét elhibázottnak érzi, emellett biztosította őket, hogy hazájába visszatérve nem kíván bekapcsolódni a politikai életbe, visszavonultan szeretne élni, újságírókat nem fogadna, minden idejét tudományos stúdiumokra összpontosítaná. Elmondta még, hogy nem csupán irodalmi és esztétikai kérdéseket vizsgálna, hanem szándéka szerint komolyan tanulmányozná a sztálinizmus filozófiai alapjait is.

Február 26-án az MSZMP ideiglenes KB-jának plénumán hosszas huzavona után határozatot hoztak arról, hogy Lukácsot két másik személlyel együtt elkülönítik a Nagy Imre-csoport Romániába internált több tagjától azon a címen, hogy „közvetlenül nem vettek részt az ellenforradalmi cselekményekben”. Ez azt jelentette,

⁴⁵ Ember Judit: *Menedékjog – 1956. A Nagy Imre-csoport elrablása*. Bp., 1989, 71. o.

hogy ha Nagy Imrét, Losonczi Gézát és másokat bilincsben visznek haza és ott börtönbe csukják őket, akkor Lukácsra már nem vonatkozik hasonló óvintézkedés. Lukács Budapestre érkezését április 11-én nem akarta senki világgá kürtölni,⁴⁶ ennek ellenére a filozófus már az első napoktól kezdve a közérdeklődés középpontjába került szülővárosában: egyre-másra keresték fel tanítványai, akiken keresztül a humán értelmiség legszélesebb köreivel vette fel a kapcsolatot. Hazatérése után öt nappal már szovjet vendégeket is fogadott, a Szovjet Tudományos Akadémia delegációját és egy szovjet békebizottságot. Beszélgetései során kifejtette, hogy a marxizmus revíziójára és a szocialista választási rendszerrel való szakításra irányuló törekvések nem mások, mint törvényszerű válaszok a sztálini politikára, és óvott a szovjet tapasztalatok mechanikus lemásolásától (a kultúrában is), amiben erősen elmarasztalta a korábbi vezetést, élén Rákosival. A lépten-nyomon elhangzó kérdés elől, hogy mekkora felelőssége van a magyar írók egy részének az októberi események eszmei előkészítésében, Lukács jobbnak látta, ha kitér, viszont megjegyezte, hogy az irodalmárok sorozatos letartóztatása csak fokozza a felháborodást és a nyugtalanságot az alkotók körében.

A hetvenkét éves filozófus bizonyos határokig hajlott a kompromisszumokra a Kádár-rezsimmel, abban a reményben, a hatalom megengedi neki, hogy hátralevő napjait alapvető esztétikai munkájának – nevezetesen *Az esztétikum sajátosságának* – szentelje, amelynek munkálataiban jelentősen előrehaladt. A kádár-rezsim az első időkben valóban sugallhatta Lukácsnak az úgynevezett „nyugalmas öregkor” reményét. Az MSZMP

⁴⁶ Kádár a párt Ideiglenes KB-jának februári plenumán kifejezte aggodalmát, hogy Lukácshoz „újságírók, egyetemi hallgatók és mások fognak csatlakozni”.

vezetősége azt ugyan megtagadta tőle, hogy belépjen a pártba,⁴⁷ de eleinte tartózkodott a filozófusnak címzett bármiféle kritikától (valószínűleg azért, mert az 1957 tavaszára-nyarára kialakult bonyolult és ingatag belpolitikai helyzetben a „Lukács-kérdés” nem tartozott azokhoz a legégetőbb problémákhoz, amelyeknek a rendszer érdekeinek megerősödésében volt szerepük). Ha elhangzottak is olykor bíráló megjegyzések, azok csak a tudós egyik-másik politikai lépésére korlátozódtak, például arra, hogy nem volt hajlandó elhatárolódni Nagy Imrétől. Ami Lukács filozófiai, esztétikai és irodalomtörténeti nézeteit illeti, azoknak a bírálata egyelőre nem került napirendre. Egy 1957 szeptemberében nyilvánosságra hozott dokumentum, amely az irodalmi téren tervezett politikai intézkedéseket harangozta be, arról tájékoztatta a társadalmi szervezeteket, hogy az irodalomtörténész és filozófus munkásságának mindenoldalú, tüzetes értékelésére csak később kerül sor. Lukács a száműzetésből való hazatérését követő első hónapokban új publikációkkal hallatott magáról, és nem csupán Magyarországon, hanem külföldön is. A fiatal Marxról szóló írásainak alap gondolata az volt, hogy a marxi tanokat meg kell tisztítani a később rájuk rakódott vulgáris rétegektől. *A különösség mint esztétikai kategória* című monográfiája jelentős mérföldkövévé vált Lukács kései műveinek, amelyekben esztétikai módszereit fejti ki részletesen. Több nyugati országban nagy visszhangot keltett Lukács rövid önéletrajzi írásának a megjelenése, amelyben nemcsak a sztálinizmusnak mint rendszernek a tárgyilagos kritikáját adja, hanem

⁴⁷ Lukács május 15-én írt levelében kérte párttagságának megújítását az MSZMP-ben azon az alapon, hogy életének közel negyven évét töltötte a kommunista mozgalomban. A kérést azzal a hivatkozással utasították el, hogy nem ért egyet az 1956-os események pártértékelésével és az MSZMP általános irányvonalával az új időszakban.

visszaemlékezik saját személyes viszonyára is a szovjet rezsimmel az 1930-as években.⁴⁸ Ez volt Lukácsnak az a megnyilatkozása a maga nyers őszinteségével, amellyel Magyarországon és a szocialista tábor más országaiban is kiváltotta az ideológiai tisztaság védelmezőinek különös indulatát, és lökést adott annak a tömeges üldözési hadjáratnak, amely 1958-ban azután gyökeres fordulatot vett. Akárcsak nyolc évvel korábban, az új kampány is nemzetközi méreteket öltött, és a Nagy Imre-csoport revizionizmusával szemben folyó harc frontvonalát szélesítette, amelyben a volt miniszterelnököt a magyarországi októberi események legfőbb bűnösének nevezték.

Az új Lukács-kritika kezdetének nem Budapest, hanem az NDK volt a helyszíne, ahol az *Einheit* című újság adta meg rá a jelet 1957 nyarán.⁴⁹ Ismert tény, hogy a magyar filozófus, aki gyakorta utazott Berlinbe és tartott előadásokat nagyszámú hallgatóság előtt második anya-

⁴⁸ „Végül is be kell látnom, hogy annak a kettősségnek az okait, hogy a marxista kultúrát egyfelől haladó irányzatok gazdagítják, másfelől viszont viselnie kell a despotikus bürokrácia részéről ránehezedő dogmatizmus súlyát, Sztálin rendszerében és személyében kell keresni... Ezért partizánháborút kellett folytatnom tudományos nézeteimért... Munkáimat úgy jelentettem meg, ahogy tudtam, hivatkozva Sztálinra és nézeteire, az attól különbözőkre, egyszóval a lehető legóvatosabb módon jártam el...” – írta. L.: Utam Marxhoz. Utóirat. In Lukács György: *Curriculum vitae*. Bp., 1982, 228–229. o.

⁴⁹ Programadó jelentősége volt annak a két cikknek, amelyekkel a hivatásos kritikus, Hans Koch jelentkezett 1957 nyarán az NSZEP KB elméleti orgánumban, az *Einheit* (6., 7. szám) című folyóiratban. A szerző leszögezi, hogy Lukács Gy. munkái széles körben terjedtek el Németországban, és nem kis hatással voltak a marxista irodalomtudományi gondolkodás fejlődésére, de figyelmeztet rá, hogy a további sikerek érdekében a magyar filozófus nézeteinek alapos elemzésére van szükség, amikor is feltétlenül el kell választani a bűzát az ocsútól. Alighanem Koch fogalmazta meg elsőként azt a gondolatot, hogy Lukács 1956-os politikai tevékenysége (fellépések a Petőfi Körben, részvétel a Nagy Imre-kormányban, menekülés a jugoszláv nagykövetségre) a világnézetében gyökerezik.

nyelvén, németül, egészen 1956-ig az egyik legnagyobb hatású alak volt Kelet-Németország szellemi életében: 1930 és 1940 között írt munkáit többször is kiadták, a német irodalomtörténet koncepciói pedig, amelyek az 1940-es évek végétől uralkodtak az NDK irodalomtudományi gondolkodásában és meghatározták az egyetemi kurzusok programját, a „nagyrealizmus” elméletének közvetlen hatása alatt alakultak ki. Lukács mint az NDK Tudományos Akadémiájának levelező tagja formailag is hozzátartozott a keletnémet irodalmi és tudományos establishmenthez, befolyása azonban korántsem korlátozódott a hivatalos szférára. Lukács megnyilatkozásai a marxizmus humanizációjának igényével, s a követeléssel, hogy a marxista tanokat meg kell tisztítani a dogmatikus lerakódásoktól, 1956-ban élénk visszhangot váltottak ki a helyzetükkel elégedetlen fiatal értelmiségiekből, akiket fellelkesítettek az SZKP XX. kongresszusának eszméi. „Az akkori világnézetemmel nem kevésbé éreztem magamat Lukács Gy., a filozófus és irodalomkritikus lekötelezettjének. Könyvei olvasása révén, amelyek nagy példányszámban jelentek meg az Aufbau Kiadónál, beavatást nyertem abba, amit úgy neveznek, hogy tudományos szocializmus” – emlékezik vissza Rolf Schneider, akit 1979-ben kizártak az NDK Írószövetségéből, majd Nyugat-Németországba telepítettek (1956-ban az Aufbau munkatársa volt).⁵⁰ 1956 őszén ez az újság közölte nyomtatásban Lukács előadását, amelyet június 28-án olvasott fel Budapesten *A haladás és a reakció harca a mai kultúrában* címmel. A benne egyértelműen kifejtett tézis az eszmék szabad versenyéről felháborodást váltott ki az NSZEP ideológusaiból. Ráadásul néhány nappal később megérkezett a hír a budapesti felkelésről, és ez már végképp arra készítet-

⁵⁰ R. Schneider: Lukács és a budapesti felkelés. In *Land und Welt*, München, 1986, 11. szám, 53. o.

te Walter Ulbrichtot és környezetét, hogy szigorúbban kezelje a magyar befolyás érvényesülésének kérdését a német közgondolkodásban.⁵¹ A magyarországi forradalom híréből halálra vált NDK-s vezetők pontosan Lukácsban látták az ideológiai fertőzés legfőbb hordozóját. Ezt a nézetet osztotta az NDK-beli szovjet nagykövetség is. „A Petőfi Kör cselszövésével szemben indított harcot az NDK-ban külön nehezíti, hogy itt az irodalmárok és filozófusok között sok éve már Lukács Gy. irodalomtudós szabályos kultusza alakult ki – így értékelte Lukács szerepét az NDK-beli Szovjet Nagykövetség vezetője, G. Puskin az 1957. július 27-én kelt feljegyzésében, amelyet a Szovjetunió Külügyminisztériumába küldött.⁵² A magyar filozófus nyilvános bírálata I. Becher próbálta megakadályozni (nemcsak mint költő, hanem mint az NDK akkori népművelési minisztere is), aki korábban is mindig pártfogolta Lukácsot.⁵³ A filozófus védelmében Anna Seghers is felszólt, aki Lukáccsal régi baráti kapcsolatokat ápolt (annak ellenére, hogy iro-

⁵¹ Két nappal a magyarországi forradalom kezdete előtt, október 21-én, a *Sonntag* című újság közölte Háty Gyula cikkét „Szabad szó a népi demokráciában” címmel, amelyben a szerző optimizmusának ad hangot a Magyar Írószövetség vezetőségének megújulása kapcsán. Ez az írás adott újabb alkalmat az NDK vezetőinek, hogy rámutassanak a magyar irodalmárok „bomlasztó hatása”-ra a kelet-németországi értelmiség körében.

⁵² A Szovjetunió kelet-németországi nagykövetének, G. Puskinnak a feljegyzése „A Német Írószövetség helyzetéről” 1957. július 20-án. RGANI, f. 5., op. 33., d. 24., l. 83. A feljegyzésben arról esik szó, hogy W. Harich, G. Maier és mások aktív részvételével Lukács nézeteinek propagandája folyt az irodalmi és filozófiai folyóiratokban (*Sinn und Form, Neue Deutsche Literatur*), valamint a felsőoktatási intézményekben; az Aufbau Kiadó nagy példányszámban jelentette meg műveit, és széles körben emlékeztek meg Lukács hetvenedik születésnapjáról.

⁵³ Lásd G. Puskin feljegyzését 1957. július 27-éről (ugyanott, 83. o.). Lásd még Johannes R. Becher: „Lukács Györgyről 1957-ben”. In Illés László: *Üzenet Thermopüléből. Irodalom- és esztétörténeti tanulmányok a modernitásról, a szociális gondolatról és a globalizációról*. Bp., 1999. 272–276. o.

dalmi kérdésekben, mint például az expresszionizmus körüli vitákban az 1930-as években, a barikád ellenkező oldalán álltak). Az ő véleményük azonban nem volt meghatározó, Bechert a magyarországi forradalom után a kultúrpolitikai vezetés második sorába helyezték. Az NSZEP KB apparátusában határozatok valóságos komplexuma született „Lukács káros hatásának leküzdésére”. A legkeményebb közülük, amely kifejezetten az értelmiség megfélemlítésére szolgált, az Aufbau főszerkesztője, B. Jank ellen indított bírósági eljárás volt, aminek következtében a vádlottat néhány évre börtönbe is zárták felforgató államellenes tevékenység címen.⁵⁴ A filozófussal szemben tekintélyes kommunista írók is felléptek, mint például W. Bredel (aki a weimari Németországban zajlott irodalmi viták óta felemás viszonyban volt Lukáccsal) vagy Kuba.

Magyarországon Lukács tevékenységének radikális átértékelése a hatalom által valamivel később került napirendre. A Kádár-rezsim csak 1957 őszének végén érezte magát elég erősnek ahhoz, hogy a közvélemény ellenére elindítsa kemény kritikai hadjáratát a kortárs magyar kultúra egyik legnagyobb élő képviselője ellen. 1957 novemberében az *Élet és Irodalom* című hetilap részletesen ismertette az NDK egyik vezető kultúrpolitikusa, A. Abusch írását, amely erősen bírálta Lukácsot. Kevéssel később, amikor a nagy költő, József Attila halálának 20. évfordulójáról folytak a megemlékezések, Marosán György, aki akkoriban a kádári párt második embere volt, Lukácsot nyárspolgárnak bélyegezte, és fejére olvasta saját aforizmáját az 1940-es évekből, miszerint a kommunista költő nem „a reguláris hadsereg katonája”, hanem inkább partizán, aki a párttal csak stratégiai cé-

⁵⁴ L. Janka Walter visszaemlékezéseit: Janka Walter: *Schwierigkeiten mit der Wahrheit*. Berlin, Aufbau-Verlag, 1989.

lokban vállal közösséget. Ezután a Magyar Tudományos Akadémia általános ülésén hangzott el bíráló Lukácsról.

A kampány minden héttel és minden új publikációval más és más fordulatot vett. Lukács részvétele a Petőfi Körben és Nagy Imre kormányában vagy a menekülés a jugoszláv nagykövetségre – bármi vetődött is fel, az ellenfelek (Fogarasi B. és mások) szerint nem véletlen, hanem törvényszerű folyamánya volt korábbi filozófusi fejlődésének: Lukács megtanulta, hogy mesterien burkolja bele nézeteit a marxista frazeológiába, de közben mindvégig az a hegelianus idealista maradt, aki a pályája kezdetén volt. Végül csak bebizonyosodott, hogy a filozófiai idealizmus volt az alapja revizionista nézeteinek, még az esztétikában is, és végeredményben ez vezette őt a „politikai kudarchoz”.

Az 1958–1959-es kritikai hadjáratban egyértelműen felismerhetők voltak a korábbi (1949–1950) „Lukács-vita” elemei. Hiába cserélődött ki azóta az ellenlábások többsége, a két kampány közti folytonosság szemmel látható volt a módszerekben és a konkrét vádpontokban. Legfeljebb az 1958-as üldözés bonyolultabb séma szerint folyt, mint majd tíz évvel korábban. Most, az 1956-os események után, Lukácsnak nemcsak ideológiai, világnézetbeli, hanem konkrét politikai hibákat is a szemére lehetett vetni, és az utóbbiak közvetlenül következtek az előbbiekből, azok pedig a még korábbi tévhitekből. A bíráló hasonló „genetikus” módszerei a nézetek történelmi forrásainak meghatározására széles körben elterjedtek kommunista ideológusoknál az 1940-es–1950-es években (jellemző, hogy A. Zsdanov, amikor Anna Ahmatovát bírálta 1946-ban, arra hivatkozott, hogy a művész valamikor az akmeizmus híve volt). Lukács esetében ezt a módszert kétszer is alkalmazták tíz év leforgása alatt. Igaz, hogy a filozófus akkori „revizionizmusát” két forrásból eredeztették. Mert 1950-ben Lukács

„jobboldali elhajlásának” gyökereit az 1929-es, úgynevezett „Blum-tézisek”-ben vélték felfedezni,⁵⁵ a XX. kongresszus után azonban már a kommunista mozgalmi szektásság dicsőítésének hatott volna, ha ugyanezeket a téziseket választják negatív példának. A kampány szervezőinek elgondolása szerint sokkal meggyőzőbben hathatott a hegelianus Lukács bírálata, aki a hírhedt (a kommunista ortodoxok szempontjából pedig egyenesen felforgató) könyv, az 1923-ban megjelent *Történelem és osztálytudat* szerzője volt, mely mű, mint ismeretes, erősen hatott a frankfurti iskolára.

1958 folyamán a Lukács elleni kritikai kampány mind nagyobb méreteket öltött. Az esztétikáját érintő konkrét vádpontok ismétlései voltak azoknak, amelyeket 1940-ben a Szovjetunióban, 1949–1950-ben pedig Magyarországon vettek át egymástól az opponensek. Mindenekelőtt azt szajkózták sűrűn, hogy Lukács a művészi alkotásban lebecsüli az öntudatos marxista világnézet szerepét, és alulértékeli a szovjet kultúra jelentőségét. Ha akadtak új momentumok a bírálatban, akkor azoknak inkább politikai, mintsem esztétikai természetük volt. Lukács 1956. júniusi felszólalásával az MDP Politikai Akadémiáján megerősítette legelszántabb ellenfeleit abban a vádjukban, hogy igyekezett eltussolni a marxista szempontból alapvető antagonizmust a szocializmus és a kapitalizmus között, és helyette más társadalmi ellentéteket hangsúlyozott, különösen azokat, amelyek a békeerők és a háborús erők között feszülnek. Ezenkívül még gyakorta érte kritika – és ez emlékeztetett legtisztábban az 1949–1950-es kampányra – Lukács esztétikai elméletét a „nagy realizmus”-ról, illetve politikai koncepcióját a valóságos és a formális demokráciáról.

⁵⁵ Arról a „jobboldali elhajló” programtervezetről van szó, amelyet Lukács György a bécsi emigrációjában állított össze a magyar kommunista párt számára.

A szóbeli bírálatok után természetesen következtek a konkrét lépések is. Lukács hamarosan kikerült a folyóiratok szerkesztőbizottságaiból, 1958 őszétől pedig megszűnt egyetemi tanári státusa is. Benke Valéria művelődésügyi miniszter írta meg az utasítást, hogy helyezték Lukácsot nyugállományba, azzal a megjegyzéssel, hogy politikai beállítódása miatt nem lehet rábízni a marxista filozófia és esztétika oktatását az egyetemen. A döntés legfőbb oka az volt, hogy előbb Olaszországban, majd utána Nyugat-Németországban is megjelent egy brosúra a realizmus kérdéséről, amelyben világosan kirajzolódott elvi álláspontja a szocialista realizmusról mint a korszak kritikai realizmusáról, amit később Lukács Szolzsenyicin-tanulmányaiban⁵⁶ fejlesztett tovább. Lukács tehát távozott az egyetemről, pedagógusi tevékenységét azonban mégis folytatta, miután rendszeresen összegyűltek nála tanítványai, akik közül az idősebbek éppen az 1950-es évek második felében tették meg az első önálló tudományos lépéseiket. Ezek az összejövetelek vetették meg Lukács filozófiai iskolájának az alapjait, amely az 1970–1980-as években lett világhírűvé Heller Ágnes, Márkus György, Vajda Mihály és Fehér Ferenc művei révén.

1958 nyarán a Lukács-kritika Magyarországról áterjedt a Szovjetunióba. Június 18-án, két nappal azután, hogy a Nagy Imre elleni bírósági per halálos ítélettel zárult, az MSZMP egyik ideológusa, Kállai Gyula azt fejtette a Szovjetunió egyik követségi munkatársának, hogy kívánatos volna, ha a szovjet sajtóban bírálatok jelennének meg Lukácsról. „Most már semmi sem indokolja, hogy a szovjet sajtó önmérsékletet tanúsítson annak megvilágításában, hogy Magyarországon milyen küzdelem folyik Lukács káros revizionista tevékenység-

⁵⁶ Lukacs G.: *Wider den missverstandenen Realismus*. Hamburg, 1958.

gével szemben. Ha a bírálatot a Szovjetunióban kezdték volna, és utána terjedt volna át Magyarországra, akkor az lehetőséget adott volna afféle szóbeszédre, hogy a »kritika Moszkva utasítására történik«, de még ebben a nem szerencsés helyzetben is a nemzetközi munkásmozgalom hasznára vált volna. A valóságban az történt, hogy az első lépéseket a lukácsi befolyás elleni harcban a német elvtársak tették meg (1957 nyarán az *Einheit* című újságban), azután folytatódott Magyarországon, most készülnek rá az olaszok [ez utóbbi állítás végképp nem felelt meg a valóságnak – A. Sz.], úgyhogy a szovjet elvtársak hallgatása most már nem volna egészen érthető”.⁵⁷ A hallgatás, amelyet Kállai számon kért, nem volt hosszadalmas. Még ugyanabban az évben, vagyis 1958-ban a szovjet sajtó részéről is kritikai kirohanások ösztüzébe került a filozófus. A kezdőlövést J. Elszberg adta le augusztusban a *Lityeraternaja gazeta*-ban.⁵⁸ Kevés olyan szovjet esztétikai és irodalomtörténeti tankönyv jelent meg az 1950-es évek vége és az 1960-as évek eleje között, amelyik ne fogalmazta volna meg bírálatát „a revizionista Nagy Imre tetteitársával, Lukács Györggyel szemben, aki lebecsülte a világnézet szerepét a művészi alkotásban, és kisebbitette a szovjet irodalom és kultúra jelentőségét. Néhány társadalomtudós éppen Lukács felülről irányított bírálatával alapozta meg nem kis karrierjét. Különösen érvényes a megállapítás A. Jegorovra, egy agitpropos esztétikai brosúra szerzőjére, aki idővel a Szovjet Tudományos Akadémia Filozófiai és jogi osztályának titkára lett.”⁵⁹

⁵⁷ RGANI, f. 5., op. 33., d. 58., l. 52–53.

⁵⁸ Elszberg, A.: „Lukács téves nézeteiről.” In *Lityeraternaja gazeta*, 1958. augusztus 9.

⁵⁹ L.: Jegorov, A.: „Az esztétika revizionizmusa ellen”. In *Voproszi filozofii*, 1958. 9. szám (a cikk Magyarországon is megjelent: *Társadalmi Szemle*, 1958, 11. szám); Elszberg, J.: A realizmus problémái és az irodalomtudomány feladatai. In *Voproszi Li-*

Ám mintha mi sem történt volna, mert még a Lukács-ellenes kampány tetőfokán sem lohadt a kezdő filozófusok és irodalomkutatók érdeklődése a filozófus munkássága iránt, akik komolyan vették a XX. kongresszus eszméit, és igyekeztek a gondolkodás új forrásaihoz jutni. 1959-ben moszkvai filozófushallgatók egy csoportja (benne N. Motrosilova, később a nyugati filozófia jelentős kutatója és mások) levelet írt Lukácsnak azzal a kéréssel, hogy adja beleegyezését *A fiatal Hegel* egyik fejezetének publikációjához. A filozófus boldogan válaszolt nekik, és akárcsak három évvel azelőtt a Szovjet Tudományos Akadémiának írt, már idézett levelében, „gyümölcsözőnek és fontosnak” minősítette szellemi fejlődése szempontjából a Szovjetunióban töltött éveit. A Hegellel foglalkozó könyv, írta továbbá, akkori munkásságának jellegzetes terméke. Moszkvában dolgozott egy másik művén is, *Az ész trónfosztásán*. „Önöknek nem lesz nehéz elképzelni, hogy milyen fontos lett volna számomra, ha ezeket a könyveket végül megismerheti a filozófia iránt érdeklődő szovjet közönség”.⁶⁰ A magyarországi „események” előtt E. Iljenkovnak jutott eszébe, hogy a *Voproszi filozofii* című folyóiratban részletet közöljön *A fiatal Hegel*ből, amiért szelíd dorgálásban részesült, 1959-ben azonban, a kampány tetőfokán az ötlet Lukács bármelyik, a legkövetkezetesebben marxista munkájának a megjelentetéséről is csak az utópiák birodalmában merülhetett fel.

tyeraturi, 1958, 11. szám. L.: Szucskov, B. cikkét is (Znamja, 1958. 11. szám). A szerzők közül némileg Hevesi M. tűnik ki mélyebb tárgyismeretével, aki később a legjelentősebb szovjet Lukács-kutató lett: Hevesi, M. A.: „Lukács nézeteinek kritikájához”. In *Voproszi filozofii*, 1958. 6. szám

⁶⁰ Sziklai László: „Az »utolsó« kollektív ítélet. Lukács-bírálat 1958/1959.” In *Világosság*, 1988. 4. szám. Lásd még: Sziklai László. *Egyszer volt – hol nem volt*. Bp., 1995, 54. o.

Lukács 1958–1959-es bírálata kevésbé volt hatásos, mint tíz évvel korábban. 1959. április 28-án az MSZMP KB Politikai Bizottsága külön tárgyalta a Lukács-kérdést, és megállapította, hogy a bírált személy megőrizte valamelyes befolyását az értelmiségre.⁶¹ A történészek előtt ismert, hogy 1958–1959-ben a magyar egyetemi ifjúság – benne olyanok is, akik nem voltak fogékonyak a marxizmusra – nemritkán hallatta hangját Lukács védelmében. Hasonló volt a helyzet Kelet-Németországban is. Az 1959-ben az NDK-ban járt szovjet írók küldöttsége úti beszámolójában azt írta a legmagasabb fórumoknak, hogy Lukács változatlanul a legnagyobb tekintély az idősebb nemzedék írói között.⁶²

Az a remény, hogy Lukács akár csak részleges önkritikát gyakorol, nem igazolódott be. A filozófus nemhogy nem állt kötelnek, hanem külföldi tudósítóknak adott mind gyakoribb interjúiban és a Nyugaton újrakiadásra került régebbi publikációi előszavában továbbfejlesztette, pontosította és kiegészítette azokat a gondolatait, amelyekkel bírálatokat vont magára az ortodox pozíciókról (a sztálinizmusról mint módszerek rendszeréről, a béke és a háború erőiről mint korunk legnagyobb el-

⁶¹ RGANI, f. 5., op. 49., d. 198., l. 67. Még 1959. február végén az SZKP KB határozatot hozott az irodalompolitikáról. A határozat elítélőleg szól Lukács elméleti munkásságáról, de csak nagyon általános értelemben. Ugyanakkor a korábbi irodalompolitika „visszásságaiért” részben a „revizionista” Lukácsot, másrészt a „szektásokat” tették meg felelőssé.

⁶² RGANI, f. 5., op. 36., d. 95., l. 116. A Szovjetunióban más írásos dokumentumokban is szó esik arról, hogy Lukácsnak komoly befolyása volt a német irodalmárok egy részére. Többek között abban a tájékoztatásban is az NDK-beli irodalmi élet helyzetéről, amelyet a Szovjet Írószövetség Külügyi bizottsága készített (1960): „az NDK-beli írók között széles körben kaptak lábra a magyar irodalomtudós, Lukács nézetei, aki lényegében tagadja a művészet és az irodalom osztályjellegét, a párt vezető szerepét a kultúra kérdéseiben, és kicsinyíti a szocialista realizmus módszerének jelentőségét” (ugyanott, d. 123., l. 179).

lentétéről és annak szükségességéről, hogy a szépirodalom a tágan értelmezett realista hagyományokhoz folyamodjon, mert csak így haladhatók meg az előző korszak szépítő tendenciái).⁶³ Mindez együtt arra a következtetésre juttatta a kádári vezetést, hogy Lukács a „teljes renegátság” állapotába süllyedt, ezért fokozni kell ellene a támadásokat.⁶⁴ Már a letartóztatás gondolata is a levegőben lebegett, de csakhamar szertefoszlott, mert a világ közvéleménye lankadatlan figyelemmel követte az új „vitát”, és féltő volt, hogy egy bejelentés Lukács letartóztatásáról súlyos következményekkel járna.⁶⁵ Ehhez járult még, hogy Kádár politikája bizonyos ingadozásokkal haladt előre. Az a célkitűzése, hogy a népet az 1956-os forradalom résztvevőivel szemben alkalmazott megtorlásokkal félemlítse meg, 1959 tavaszára a háttérbe szorult. Sőt, a vezető körök a hatalom megszilárdításának érdekében mind többet töprengtek azon, hogy milyen intézkedésekkel lehetne erősíteni a rezsim tekintélyét és miként lehetne javítani a rendszer „imázsán” a nemzetközi közvélemény előtt.

Az új kampány szervezői, akik tájékoztatták terveikről a szovjet diplomatákat, nem kerültek egyszerű fel-

⁶³ Az írások egy részét l. Lukács György: *Curriculum vitae*. Bp., 1982.

⁶⁴ Miután Lukács „semmilyen következtetést nem szűrt le abból, hogy mi történt Magyarországon, és ő maga is folytatja korábbi káros tevékenységét”, az MSZMP KB a sajtó hasábjain készül megszervezni fellépéseket Lukács és követői ellen, közölte 1959. május 5-én J. Csernyakov és V. Krjucskov szovjet diplomatákkal Szirmai István, az MSZMP KB Agitációs és propagandaosztályának vezetője (RGANI, f. 5., op. 49., d. 128., l. 65–66.).

⁶⁵ Egy másik magyar pártfunkcionárius ezt közölte Krjucskovval: „Lukács már eddigi tevékenységével is rászolgált arra, hogy letartóztassák. A magyar elvtársak azonban nem látják célszerűnek, hogy Lukáccsal szemben ilyen intézkedést fogantossanak, mert nem akarják, hogy Nyugaton hűhót csapjanak belőle” (ugyanott).

adat elé. Lukácsnak mint irodalomtudósak és filozófusnak a valamennyire is meggyőző bírálata ugyanis elképzelhetetlen volt alapos teoretikus felkészültség nélkül, márpedig azzal nagyon kevesen dicsekedhettek az agitprop munkatársai közül. Adódtak nehézségek a „vita” témájának népszerűsítésével is: miként fordítsák le az egyes kérdéseket a magas absztrakciók nyelvéről propagandisztikus zsargonra, hogy érthetők legyenek a sokezres közönségnek is. Az MSZMP KB Politikai Bizottságának ülésein leggyakrabban arról folyt vita, hogy Lukácsot milyen formában vessék alá kritikának, milyen mélységekig kell leásni a filozófiai és esztétikai anyagban, konkrétan pedig mit kell felróni a filozófus bűnéül. A többnyire szűkszavú jegyzőkönyvekből ítélve Kádár nyugtalan volt, mert nem tudta elképzelni, miként oldható meg a „Lukács-probléma” úgy, hogy ne csorbuljon a párt tekintélye. A végkövetkeztetés azután az lett, hogy a híres filozófus abban hibás politikai téren, hogy ki akarja békíteni a kommunista és a burzsoá ideológiát, híve a tömbön kívüli politizálásnak (az akkori idők politikai frazeológiája szerint: „titóista”). Ugyanakkor, ellentétben magával Kádár Jánossal is, aki 1956. november 1-jén támogatta Nagy Imrét abban a tervében, hogy Magyarország kilépjen a Varsói Szerződésből, Lukács György egyértelműen és következetesen ellenezte ezt, ami óhatatlanul pikáns vonást adott a Politikai Irodán belül folyó „Lukács-ügy” tárgyalásának. Azt a tézist, hogy Lukács Nagy Imre tette társa volt, végeredményben elvetették, helyette egy másik vádpontnak szenteltek kitüntetett figyelmet: milyen szerepük volt Lukács nézeteinek az „ellenforradalomra” való ideológiai felkészítésben.⁶⁶ Az esztétikai kérdések tekintetében, mint

⁶⁶ Kalmár M.: Lukács és a koegzisztencia (1956–1960). In Beszélő, Bp., 1997. 7. szám.

már volt róla szó, a kritika a kitaposott ösvényen haladt, követve mindenben az 1949-es forgatókönyvet.

A nemzetközi kritikai kampány betetőzése volt 1960-ban annak a gyűjteményes kiadásnak a megjelentetése *Lukács és a revizionizmus* címmel, amely szovjet, keletnémet és magyar filozófusok, irodalomkutatók munkáit foglalta magában.⁶⁷ A sors iróniájaként a kötetet ugyanaz az Aufbau Kiadó jelentette meg, amelyik 1956-ig különösen aktívan propagálta Lukács munkásságát a német közönség körében, 1955-ben pedig egy tekintélyes évfordulós gyűjteményt adott ki a hetvenéves filozófus tiszteletére.⁶⁸ A *Lukács és a revizionizmus* című kötetet mindenekelőtt a nyugati közönségnek szánták, és nem is maradt visszhang nélkül. A kötet annak adta bizonyítékát, hogy a marxista szemlélet (az irodalomkutatásban is), amely 1956-ban ha radikálisan nem is, de bizonyos mértékben megpróbált kiszabadulni a sztálini dogmatizmus béklyójából, most fokozatosan visszatér a merev ortodoxia megszokott medrébe.⁶⁹

Ugyanakkor 1960-ban az is világossá vált, hogy Lukács bírálata hamarosan kifulladásra – egyszerűen azért, mert már nem volt értelme napról napra, ilyen vagy olyan „érvekkel” bizonygatni, hogy Lukács a revizionisták táborához tartozik. Pedig a kritikának újabb tápot adhattott volna, hogy a filozófus 1960. március 2-án átadta az „Eszztétika” első részeit a Magyar Tudományos Akadémia elnökségének.⁷⁰ Csakhogy a feladat, hogy bárki minősé-

⁶⁷ *Georg Lukacs und der Revisionismus. Eine Sammlung von Aufsätzen.* Hrsg. v. Hans Koch. Berlin, Aufbau, 1960. Az NSZEP Lukács ellen irányuló programlépései között l. például A. Abusch cikket: „Lukacs revisionistischer Kampf gegen die sozialistische Literatur”. In A. Abusch: *Kulturelle Probleme des sozialistischen Humanismus.* Berlin, 1962.

⁶⁸ *Georg Lukacs zum 70. Geburtstag.* Berlin, 1955.

⁶⁹ L.: *Lukács-recepció Nyugat-Európában (1956–1963).* Bp., 1983.

⁷⁰ A mű kiadásának szerződéseit ekkor már három ország – Nyugat-Németország, Olaszország és Lengyelország – kiadói írták

gi értékelését adja ennek az alapvető esztétikai műnek, amely német nyelven íródott, meghaladta az MSZMP agitprop osztályának erejét. Nem csoda tehát, hogy a kézirat tanulmányozása elhúzódott, olyannyira, hogy Lukács 1960 nyarán kénytelen volt levélben fordulni az MSZMP KB-hoz, melyben arra panaszkodott, hogy önszántán kívül szellemi elszigeteltségre van kárhozthatva hazájában, Magyarországon. A filozófus valójában mégsem ebben látta a fő gondot, hanem abban, hogy ha megsértik a külföldi kiadókkal kötött megállapodásokat, akkor az erősen rontja a magyar kormány reputációját.⁷¹

A helyzet kétségtelenül bonyolódott azáltal, hogy a nemzetközi vita kezdeményezőinek minden erőfeszítése ellenére, akik sikerként könyvelhették el a *Lukács és a revizionizmus* című kötet megjelenését, a „testvér”-pártok ideológusainak nem volt egyöntetűen elítélő véleménye a magyar irodalomtudósról és filozófusról. Lengyelországban számos kísérletet tettek arra, hogy a marxizmust nemzeti talajba plántálják, de ezek többnyire egyértelmű kudarcba fulladtak, ezért a pártfunkcionáriusok most úgy ítélték meg, hogy ha kiadják Lukács kései esztétikáját, akkor az képes lehet rá, hogy szakmai érdeklődést váltson ki a liberális és a katolikus értelmiség körében, s ez csak hasznára válhat a kommunista ideológiának. A LEMP ideológusai úgy vélekedtek, hogy az esztétikai mű kiadása nem érinthet aktuálpolitikai kérdéseket, és egyre kevésbé álltak ellen annak a kísértésnek, hogy Lukács könyvét a modern marxizmus kirakatának szánják, figyelmen kívül hagyva a mondvacsinált aggodalmat, miszerint a lukácsi esz-

alá. Ennek ellenére Lukács úgy döntött, hogy nem küldi el külföldre a kéziratot a felső fórumok előzetes engedélye nélkül. Amikor a Magyar Tudományos Akadémia megkapta Lukácstól a szöveget, nem volt más ötlete, mint hogy továbbítsa az SZKP KB címére.

⁷¹ L. Kalmár M.: *Lukács és a koegzisztencia (1956–1960)*.

tétika a „trójai faló” szerepét töltheti be az „osztályidegen” nézetek becsempészésében (néhány évvel később ugyanerre az útra léptek az MSZMP ideológusai is, élükön Aczél Györggyel, az SZKP ideológusai viszont csak az 1980-as évek második felében jutottak idáig). Az olasz kommunista párt viszonyát Lukácshoz az a szempont határozta meg, hogy a marxizmus mennyire versenyképes a más ideológiákkal folytatott vitában, és nem is bírálta a magyar filozófust.

A kádári vezetés tudott a lengyel és az olasz kommunisták tervéről, hogy kiadnák országukban *Az esztétikum sajátosságát*, úgyhogy kénytelen volt számolni ezzel a körülménnyel, amikor meghatározta a terjedelmes kézirat sorsát. Nemcsak arról volt szó, hogy nem akart vitába keveredni a testvérpártokkal, de az sem szolgálta volna az érdekeit, ha Nyugaton felerősödnek a hangok a kommunista táborban keletkezett nézeteltérésekről Lukács megítélésében. Annál is kevésbé, mert ez esetben a kádári vezetésnek végképp a neki nem tetsző dogmatikus és ortodox vezető szerepe jutott volna. Másfelől viszont, ha megadja az engedélyt Lukács új művének a megjelentetésére akkor, amikor a szerző ellen folyik a nagyszabású kritikai hadjárat, azt a Szovjetunióban és az NDK-ban úgy értékelnék, mint következetlenséget, a kellő szilárdság hiányát a helyes vonal követésében. Akárhogy is, nehéz volt előre megjósolni, hogy milyen lesz Lukács új munkájának a nemzetközi fogadtatása, ezért az MSZMP vezetői „zsákbamacskát” tartottak a kezükben.⁷²

Ekkor a Politikai Bizottságban elővették Lukács tiltakozását az ellen, hogy szellemi elszigeteltségre kárhoz-

⁷² Lukács maga, aki ragaszkodott a külföldi kiadókkal kötött szerződésben megállapított kötelezettségeinek szigorú betartásához, a hatalom birtokosainak nem kis bosszúságára meg sem említette a könyv megjelentetését Magyarországon. A kézirat magyarra fordítása csak később kezdődött.

tatják. Ennek orvoslására felajánlották neki, hogy hagyja el Magyarországot, és saját belátása szerint válasszon állandó lakóhelyet bármelyik kapitalista országban. Az ajánlatot rövidesen közölték is Lukáccsal, aki azt kereken elutasította, és sértve érezte magát. Mint korábban is mindig, ő magát mindenekelőtt magyar filozófusnak tartotta, és a hátralévő napjait a hazájában kívánta leélni, ahol még ki nem érlelt gondolatainak dolgozhat. Kádár és környezete nem erőltette tovább a kérdést.

Végül, hosszas tanácskozás után, a párt vezetői úgy határoztak, hogy nem akadályozzák meg a könyv külföldi megjelenését, azonkívül elkezdik a német nyelvű kézirat magyarra fordítását a hazai publikáció érdekében. Ezzel lényegében lezárult a hároméves Lukács-ellenes kampány, amely már amúgy is kifulladásban volt. A kádári rezsim az 1960-as években fokozatosan liberalizálódott és nyitottabb lett, amit egyértelműen tükrözött a Lukács-hoz való viszony is. Az 1960-as évek közepén nemcsak *Az esztétikum sajátossága* jelent meg Magyarországon, hanem még jó néhány más Lukács-mű is.

1965 tavaszán a Szovjetunió magyarországi nagykövetsége arról tájékoztatta Moszkvát, hogy a magyar pártvezetés megemlékezéseket tervez Lukács nyolcvanadik születésnapjára.⁷³ A közlés vitát váltott ki a SZKP KB apparátusában. Március 31-én „párt”-értékelés készült Lukácsnak mint irodalomtörténésznek és esztétának a szerepéről, amit az SZKP KB Ideológiai osztályának

⁷³ Lukács jubileumán, azokban a hónapokban, amikor megjelent *Az esztétikum sajátosságának* magyar kiadása, már számos művének folyt a szerkesztése. A különféle publikációkban elismerték Lukács érdemeit a marxista esztétika fejlődésében, a realizmus elméletében, a burzsoá filozófia kritikájában. Mivel a filozófus és a párt közt még nem történt meg a formális kibékülés, Lukács politikai arculatáról általában nem esett szó. Lukács esztétikájának (és irodalomelméletének mint az esztétika részének) a létjogosultságát a marxista paradigmában 1964–1965-től fogva fenntartások nélkül elismerték.

vezetőhelyettese, D. Polikarpov és az osztály instruktora, J. Kuzmenko írt alá: „Lukács helyzetének a különlegessége napjainkban abban áll, hogy ellenfélként lép fel mind a szocialista realizmussal, mind a modernizmus-sal szemben, és a kritikai realizmust jelöli meg a XX. századi művészi gondolkodás legnagyobb vívmányának. E nézete miatt számos bíráló érte már különféle, esetenként homlokegyenest ellenkező elvi álláspontokról. A szovjet sajtóban a marxista esztétika több elvi álláspontjának a revíziójáért ítélték el, de mindenekelőtt azért, amit a művészi pártosság elvéről mondott. E. Fischer, R. Garaudy vagy P. Dex a dogmatikust látja Lukácsban, aki nem képes megérteni az „avantgárd” művészi hozadékának a jelentőségét, képtelen átlépni a normatív esztétika határait. A burzsoá sajtó üdvözli, hogy Lukács tagadja a szocialista realizmus művészi értékeit, bírálja viszont a »következetlenségéért«, mondván, még mindig »túlságosan marxista«⁷⁴. A feljegyzés kitért arra a szerepre is, amelyet „a filozófus az 1956-os ellenforradalmi puccs eszmei előkészítésében betöltött”, és összegzőképpen arra is, hogy a Magyarországon élő Lukács „úgy viselkedik, mint egy független »össz-európai« alkotó, aki szívesebben publikálja esztétikai és politikai jellegű munkáit a nyugatnémet burzsoá kiadóknál”. Az SZKP KB a következő álláspontra jutott: „Lukács – aki-nek nevéhez a marxista esztétika alapelveinek a revíziója kapcsolódik – helytelen politikai viselkedése és téves koncepciói indokolatlanná teszik, hogy a szovjet sajtó megemlékezze évfordulójáról”.⁷⁵ Ezek után a *Pravda*, a *Lityeraternaja gazeta* és a *Voproszi lityeraturi* folyóirat szerkesztőségével azt közölték felülről, hogy nem volna célszerű, ha bármilyen anyagot is publikálnának Lukács évfordulója alkalmából.

⁷⁴ RGANI, f. 5., op. 55., d. 140., l. 134.

⁷⁵ Ugyanott.

Így tehát 1965-re alakult ki az a helyzet, hogy két párt – az SZKP és az MSZMP – eltérő álláspontra helyezkedett Lukács megítélésében. Magyarországon Lukácsot ettől fogva elismerik (még ha fenntartásokkal is) a marxista paradigma részének, a Szovjetunióban viszont, ahol „revizionista” esztétikájának bírálata elcsendesedett ugyan az 1960-as évek közepére, a filozófus munkásságának sokéves elhallgatása következik. Igaz, a szovjet irodalmárok új nemzedéke (az úgynevezett „hatvanasok”-é, akik többségükben hisznek az „emberarcú szocializmus” gondolatában) igyekszik felhasítani a hallgatás függönyét. A *Novij mir* folyóirat szerkesztői, V. Laksin, I. Vingoradov és mások irodalomkritikai irányultságukban folytonosságot próbáltak kialakítani a háború előtti *Lityeraturnij kityjik* hagyományaival, amellet élénken érdeklődtek Lukács legújabb művei iránt is. Amikor az 1960-as évek közepén V. Laksin Budapesten járt, nem szalasztotta el a lehetőséget, hogy személyesen is megismerkedjék a nagy magyar irodalomtudóssal és filozófussal.⁷⁶ Ekkor kezdődött beszélgetés a szocialista realizmus lukácsi értelmezéséről, és folytatódott a két ország irodalmárainak találkozásakor is, amikor 1965 tavaszán magyar írók küldöttsége utazott a Szovjetunióba – a találkozó házigazdái változatlan érdeklődést mutattak annak az embernek az autentikus, hamisítatlan nézetei iránt, akinek a személye körül mindössze pár évvel korábban a legnagyobb port verte fel az antirevizionista kampány.⁷⁷ Lukács koncepciója, aki a kortárs szocialista irodalom vezércsillagának nevezte A. Szolzsenyicin munkásságát, pontosan azért volt vonzó az irodalmárok elégedetlen részének, mert ellene ment a szocialista realizmus lényegéről el-

⁷⁶ Laksin, V. J.: „Visszaemlékezések Lukács Györgyre”. In *Inoszt-rannaja lityeratura*, 1988. 7. szám, 231. o.

⁷⁷ RGANI, f. 5., op. 36., l. 47.

fogadott álláspontnak, amely nem végezte el a kérdés mélyreható kritikai elemzését. Az idős Lukácsnak hiába rótták fel többször hibájaként a marxista ortodoxiát, hiába volt következetes minden választásában a szocialista álláspont mellett, és tanúsított lojalitást a „létező szocializmus”-sal, amely a Szovjetunióban és a kelet-európai országokban kialakult, a kiváló magyar filozófus munkássága váltig csak gyanakvást váltott ki a Sztaraja tér ideológiai tisztaságának őreinél. A brezsnyevi korszakban elfogadott irodalomkutatás egyik hivatalos oszlopának, A. Dimsicnek a maga módján igaza volt, amikor 1968-ban azt írta a KB-nak, hogy Lukács realizmuselmélete „»az egyoldalú kritikai nézetek« előtt nyitja meg az utat, ami nálunk azokban az írásokban mutatkozik meg a legvilágosabban, amelyek a *Novij Mir* folyóiratban jelennek meg (ahol mellel szélva Lukács tanítványai, mit több, a tanítványainak a tanítványai bírnak a legmeghatározóbb befolyással)”.⁷⁸

Magyarországon továbbra sem voltak képesek határozni Lukács párttagságáról,⁷⁹ és ez nyilvánvalóan gátolta a hatalom minden kísérletét, hogy kihasználja a világszerte ismert marxista filozófus tekintélyét annak hirdetésében, hogy a marxizmus fölényben van a többi ideológiával szemben, márpedig odafent mindinkább tudatosult, hogy ez létfontosságú volna a Kádár-rend-

⁷⁸ A. Dimsic feljegyzése az SZKP KB részére 1968. október 14-én, válaszul arra a felkérésre, hogy írjon Lukács követőiről. RGALI, f., 2843., op. 1. d. 652., l. 76. Többek között M. Lifsicet említette, aki tíz éven keresztül Lukács legközvetlenebb köréhez tartozott, A. Tvardovszkijt, aki a *Novij mir* szerkesztőbizottságának volt a tagja az 1960-as években, I. Szacot, aki az 1930-as évekből ismerte Lukácsot (mindketten közreműködtek a *Lityeraturnij Kritjick* szerkesztésében), Lifsic tanítványát, I. Vinogradovot és másokat.

⁷⁹ „A Lukács-kérdés ugyanolyan nehéz, mint volt” – így jellemezték a helyzetet szovjet irodalmároknak az 1965 tavaszán Moszkvába látogató Magyar Írószövetség küldöttségének tagjai (RGANI, f. 5., op. 36., d. 150., l. 47.).

szer liberalizációs folyamatában és a párbeszéd helyreállításában a magyar értelmiséggel (ha csak szigorúan meghatározott keretek között is). Lukács, aki végképp nem hajlott semmilyen önkritikai megnyilatkozásra, a maga részéről szintén törekedett a megbékélésre a párttal, miután meggyőződött róla, hogy az MSZMP vezetősége képes a kurzus megújítására. 1967. augusztus 15-én az MSZMP KB Politikai Bizottsága megtárgyalta Lukács újabb kérelmét, és kedvező határozatot hozott a pártfelvétel kérdésében, ugyanakkor kifejezte reményét, hogy a továbbiakban a filozófus felhagy minden olyan irányú kísérletével, hogy tekintélyét felhasználva „zűrzavart” idézzon elő a szellemi életben, hanem épp ellenkezőleg, munkásságával értékes segítséget nyújt a pártnak és a munkásmozgalomnak. Önkritikát azonban nem követeltek tőle.⁸⁰

Miközben Magyarországon az 1960-as évek közepétől pozitív irányú elmozdulások voltak tapasztalhatók Lukács megítélésében, addig az NDK-ban ennek nyoma sem látszott. A lengyel és a csehszlovák művészértelmiség körében zajló erjedési folyamat arra készítette a keletnémet hatalmat, hogy néhány óvintézkedést hozzon a nemkívánatos hatások semlegesítésére. És Lukácsot ismét a legfőbb céltáblává állították a soron következő

⁸⁰ Másfél hónappal azelőtt, hogy a „Lukács-probléma” terítékre került a magyar Politikai Irodán, Prágában megtartották a csehszlovák írók IV. kongresszusát, ahol az irodalmárok reformszellemű része felhívással élt az alkotás szabadságáért és a nyugati kultúrával való szorosabb kapcsolatok kiépítéséért. Az MSZMP Politikai Bizottsága amiatt aggódott, hogy ha Lukácsot abban az adott pillanatban veszik vissza a pártba, akkor a magyar irodalmi élet résztvevői közül többen hajlamosak lehetnek rá, hogy Prágából jövő impulzusként értékeljék a tényt, ezért ítélte jobbnak, ha nem hozza nyilvánosságra döntését. A filozófus végleges kibéküléséről a kádári rezsimmel abból az interjúból értesülhettek a magyar olvasók, amelyet Lukács adott a legnagyobb pártnapilapnak, a *Népszabadságnak*, 1967. december 24-én.

antirevizionista kampányban.⁸¹ Az NDK ideológiai orgánumi Lukács bírálatát különösen azért látták időszerűnek, mert az 1960-as évek közepére feltűnően megélénkült munkáinak kiadása és újrakiadása az NSZK-ban és Nyugat-Berlinben a Luchterhand és a Rohwolt Kiadónál (természetesen számítva az értelmiségi közönségre a berlini fal mindkét oldalán). A Dimsicnek, aki figyelemmel kísérte a szakirodalmat, minden alapja megvolt arra, hogy az SZKP KB-nak adresszált feljegyzésében megemlítsse: „miközben Lukács Magyarországon él, főként az úgynevezett »nyugati világ«-ban ténykedik”.⁸² Az 1968-as „prágai tavasz”, amikor is a tömegtájékoztatói eszközök néhány hét elteltével gyakorlatilag kikerültek a pártellenőrzés alól, még inkább fokozta a keletnémet vezetők nyugtalanságát, és széles frontot nyitottak a „revizionista” támadással szemben. 1968 márciusában a Varsói Szerződés tagállamainak drezdai találkozóján, amelyet a csehszlovák helyzet értékelésének szenteltek, Walter Ulbricht egy „porosz törzsőrmester” (ahogy még L. Berija nevezte őt) „acélbeton” állhatatosságával hajtogatta Prága ideológiai lázadásának veszélyét, és intézkedéseket tervezett vasfüggöny létesítésére az NDK nem csupán nyugati, hanem déli határára is.

⁸¹ Az NDK-ban ekkorra ismét időszerűnek látják az 1958–1959-es kritika felélesztését, és újra megjelentetnek néhány írást azokból az időkből. L. különösen: „Lukacs’revisionistischer Kampf gegen die Sozialistische Literatur” (1958). In A. Abusch: *Kulturelle Probleme des sozialistischen Humanismus*. Berlin, Aufbau-Verlag, 1967, S. 323–335.

⁸² RGALI, f. 2843., op. 1., d. 652., l. 72. A. Dimsic feljegyzése 1968. október 14-i dátummal az SZKP KB részére az ideológiai szervek megbízásából készült, amelyek ismerni akarták Lukács, az alighanem legnagyobb élő marxista teoretikus álláspontját az 1968-as csehszlovákiai eseményekkel kapcsolatban. A dokumentum megjelent: „Lukács György Moszkvából nézve (1968)”. Szerkesztette, az előszót írta és a jegyzeteket készítette A. Sz. Sztikalin. In *Rosszijszko-avsztrijzkij almanah: isztoriceszskije i kulturnije paralleli*. Moszkva–Sztavropol, 2007, 184–200. o.

Moszkvában nem váltott ki különösebb visszhangot Lukács felvétele az MSZMP-be. Nem úgy az 1968-as csehszlovákiai események. 1968 januárjában a gazdasági reformok elindításával a magyarok körében optimista várakozás uralkodott, és a rendszer ellenzőinek nem volt komoly táptalaja az országban. Senki sem számított azonban arra, hogy miközben a magyar társadalomban szárba szökkennek a politikai pluralizmus magvai, a tapasztalt Kádár János mégis intézkedéseket hoz a „nemkívánatos” nézetek semlegesítésére. Ezek közé tartozott néhány olyan vélemény is, ami Lukács fellépésein hangzott el. 1968 februárjában az MSZMP Agitációs és propagandabizottsága külön foglalkozott a nagy filozófus elméleti és társadalmi tevékenységével. Az aggodalomra az okot nem annyira az esztétikai és irodalomkritikai nézetei adták, mint inkább az 1967-ben Hamburgban *Beszélgetések Lukács Györggyel* címen megjelent gyűjteményes kötet. A kötetet nyugatnémet politológusok – Hans-Heinz Holz, Leo Koffler és Wolfgang Abendrot⁸³ – állították össze, és az interjú, amely a „Szovjetunió – ez nem tipikus” felütő címet viselte, egyidejűleg több külföldi kiadást ért meg Nyugat-Németországban, Csehszlovákiában és Jugoszláviában. Az MSZMP bizottsága jelentésében megjegyezte, hogy Lukács megnyilvánulásai 1965 óta egy meghatározott koncepció szerint alakulnak, amelyben egyaránt megvannak a „helyes” és a vitatott momentumok: túlzott hangsúlyt fektet a fejlődés szovjet útjának a specifikumára, és vitatja, hogy a szovjetunióbeli tapasztalatoknak kellő tanulsága volna a szocializmust építő országok számára; tág értelemben alkalmazza a „sztálinizmus” kategóriát; kissé negatívan értékeli Magyarország utolsó évtizedét a történelmi úton; „túlzottan” hangsúlyozza a bürokratizmus veszélyét, ami véleménye szerint szocialista tartalmától fosztja meg a Szovjetunióban és a

⁸³ *Gesprache mit Georg Lukacs*. Hamburg, 1967.

„népi-demokratikus” országokban zajló társadalmi folyamatokat; esztétikájában egybemossa a szocialista realizmust a kor kritikai realizmusával. Nyilvános bírálatot nem kívántak gyakorolni vele szemben – bár volt hivatalos vélemény Lukács néhány politikai kijelentésének egyoldalúságáról vagy korszerűtlenségéről –, mondván, az csak elvonná figyelmét a párt számára a burzsoá filozófia és esztétika bírálatában „szükséges” munkákról. 1968 után egyébként az MSZMP fő ideológusának, Aczél Györgynek a neve szerepel legsűrűbben az írásos polémiaiban. Az MSZMP vezetősége olykor elhatárolódott Lukács egynémely kijelentésétől, amit külföldi újságírók vagy politológusok előtt tett, publikálásukat azonban nem akadályozta meg Magyarországon, mert tudatában volt, hogy az információk elhallgatása a magyar közönség előtt csak fokozná a felhajtást a filozófus személye körül.⁸⁴

Az augusztus 21-i csehszlovákiai katonai beavatkozás hírére Lukács igen negatívan fogadta. Álláspontja, amit nem rejtett véka alá, azonnal a Sztaraja tér tudomására jutott egyrészt a Szovjetunió magyarországi nagykövetsége, másrészt a Szovjet Írószövetség Külügyi Bizottsága jelentése révén. Ezt követően a sajtó ismét bírálta Lukácsot. 1968. október 30-án a *Lityerturnaja gazeta*-ban megjelent A. Dimsic cikke „Ernst Fischer gyökerei és gyümölcse” címmel és a következő ékesszóló alcímmel: „A magát »marxistának« nevező osztrák író az imperialista propaganda szócsövének a szerepében lép fel”. Az írásban szó esik Lukácsról is, és igencsak elmarasztaló módon.⁸⁵

⁸⁴ A *Kortárs* című irodalmi folyóirat májusi számában megjelent Lukács interjúja a békés egymás mellett élés kérdéséről, amit korábban külföldön publikáltak, és nagy feltűnést keltett.

⁸⁵ A. Dimsic ezt írta: „a Művészet és az egymás mellett élés című könyvében Fischer szinte szóról szóra Lukács György régi és már-már elfelejtett »érveit« ismétli meg, amikor azt igyekszik

A tekintélyes szovjet újságban megjelent Dimsic-cikk a maga túlzottan kemény Lukács-bírálatával értetlenkedést váltott ki Budapesten azokból, akiknek közül volt az MSZMP kultúrpolitikájához. November 3-án a párt vezető ideológusának, Aczél Györgynek a felkérésére Király István, a hivatalosan elismert első számú magyar irodalomtudós felkereste a szovjet nagykövetséget, hogy felhívja az illetékes diplomata figyelmét Lukács lojális magatartására az események idején, és a határozott elutasításra, amikor arra kérték, hogy lépjen fel kritikával a Varsói Szerződés akciójával szemben a nyugati sajtó hasábjain.⁸⁶ A beszélgetés jegyzőkönyvét elküldték a *Lityerturnaja gazeta* főszerkesztőjének, A. Csakovszkijnak, aki a magyar fél részéről érkezett észrevételt a saját véleményével kiegészítve december 8-án továbbította az SZKP KB-nak P. Gyemicsov címére. Csakovszkij véleménye szerint „a *Lityerturnaja gazetának* nehéz kialakítania viszonyát egy szerzőhöz azon az alapon, hogy az illető mit NEM CSINÁLT. Már csak azért is nehéz, mert azt, hogy egy ember mit CSINÁL, ellenőrizni lehet a hozzáférhető forrásokból. Azt, hogy mit NEM CSINÁL, nehéz ellenőrizni”. Úgyhogy, a *Lityerturnaja Gazetának* Csakovszkij értelmezése szerint „nem volt semmilyen ELFOGADHATÓ alapja, hogy megvédje Lukácsot a kritikai észrevételektől”. Annál több alapja van azonban arra, hogy megtegye észrevételeit, mert úgy ítéli meg, hogy elfogadhatatlan volna Lukácsot védelmeznie, aki „a személyi kultusz eltorzulásait a szocializmus építé-

bizonyítani, hogy V. I. Lenin »Pártszervezet és pártos irodalom« című írása csak a pártpublicistáknak szól, és nem vonatkozik a művészi alkotásra”. Megemlíti még, hogy Fischer átvette Lukácstól a „tribunok” és „bürokraták” ellentétpárját is (Lukács híres írására célozva az 1930-as évekből, amely a „Néptribun vagy bürokrata?” címmel jelent meg).

⁸⁶ L. a beszélgetés jegyzőkönyvét: RGANI, f. 5., op. 60., d. 25. l. 222–224.

sével azonosítja”, viszont az efféle és más hasonlóan kártekonny nézeteit bizonyára szívesen közölnék csehszlovák irodalmi orgánumok, mint a Literaturny Noviny és a Literaturny Listy, amelyeknek az élén „revizionisták” állnak. A feljegyzés írójának mindamelllett nem volt ellenvetése a Király által megfogalmazott megjegyzéssel szemben, hogy „a legfontosabb, a két pártot érintő ideológiai kérdésekben pontosabban kellene egyeztetni a fellépéseket”. Csakovszkij, aki hosszú újságírói és folyóirat-szerkesztői pályáján megtanulta, hogy hogyan kell szimatot kapni, és miként lehet érzékenyen reagálni a politikai konjunktúra legkisebb rezdülésére, a következő szavakkal zárta a jelentést: „Nekem személy szerint az a véleményem, hogy ha egyik vagy másik országban megváltozik a viszony egy olyan tartósan rossz hírű alkotóhoz, mint amilyen Lukács, és ráadásul »titokban« változik meg, akkor a nagykövetség kötelessége, hogy erről JÓ IDŐBEN tájékoztassa a KB-t, amelynek apparátusa az ilyen esetben feltétlenül megadja a szükséges irányelveket a sajtóorgánumoknak”.⁸⁷ Ezek a szavak jól tükrözik a szovjet ideológiai establishment zavarát, ami az 1960-as évek közepe óta tartott, és abból adódott, hogy mind a felkészültség, mind a hajlandóság hiányzott belőle ahhoz, hogy kövesse a magyar kollégák példáját Lukács átértékelésében, miközben minden igyekezetével azon volt, hogy elkerülje a pártok közötti nézeteltéréseket.

Tekintettel az MSZMP megváltozott álláspontjára Lukáccsal szemben, Moszkvában olyan határozat született, hogy ne erőltessék a magyar filozófus nyilvános bírálatát abban a nagyarányú revizionistaellenes kampányban, amely 1968 őszén a „prágai tavasz” reformista befolyását volt hivatott semlegesíteni a szovjet értelmiség körében. Ezzel szemben Lukács álláspontja 1968 au-

⁸⁷ L. A. Csakovszkij levelét P. Demicsevhez: ugyanott, l. 225–227.

gusztusában csak fokozta a hivatalos Moszkva feszült viszonyát irányában, olyannyira, hogy még az 1970-es években sem adta jelét készségének Moszkva, hogy a liberálisabb Kádár-rezsim példáját kövesse a nagy filozófus és irodalomtudós tevékenységének megítélésében. Ennek ellenére az 1970-es évek elején a szovjet ideológusok egy része azt a véleményt vallotta, hogy „hiba volt teljes egészében átengedni Lukács György irodalmi-filozófiai örökségét a reakciósnak és a revizionistáknak”. Tervek is készültek azoknak a (zömében irodalomtörténeti) munkáinak a kiadására, amelyek „marxista szempontból a legérettebbek, ha nem is hibátlanok”.⁸⁸ A rendelkezésre álló dokumentumok nem adnak konkrét választ a kérdésre, hogy ezek a tervek miért nem váltak valóra egészen az 1980-as évek második feléig, a „Gorbacsov-korszak”-ig. Csak egy dolog nyilvánvaló: Lukács megítélésekor a szovjet ideológiai orgánumokon belül különféle álláspontok kerültek elmentésbe, és végeredményben azoknak az álláspontja kerelkedett felül, akiknek A. Dimsichez hasonlóan az volt a véleményük, hogy a magyar filozófus és irodalomtudós munkásságának propagandája elvi engedmény a revizionizmusnak, vagy legalábbis nem időszerű az ideológiai harc pillanatnyi bonyolultsága miatt. A „jobboldali elhajló és revizionista” Lukács iránti ellenérzés inerciaja olyan mélyre hatolt az SZKP ideológusainak tudatában, hogy nem csupán azt akadályozta meg náluk, hogy friss szemmel vizsgálják műveit, hanem az „ideológiai front előrelátóbb munkásainak” a kezét is megkötötték a talán hiábavaló, de teljességgel logikus próbálkozások-

⁸⁸ L. az SZKP KB mellett működő Társadalomtudományi Akadémia feljegyzését 1972. március 31-éről „Georg (György) Lukács koncepcióinak és nézeteinek az elemzéséről” címmel. Ugyanott, f. 4., op. 20., d. 829., l. 51–58. Lukács érdemeit a Voproszki filozofii című folyóirat is elismerte egy tisztességes nekrológban (1971. 11. szám).

ban, hogy akár csak a kései Lukács örökségét beépítsék a szocializmus hivatalos elméletébe, és bizonyos mértékig legalább javítsák a marxizmus versenyképességét a más ideológiai irányzatokkal folytatott vitában. Jellemző, hogy még 1985 tavaszán is, amikor az egész világon megemlékeztek Lukács születésének 100. évfordulójáról, az SZKP KB ideológiai osztályain feljegyzések készültek arról, hogy Lukács érdemeinek „mértéktelen kidomborítása” a „lenini korszak” szerepének alábecsüléséhez vezet a marxista filozófia fejlődésében. Ez a gondolat jutott egyértelműen kifejezésre B. Besszonov és I. Narszkij felülről szabályozott évfordulós írásaiban a *Voproszi filozofii* 1985-ös 3. számában.

Az A. Tvardovszkij vezette *Novij mir* folyóirat köreiből úgy értékelték Lukácsot mint a mai kritikai realizmus védelmezőjét, a pártideológusok viszont jobboldali revizionistának könyvelték el annak ellenére is, hogy az 1960-as évektől fogva az irodalmárok és filozófusok egy része egészen másképp viszonyult hozzá. Kétségtelen, hogy hosszasan lehetne beszélni Lukács korszerűtlen hozzáállásáról a modernizmushoz és az avantgárdhoz, azokhoz a törekvésekhez, amelyekkel a tehetséges szovjet és nyugat-európai írók (különösen a legfiatalabb nemzedék) művészi kifejezésük eszköztárát akarták szélesíteni, amikor magukévá tették a modern nyugati irodalmak alkotói tapasztalatát. Nem csoda, hogy a magyar filozófust mind gyakrabban igyekeztek úgy beállítani, mint hajlíthatatlan dogmatikust, aki a maga maradi eszméivel nem képes értékelni számos vadonatúj jelenséget a világirodalomban. Mindemellett, ahogy az A. Dimsic fentebb idézett feljegyzéséből is kiderül, azzal a kritikával, amellyel Lukácsot több ízben elmarasztalták esztétikai nézeteinek korlátoltsága és a realizmus kritériumairól alkotott tézise miatt, sokan még 1968-ban is örömmel értettek egyet a szovjet (akárcsak a

magyar vagy a keletnémet) ortodoxok közül, akik nem bocsátották meg, hogy a filozófus Szolzsenyicinben látta korunk kritikai realizmusának legkiemelkedőbb mesterét, s ezért változatlanul a „jobboldali revizionizmus” vádjával illették.

És az ellentmondásos és következetlen álláspont részben magyarázható azzal az evolúcióval, amelyen a brezsnyevi irányítás éveiben ment keresztül a hivatalosan elfogadott szovjet esztétika. Az 1970-es évekre a szocialista realizmus szigorúan normatív előírásai már a Szovjetunióban is anakronizmusnak minősültek, ehelyett kialakult egy meglehetősen amorf felfogás a szoc-reálról mint alkotó módszerről, és lévén az egyedül „jóváhagyott” irodalmi irány a szocialista országokban, nem engedelmeskedett a formai és stiláris kritériumok semmilyen meghatározott rendszerének. Ráadásul a szocialista realizmusról folytatott elméleti vitákban két egymásnak ellentmondó tendencia került előtérbe. Egyfelől mind többen állították, hogy a szocialista realizmus nyitottabb lehet, és képes felhasználni más irodalmi irányzatok művészi tapasztalatát. Másfelől azonban a módszer deklarált nyitottsága korántsem volt határtalan: Roger Garaudy „parttalan realizmus”-ának kritikája egészen az 1980-as évekig tartotta magát. Fontos megjegyezni, hogy azok a némileg homályos elképzelések a realizmus kritériumairól a művészetben mint olyanban, amelyek az 1970-es évektől az 1980-as évtized elejéig a legszélesebb körben terjedtek el a szocialista realizmus értelmezésében és érvényesültek a hivatalos ideológiában is (kivéve Lengyelországot, ahol ezeket 1956 után gyakorlatilag hivatalosan is elvetették), alapvetően különböztek Lukács koncepciójától, amely megtartotta a gnoszeológiai kiélezettségéből következő „realizmus–antirealizmus” ellentétet, még akkor is, ha a realista módszert nem kötötte valamilyen szigorúan

meghatározott formai-stiláris kánonhoz – itt elég utalnunk értékelésére Thomas Mann, Hoffmann, Heine vagy Ady Endre munkásságáról. Akárhogy is van, be kell látni, hogy Lukács rigorózsága, amely a realizmus és a mítoszteremtés problémáját taglaló értekezésében megnyilvánul, nem érvényesült az alkotói folyamatban a maga objektív realitásában, de még azok az új irányzatok sem alkalmazták, amelyek 1960-tól jelentek meg a Szovjetunió kultúrpolitikájában, ahol már végbe ment a fordulat, ami hivatalosan is lehetővé tette, hogy az irodalmárok szélesebb körben és differenciáltabban tekintsenek a legújabb kori külföldi kultúrára (igencsak az érem másik oldalának tűnt ebben a folyamatban az, amit Lukács vallott: ő a politikai toleranciát sosem azonosította az eszmei kompromisszummal – számára teljességgel elfogadhatatlan volt a realizmus – mint a művészi viszonyulás módszere a valósághoz – kritériumainak a tisztázatlansága, az eklektika és az önkényes ítéletalkotás a modern művészeti eljárásban, az eszmei-stiláris sokrétűségben).

A szovjet olvasó elhatárolódhatott volna a bevett propagandisztikus sztereotípiáktól, és kialakíthatta volna a saját képét Lukácsról, ha megteheti, hogy kézbe veszi bármelyik filozófiai vagy esztétikai munkáját. Ez a lehetőség azonban hosszú ideig nem volt meg számára. Lukács hatalmas, méghozzá következetesen marxista műveinek (*A fiatal Hegel, Az esztétikum sajátossága, A társadalmi lét ontológiájához*) publikációs előkészületei csak az 1980-as évek végén kezdődtek el a Szovjetunióban. Erre az időre azonban a marxizmus autoritása a hazai humán értelmiség tudatában szinte a nullára csökkent, úgyhogy Lukács munkáinak a megjelenése, sajnos, bizonyos értelemben vaktölténnyel való lövésnek bizonyult.

Mégis feltételezhető, hogy korai volna pontot tenni annak a folyamatnak a végére, amelyben az orosz értel-

miség megismeri és feldolgozza magának Lukács munkásságát és tevékenységét. Ezt a reményt élteti *A történelmi regény, A történelem és osztálytudat* és más Lukács-művek megjelenése az 1990-es és a 2000-es évek között, továbbá a korántsem lebecsülhető számú írásoké róla. Lukács öröksége lassan megtisztul a konjunkturális politikai-ideológiai rétegektől, és tárgyává válik az objektív, tudományos tanulmányozásnak mint a XX. századi filozófiai és irodalomtudományi eszmetörténet jelentős vívmánya.

Fordította: Székely Ervin

Lukács György politikai végrendelete 1971. január

(Társadalmi Szemle 1990. 4. sz. 63–89. p.)

Az interjú készítőjének megjegyzései

1970 legvégén Aczél György azt kérte Lukács Györgytől, foglalja össze a pártvezetőség részére azokat a nézeteit, amelyeknek tekintetbe vételét a párt politikájának kialakítása szempontjából szükségesnek tartja. Lukács már halálos beteg volt; ezt mindketten tudták. Abban állapodtak meg, hogy Lukács egy interjúban fogalmazza meg mondanivalóját. Az interjú elkészítésével engem bíztak meg; kölcsönkaptam hozzá Nagy Miklóstól, a pártközpont tudományos és kulturális osztályának akkori vezetőjétől egy magnetofont. Előtte Jánossy Ferencsel, Holló Máriával és Szigeti Katalinnal együtt áttekintettük a kérdésköröket: mi az, ami a pártvezetőséget érdekelheti, és ami Lukács számára fontos lehet. A témajavaslatot Lukács elfogadta, bár aztán a beszélgetés során a témakör némileg módosult.

Maga az interjú 1971. január 5-én és 15-én készült. Az egyes kérdéscsoportok előtt kikapcsolt magnetofon mellett beszéltek meg, mit akar Lukács mondani; ezért sem a szövegben, sem a szalagokon kérdések nem szerepelnek. A szalagokat a pártközpontban gépelték le; a gépíratot én vettem össze a szalagokkal. Szerkesztőként a minimális változtatás elve alapján dolgoztam: csak a nyelvbtlásokat simítottam el. Ezenfelül néhány sorrendcsere történt a szalagokhoz képest: Lukács visszatért egy-egy korábban tárgyalt témára és kiegészítéseket fűzött hozzá; ezeket a részeket a helyükre tettem.

Január 20-án és 28-án Lukács elolvasta és jóváhagyta a megszerkesztett szöveget. A szalagokat és a szöveg végleges változatát Nagy Miklósnak adtam oda; a szöveget (vagy másolatát?) a pártközpont később átadta a Lukács-archívumnak; a szalagok alkalmasint valahol a pártközpontban kallódnak.

Bródy Ferenc

A szerkesztőség megjegyzései

Ma, amikor a magyarországi marxista és baloldali gondolkodás annyi tévút és zsákutca után igyekszik megtalálni önmagát és a helyes utat, nagy szükség lehet Lukács utolsó üzenetének tanulmányozására. Ezért látjuk aktuálisnak a teljes szöveg közzétételét, noha egyes részeit Sziklai László közölte már a *Népszabadságban* (1987. február 7.), és bár az itt következő teljes szöveg számos olyan gondolatot tartalmaz, amelyeket Lukács korábbi megnyilatkozásaiban ilyen vagy olyan formában akár többször is kifejtett. Amellett, hogy az interjú ezen túl több olyan tételt, gondolatot, fejtegetést tartalmaz, amelyek újszerűek lehetnek Lukács művének ismerői számára is, különös fontosságot ad neki az a tény, hogy mintegy politikai végrendeletként foglalja össze azt, amit ő maga élete végén fontosnak, átadni valónak tartott. Számos gondolatának ma is politikai aktualitása van; amiben Lukács gondolati nagysága mellett szerepet játszik az a nyilvánvaló tény, hogy az MSZMP akkori vezetősége nem tulajdonított igazi jelentőséget a szükséges következtetések levonásának; számára Lukács inkább volt „haladó hagyomány” és zászló, mint eszmék forrása.

Így nemcsak azt a megérzést hagyták figyelmen kívül, hogy tanítványait rendőri üldözés veszélye fenye-

geti a hetvenes években, de azt is, amely a munkásság és szakszervezetei közt szélesedő szakadékra, a munkakultúrával szembeni közönyre vonatkozott. Ma sem kevésbé aktuálisak a fejletlen kapitalizmus és a Rákosi-éra sok rossz örökségének továbbélésére figyelmeztető szavak.

Az interjú keletkezésének körülményei magyarázzák bizonyos ismétléseit, töredezettségét, gondolati ugrásait. Ezeket könnyen ki lehetett volna javítani, ha a szöveg Lukács életében jelenik meg, de ma már nem engedhetjük meg magunknak azt a szabadságot, hogy átszerkesszük. A gondolatmenet így is teljesen érthető és követhető, legfeljebb fokozott figyelmet kíván helyenként – ennyit pedig Lukács politikai végakarata, üzenete megérdemel.

Bár Lukács életének és tevékenységének ma már jelentős irodalma van, 1956 utáni hányattatásairól ezekben kevés szó eshetett, nemrég még érvényes tilalmak és a dokumentumok hozzáférhetetlensége miatt. Ezért az MSZMP-hez való kapcsolatát tárgyaló III. rész után mellékletként közlünk néhány dokumentumot, melyek alátámasztják, konkrétabbá teszik az általa elmondottakat, és az interjú különböző részeiben szó esik róluk. Ezek:

- Lukács György levele Kádár Jánoshoz a romániai Snagovból 1957. március 10-én;
- Feljegyzés a Politikai Bizottságnak a Lukács Györggyel 1966. június 24-én folytatott megbeszélésről;
- Lukács György levele az MSZMP KB Titkárságához 1967. augusztus 9-én;
- Lukács György levele 1968. augusztus 24-én a csehszlovákiai bevonulással kapcsolatosan.

I. Interjú a KB részére

Ha a X. kongresszus előtt, alatt és után elhangzó dolgokról a véleményemet meg kell mondanom, akkor egyszerűen azt mondhatom, hogy ha ezek át volnának téve állító módból óhajító módba, akkor száz százalékra meg volnék mindennel elégedve. Ez azonban nem történt meg, és egy egész csomó dolog, ami nálunk egy nagyon távoli óhaj, úgy van tárgyalva, mintha a mi valóságunknak egy része volna.

Ez különösen vonatkozik a demokratizálás összes kérdéseire. Tudniillik formálisan megvan egy bizonyos demokratizálás, csak azt ne felejtjük el, hogy ez minden diktatúrában mindig megvan, formálisan mi Rákosi alatt éppen úgy „szabadon” választottuk a képviselőt (a „szabadon”-t idézőjelben mondom), mint ahogy most választottuk – és én ezt meg tudom ítélni a saját reakcióból: mivel én fontos kérdésnek tartottam, hogy a választási statisztika azt mutassa, hogy minél nagyobb százaléka a lakosságnak szavazott le, ennél fogva én minden választáson részt vettem, leadtam a cédulámat, de be kell vallani, most az utolsó 25 év alatt egyszer sem néztem meg, hogy ki áll a szavazócédulán. Azt hiszem, hogy ez egy bizonyos fokig fotográfiája annak, hogy mennyiben demokratikus és mennyiben nem demokratikus a választási rendszer. Nem demokratikus dolog abban volt, hogy engem az a kérdés, hogy ki képvisel engem a képviselőházban, abszolúte nem érdekelt. Ez az érzésem azonban, meg kell mondanom, hogy Tisza István alatt is megvolt.

A több jelölt is csak akkor jelent több demokráciát, ha a jelöltek azzal a kerülettel, amelyet képviselnek, egy bizonyos kapcsolatban állnak. Amennyiben a szavazó polgároknak ezekkel semmi kapcsolatuk nincs, semmi beleszólásuk abba, hogy ki legyen a jelölt és így tovább,

ebben az esetben a dolog nem jobb, mint az amerikai elnökválasztás: ott is két jelöltről van szó. A két jelölt magában véve még egyáltalában nem jelent demokráciát; demokrácia akkor jön létre, ha a jelölt és a kerülete között egy bizonyos kapcsolat van, ami azt jelenti – én nem azt mondom, hogy a képviselőnek a kerülete csip-csup ügyeivel kell foglalkoznia, de hogy a képviselőnek tisztában kell lenni azzal, hogy az ország nagy kérdéseiben, nem az országnak, hanem az ő kerületének mi a hangulata, mert csak ebben az esetben lehet ő közvetítő az országos határozat és a kerülete között.

Úgyhogy én ezt a reformot csak egy formális reformnak tekintem, nagyon lehetséges, hogy nagyon sok ember lesz, aki teljesen véletlenül dobja bele ezt vagy azt a nevet, anélkül, hogy a választás kérdése komolyan felmerült volna. Ezek vonatkoznak éppen a valóságos demokratikus kérdésekre. Vonatkoznak arra, hogy olyan dolgokban, amelyek nem is érintenek országos kérdéseket, egy végigvitt vita lehetséges-e. Tudjuk jól, hogy még irodalmi kérdésekben is van egy hivatalos álláspont: bizonyos esetekben megesk, hogy az első kritika nem a hivatalos álláspontot fejezi ki, ezt a Népszabadság rendkívül hamar korrigálja, s helyreállítja a hivatalos álláspontot – gondoljon csak a Konrád regényének a kérdésére, ami igazán nem volt egy olyan országos kérdés, amely esetleg nemzetközi zavart idézhetett volna elő, mert a fene se törődött azzal, hogy mi a Konrád regényét dicsérjük-e vagy nem, és mégis, ez a gyorsan beálló és demokratikus formába öltöztetett korrekció a Konrád kérdésében is nagyon hamar bekövetkezett.

Most ez az, ami ellen én tiltakozom, hogy mi itten egy befejezett demokráciáról beszéljünk. Én egyáltalában nem vonom kétségbe azt, hogy a Kádár elvtárs és egy csomó elvtárs a vezetőségben tényleg demokráciát akarnak. Ha ők azt mondanák, hogy demokráciát akarunk,

segíts nekünk ennek a megvalósításában, én lelkesedéssel segítenék. Ha azt mondják, hogy megvalósítottuk a demokráciát, akkor hátradőlök a karosszékben, és azt mondom, hogy szeretném látni.

Én itt – és mindjárt utalnék az utolsó lengyel válságra –, én itt egy döntő kérdésnek a szakszervezeti kérdést tartom. Nem abból a szempontból képzelem – mert az nagyon messze távoli dolog –, hogy a munkások a szakszervezetben valamit elhatározzanak, és a központ azt kénytelen legyen akarata ellenére végrehajtani – azt hiszem, hogy ilyen utópista Magyarországon nincs, aki ilyesmit el tudna képzelni. De így most létrejön az üzemi munkásságban egy apátia. Ez az apátia körülbelül így fejeződnek ki, ha a munkások megmondanák a véleményüket, hogy nem érdemes elmenni a közgyűlésre, nem érdemes felszólalni, ugyanis az történik, amit a bürokrácia akar. Ez a mai munkásoknak a hangulata. Most azt lehetne mondani, hogy ez ugyan nem demokratikus, de egy nagyon kényelmes, jól kezelhető és jól irányítható állapotot hoz létre. A baj csak az, hogy a munkásokat igazán vezetni csak akkor lehet, ha igazán vezetjük őket. Értve ezalatt, hogy ismerjük azokat a szükségleteket, amelyek bennük felmerülnek; ezek a szükségletek vagy helyesek, akkor eleget teszünk nekik, vagy helytelenek, akkor vitatkozunk a munkásokkal, és igyekszünk őket megnyerni a helyes álláspontnak – de semmiképpen sem az a jó, ami ma fennáll.

És most ennek a veszélyéről szeretnék beszélni. A régi szakszervezeti mozgalmakat is az karakterizálta, hogy ahol a munkások maguk határozták el a maguk gazdasági politikáját – összhangba hozva a párttal és a szakszervezettel –, ott a vadsztrájkoknak a száma nagyon kicsi volt. Vadsztrájkok nem az úgynevezett radikális területeken voltak sűrűn elterjedve, hanem ott, ahol a bürokrácia már a kapitalizmus idejében egyszerűen di-

rigálta a munkásságot, s ha létrejött egy olyan szituáció, amelyet a munkások tűrhetetlennek tartottak, ebben a tűrhetetlen szituációban nem lévén senki, akivel meg lehetne tanácskozni a dolgokat – a „nem lévén senki”-t most gyakorlati és nem a hirdetett elméleti szempontból veszem –, kitört az úgynevezett vadsztrájk. Mármost – az én véleményem szerint – ami Lengyelországban történt, az egy tipikus vadsztrájk volt. És tiszta nevetség, hogy most egyszerre a vadsztrájkoló normális munkásokat kinevezzük huligánoknak és nem tudom én micsodáknak; azok éppoly kevésbé huligánok, mint bármely munkás, azok csak egyszerűen elvesztették a türelmüket.

Most már itt lehet vizsgálni, és kétségkívül megvizsgálendő dolog: milyen szerepet játszott a bürokratizmusnak egy olyan foka, mint amilyen Lengyelországban volt, ahol tudniillik hallatlan ostoba módon pont karácsony előtt akartak csinálni egy áremelést.

Én nagyon jól tudom, a mi kormányzatunk ebben sokkal ügyesebb, ilyesmi minálunk nem történne meg. De nem lehet azt állítani, hogy nem történhetik egy olyan intézkedés, amelyre a munkások éppen úgy explodálnak és vadsztrájkot hirdetnek, mivel az igazi szakszervezeti alternatíva ki van kapcsolva az életükből – ez minálunk is és minden népi demokráciában bármikor megtörténhetik.

Én a vadsztrájkot nem egy különleges jelenségnek, hanem a szakszervezeti demokrácia hiánya komplexitásának, túloldalának tartom, és ezért egy rendkívüli veszélyt látok – ezt nagyon sokszor fejeztem már ki – a mi szakszervezetünk trockista vonalon végbement fejlődésében, értve az alatt, hogy az állami vagy félállami végrehajtó apparátusnak egy fajtáját látjuk a szakszervezetekben. Ha azt mondom, hogy trockizmus, arra célzok, hogy az új gazdasági politika bevezetésének az

idején egy orosz pártkongresszuson teoretikus összetűzés volt Trockij és Lenin között.

Trockij azt az álláspontot képviselte, hogy a szakszervezetek mint tömegszervezetek arra valók, hogy támogassák a kormány gazdaságpolitikáját az ipar fejlesztésében. Lenin azon az állásponton volt – természetesen nem idézek szó szerint, csak emlékezetből –, hogy a szakszervezetek feladatai közé tartozik, hogy mint önálló tömegszervezetek a fennálló szocialista kormányzattal szemben, amely telítve van Lenin szerint bürokratikus maradványokkal, hogy ennek a kormánynak az intézkedéseivel szemben, ha kell, megvédelmezzék a munkásokat. Azt hiszem, világos, hogy itt két, pontosan ellenkező álláspontról van szó.

Noha természetesen Lenin sem azt gondolta, hogy a szakszervezeti politika és a kormánynak a gazdaságpolitikája között ne legyen érintkezés, de abban, hogy ő a végső fokot kihangsúlyozta – ti. a munkásnak a megvédését, világos, hogy ebben bennfoglaltatik az, hogy a gazdasági intézkedések végrehajtása előtt a kormány feladata a szakszervezetbe szervezett munkásokat meggyőzni arról, hogy ez helyes dolog és az ő érdekük. Vagyis a Lenin-Trockij-ellentétben a szakszervezetek felülről dirigált bürokratikus államosítása áll szemben a szakszervezeti demokrácia követelésével.

Mármost én ennek a jelentőségét ott látom, hogy itt van a mindennapi életben a lehetőség arra, hogy kormány – szocialista kormány – és a munkásosztály között egy állandó konkrét kapcsolat létrejöjjön, mert ha minden fontos, valamennyire fontos, a munkáséletbe belenyúló gazdasági intézkedést tényleg megvitatnak a szakszervezetben, akkor a kormánynak tudomása van arról, hogy a munkástömegek valóban hogy viszonyultak ehhez a rendelethez. Ennek természetesen megvannak a gyakorlati következményei is. Abszolúte el lehet kép-

zelni, hogy vannak olyan szituációk – nemcsak a háborúban –, amelyekben a kormánynak azt kell mondani a munkásoknak, hogy akár tetszik nektek, akár nem, ezt végre kell hajtani. Hogy egy egyszerű dolgot mondjak: amikor a múlt nyáron volt ez az árvíz nálunk, akkor a munkásokra nagyon sok extra feladat hárult. Érdekes, hogy a magyar munkásság minden további nélkül megértette, hogy ezeket az extra feladatokat végre kell hajtani. És ha egy szakszervezeti vitán ment volna ez keresztül, ez kétségkívül kifejezésre is jutott volna. De itt nem megoldás, hogy a munkás azt érezze: egyszer hoz a kormány egy helyes rendeletet, egyszer hoz egy helytelent, és énnekem egyformán végre kell hajtani, semmi beleszólásom nincs. A beleszólásnak, a megvitatásnak, az egymás meggyőzésének azok a módjai, amelyek a szakszervezetben de facto megvitatott kérdésekben jelentkeznek, ezek teszik az igazi kontaktust a párt és a kormány és a munkásosztály között.

Azt állítom, hogy azáltal, hogy a mi szakszervezeti mozgalmunk Sztálin közvetítésével a Trockij-vonalon fejlődött ki, és ennek egy komoly reformjáról még egyáltalában nincsen szó, még fel sem merül, itt van az optativus-kérdés megint, hogy a sajtóban úgy van tárgyalva a dolog, mintha rég megreformáltuk volna a szakszervezeteket, a valóságban úgy van, hogy egy lépést sem tettünk a szakszervezetek megreformálása irányában; itt jön létre egy szerintem rendkívül veszélyes pont a magyar fejlődésben és a népi demokráciák fejlődésében: az, hogy elhal, az a mindennapos, legális, magától értetődő.

Ebből a sikerült és nem sikerültből nőnek ki azután mindazok a kérdések, amelyek későbbi fejlődésekben egy bizonyos speciális kultúrát hoznak létre. Csak sohasem szabad elfelejteni, hogy bármilyen speciális munkamegosztás révén jön ez létre, ez a speciális munkameg-

osztás sem más, mint egy kifejezési módja annak a munkán alapuló osztársadalmi viszonylatnak, amelyből ez kinő. Amikor mondjuk Görögországban, Spártában kinőtt egy egészen specifikus katonai kultúra, ez a katonai kultúra nem a semmiből, hanem a spártai termelési viszonyokból nőtt ki.

És éppen úgy nem szabad soha elfelejtenünk, hogy a kultúra kérdései mindenkor végső fokon azzal függenek össze, hogy az akkori munka milyen igényeket állít az emberekkel szemben. Hogyha például kifejezésre jut, ami már a 19. században kifejezésre jutott, a munkásosztálynak egy bizonyos kultúrája, ennek például volt egy minimális foka, amely abból adódott, hogy egy analfabéta embernek nagyvárosban élni és nagyvárosi üzemben dolgozni sokkal nehezebb volt, mint egy nem analfabéta embernek. Hogy az alfabetizmus a kapitalizmus fejlődéséből és a városban élésből – ami a kapitalizmussal szintén összefüggésben van – nő ki, azt hiszem, ez egyáltalán nem kétséges. S ennél fogva minden kultúrát abból a szempontból kell megítélni, hogy vajon kik számára, mennyire és milyen mértékben hasznos és előrevivő. Nem szabad elfelejteni, hogy például az a kultúra, amelyet a munkásosztály a kapitalizmusban kapott, kétségkívül elsősorban a tőkésosztálynak volt az érdeke, mert egy nagyvárosban állandó munkásságot enélkül nem lehetett volna szerezni. Ennek aztán az a következménye, hogy ez a munkásság akkor szakszervezetileg és pártszempontból megszervezkedett, és az így szerzett kultúrát a maga érdekeinek a kivívására hasznosította.

Ez megint mutatja, hogy a kultúra egyrészt mennyire nem egy egységes és sematikus megfogható fogalom, másrészt azonban az a helyzet, hogy itt is a mindenkori produkció fejlettségi fokának az életre való átviteléről van szó. Mert nem véletlen, hogy a 18. század munkássága a gépre még géprombolás formájában reagált, a

19. század munkássága már sztrájkok és bérjavítás irányába halad. Ez kétségtelenül a munkáskultúrának egy fejlődése, de éppoly kétségtelen, hogy mind a kettőben egy bizonyos társadalomnak a maga idejében létrejövő munkaformákra való reakciója fejeződik ki.

Azt hiszem, hogy ezt a részét a munkáskultúrának sohasem szabadna elfelejteni, és itt kapcsolódik bele egy rendkívül fontos kérdés, ami a mi számunkra a sztálini korszaknak egy rossz öröksége. Ti. a kapitalizmusban, bármennyire egyenlősítette a gyár, a gépek a munkásoknak a produkcióját, egészen kétségtelenül óriási szerepet játszott, hogy valaki jó munkás-e vagy nem, mert csak technológiai fantaszták képzelik azt el, hogy a technikus fejében a gépek és az összes szerszámok tökéletesen megvannak, s a munkás most egy mechanikus végrehajtó szervvé válik. Azt hiszem, mindenki közülünk, aki életében valaha látott gyárat és gyári munkát, tudja jól, hogy ez egyáltalán nem igaz, hogy a legtökéletesebb technika mellett a munkások végrehajtó módjában – hogyha nincs is más feladatuk, mint hogy valamit a gyárban végrehajtsanak – óriási fokozatok vannak jó és rossz munka között.

Most már a sztálini időben, amely kizárólag a munkaprodukció mennyiségét állította előtérbe, a jó munkának a koncepciója kiveszett, a jó munka becsülete kisebb lett az üzemben, mint régen volt, és – ha most szocialista szempontból teszem fel ezt a kérdést – ezzel egy rendkívül rossz és nehéz helyzetet teremtettünk magunknak. Mert Marx ugyan csak nagyon szűkszavúan szokott beszélni a jövőbeli szocialista fejlődésről, de ő a szocialista fejlődés egyik ismérvének tekinti, hogy a munka a pusztán kényszerből átalakul az ember életszükségletévé. Most én merném azt állítani, hogy csak a jó munka válhatik emberi életszükségletté – éppen szemben a pusztán ökonómiai szükségszerűséggel; hiszen persze

minden munka, amit az ember csinál, egy ökonómiai szükségszerűségnek a kifejezése. De az ember a saját fejlődése organikus részének – paradoxnak hangzik talán, de úgy van – csak a jó munkát tekinti. Csak a jó munka ad a munkásnak önérzetet, magabiztosságot és így tovább.

Egyszer egy kitűnő munkással, Karikás Frigyessel beszélgettem a diktatúrában, s megkérdeztem tőle, hogy mi a véleménye Haubrichról. Karikás legyintett a kezével, és azt mondta, Haubrich az egy rossz lakatos. És most én nem állok jól, hogy Haubrich lakatos volt, lehet, hogy más szakmája volt, ezt elfelejtettem. De mindenestre a középfunkcionárius Karikás Frigyes a maga miniszterét aszerint ítélte meg, hogy milyen jó munkás volt a gyárban. Ez a hierarchia a munkások között 19-ben még abszolúte létezett, a sztálini korszak ezt megszeménoen lerombolta, helyébe jött a tisztán kvantitatív produkció.

Hogyha most ezt a jó munka kérdését vizsgáljuk, értve azalatt, hogy akár a kapitalizmus, akár a szocializmus, különbség van a munka jó vagy rossz elvégzése között, akkor az emberek, ha ezt megítélik, a mai közönyösségből indulnak ki, és nem veszik észre, hogy mindennemű munkánál megvan ez a hierarchia. Azt hiszem, nincs az az értelmiségi, aki ne látott volna olyan esetet, hogy X. Y. komoly tudós, tegyük fel, hogy kiváló matematikus, mélyen lenézi az Akadémia matematikus elnökét, mert az rosszabb matematikus őnála. Hiába csinálunk hierarchiát, hiába csinálunk elnököt az egyikből, közönséges tagot, sőt még csak nem is tagot a másiktól, ez a lenézés nem fog megszűnni.

Hogy megint egy fiatalkori emlékre utaljak vissza, én ismertem Fejér Lipótot, amikor még nem volt egyetemi tanár, és nem volt akadémikus. S nem lehet elképzelni, hogy ő Bekéről, aki ordinárius és akadémikus volt, mi-

lyen hallatlan megvetéssel beszélt, azért, mert xy matematikai dologban, amelyet Fejér fedezett fel, a Beke meg sem látta, hogy itt tulajdonképpen probléma van. Most én merném állítani, hogy ez nem egy pusztán intellektuális dolog, hanem a jó munkának a hatása az ember gondolkodására, és ha ez ma csak bizonyos értelmiségi körökben van, akkor ez a mi hibánk, hogy a munkásságból kiveszett, mert azért mondtam el ezt a Karikás-Haubrich-anekdotát, hogy mutassam, mennyire megvolt ez annak az időnek a munkásságában. Ha mi egy szocialista fejlődést akarunk, akkor az nem más, mint: a jó munkából kinőhet a munka mint életszükséglet.

Természetes, hogy ahhoz, hogy a munka életszükséglet legyen, kellene bizonyos szocialista reformok, amelyek a munkának azt a tirannikus és az életet tirannikusan kormányzó mivoltát megszüktik és meggyöngítik. Ti. a munkásnak kevésbé kell a munkát mint olyan kényszermunkát felfogni, amelyet muszáj csinálnia, mert különben éhenhal. Ha ez a szocializmusban megváltozik, és a szocializmusban ez tényleg megváltozhatik, akkor ennek szocialista következménye csak akkor lehet, ha a munkások között, a gyárban magában, talán nem is mindenképpen kifejezésre jutva, megvan ez a hierarchia. Ez a hierarchia természetesen, nagyon jól tudjuk, a tudományban és a művészetben sem érvényesül száz százalékra, s tudjuk jól, hogy nagyon előtérben álló tudósok és művészek vannak, akiknek a munkája sokkal rosszabb, mint egyes háttérben lévőké. Ellenben ez a tendencia mégis kifejlődhetik. A mostani rendszernél a munkások között van egy bizonyos mechanikus elvégzése a munkának, egy bizonyos alkalmazkodás az apparátushoz, amely azután eredményezi azt, hogy az egyik munkásnak több fizetése van, mint a másoknak.

Nem mondom, hogy ezt ma ki lehet küszöbölni, de én illúziósnak tartom azt, hogy ez azután valaha a munka

szocialistává átalakulásához vezethetne. Úgyhogy mi a sztálini korszak fel nem számolása miatt kényszerültünk arra, hogy nem szocializmushoz vezető, hanem bizonyos kapitalizmusban is létező tendenciákat megerősítsünk a munkások mindennapi életmódjában, mert az, hogy az egyiknek van autója, a másiknak nincs, az egyiknek villája, a másiknak nincs, és így tovább, ez kétségkívül egy bizonyos hierarchiát teremt, én csak azt állítanám, hogy ez a hierarchia sohasem fog egy szocialista hierarchiába átvezetni. Mert ez egy tisztán külső érvényesülése az embernek, s a szocializmusnak az a kritériuma, hogy a munka életszükségletté váljék, ebben a keretben nem fejlődhetik ki, ehhez az kell, hogy előtérbe kerüljön a jó munka s a munkásnak az üzemben való helyzete attól függjön, hogy milyen jó munkát csinál. Mert csak a jó munkából fejlődhetik ki az az emberi önérzet, amelyet számtalan tudásban és íróban észlelünk, amely azonban a régi munkásokban éppen úgy megvolt, és szerintem a legszorosabb összefüggésben van magának a munkának a tényével is. Úgyhogy én azt hiszem, hogy ez a probléma, ahogy most itt felmerül, nem termelő-fogyasztó probléma pusztán – ti. a minőség megjavulásának a kérdése –, hanem egy rendkívül fontos átállítása magának a munkának, az egyszerűen kvantitatív eredményeket elérő munkával szemben a jó munkának az érvényre juttatása, s a jó munka mint a munkás életének az alapkategóriája.

Azt hiszem, hogy a jó munka és a munkás kultúrája között a legszorosabb összefüggés van. Aki csak mechanikusan végzi el a munkáját, az a munka után hazamegy, és nem törődik vele. Aki észreveszi azt – és számos munkást ismerek, aki ezt észreveszi –, hogy ennek a gépnek ez a tökéletlensége és az a tökéletessége, azzal megtörténhetik nagyon könnyen, hogy elkezd érdeklődésből mechanikával foglalkozni és így tovább,

a munkások figyelmét éppen a munkájuk irányítja rá arra, hogy a műveltségük nem tökéletes, és számos jó munkást ismertem a régi időből, aki ezen a vonalon vált művelt emberré. Az egyik így, a másik úgy, az egyik a technológiai oldalát, a másik a matematikai oldalát, a harmadik a közgazdasági oldalát fejlesztette, de fejleszteni és fejlődni csak megint egy jó munka alapján lehet, mert ott összefüggésbe kerülnek a különböző jelenségek, és ott a munkásnak a munkásságon túl fejlődő műveltsége és érdeklődési köre – gondoljunk csak olyan típusú munkásokra, mint amilyen Bebel volt, hogy milyen messzire mehet ez – azért végeredményében a munkából kiindulva bontakozik ki.

Nem igaz az, hogy itt egy dualitás van, hogy Bebel egyfelől egy munkás, aki mechanikusan elvégzi a dolgát, másfelől egy ember, aki gondolkodik a társadalmi problémákon. Aki bárki ilyen jelentékeny embernek az életrajzát vizsgálja, az látni fogja, hogy mennyire átmenet van ezek között a dolgok között; amennyiben – azt hiszem, hogy ez is tapasztalható, hogy intellektuális téren is úgy van – amennyiben valamilyen tudományos munkás képes a maga területéről helyesen és jól átmenni általánosabb területekre, az mindig azon a vonalon történik, hogy a maga területén jól elvégzi a maga munkáját. Egy jó historikus hamarabb fog egy igazi történetfilozófiát találni, mint egy tudatlan és rossz historikus. Amivel nem azt állítom, hogy nincsenek tudatlan historikusok, akik történetfilozófiai munkákat írnak – ma minden lehetséges.

Ha a kultúrát általában vesszük, akkor mindig ezt az összefüggést kell hangsúlyozni, mert e nélkül az összefüggés nélkül sehol sincs kultúra. A kultúra, amely ettől függetlenné válik, az lóg a levegőben és bizonyos formalításoknak a megtanulása, amelyeknek semmi jelentősége nincs. Úgyhogy én azt hiszem, hogy a mun-

káskultúrát enélkül elképzelni nem tudjuk, és meg vagyok róla győződve, hogy ha egyszer lesz egy komoly munkáskultúra, annak a legkülönbözőbb tudományokra a közgazdaságtantól a fizikáig meglesz a hatása anynyiban, amennyiben a jól dolgozásból kinőnek problémák, amelyek teoretikusan megoldandók. Ne felejtjük el, hogy ha a modern fizika létrejöttére gondolunk, milyen szoros összefüggésben van az abban a korban létező kézművességgel, hogy a kézművességben felmerülő bizonyos problémák vagy a közlekedésben felmerülő bizonyos problémák kikényszerítették a tudósoktól a magasabbrendű általánosságot. Én merném állítani, hogy olyan kínai fal, amely a munka kultúráját a kultúra kultúrájától elválasztja, nem létezik, hogy a valóságban itt az átmeneteknek a tömegei vannak, és nagyon valószínűnek tartom, hogy azokat a tartalékokat, amelyek a jó munkások tapasztalataiban vannak, a mai társadalom még távolról sem használta fel.

A kultúra világméretű fejlődését illetően úgy áll a dolog, hogy eredetileg az összes magasabbrendű kulturális jelenségek, amelyek mind a termeléssel szoros összefüggésben vannak – gondoljunk csak a parasztok énekeire és táncaira –, kezdetben lokális jelenségek. Később átalakulnak nagyobb lokális jelentőségűekké, és a kapitalizmus fejlődésében létrejön az – már technikailag is megteremtődnek a műszerek ehhez, például a könyvnyomtatásban a pusztai írásos kopírozás helyett –, hogy nemzetközi jelenségekké válnak. A kapitalizmus maga egy nemzetközi áramlat, s így természetesen a vele összefüggő kultúra szintén nemzetközivé válik. Ily módon létrejön az a dupla és egymásnak egyáltalában nem ellentmondó folyamat, hogy minden kultúra egy bizonyos talajon nő, egy bizonyos korszak és bizonyos ország konkrét gazdasági – végső fokon a munkával összefüggő – problémáira adott feleleteknek a segít-

ségével, azonban műalkotásokban, képekben, kompozíciókban, irodalmi művekben és így tovább ezek egy bizonyos nemzetközi jelentőséget kapnak, úgyhogy nemhiába beszélt Goethe a 19. század elején arról, hogy egy világirodalom jött létre.

Ez a világirodalom azt jelenti, hogy a kultúrára adott kulturális, magasabbrendű kulturális válaszok megszűnnek egy kisebb közösség privát ügyei lenni, hanem az emberiségnek az összproblémáivá válnak, s ebből a szempontból ítélendők meg, úgyhogy én egészen nevetségesnek tartom, ha valaki egy fontos kulturális kérdést mint nemzeti belügyet fog fel, mintha valaki például azt mondaná, hogy az, hogy én Shakespeare-hez pozitíve vagy negatíve viszonylom a dráma fejlődése szempontjából, ez beavatkozást jelentene Anglia belügyeibe. Shakespeare rég túlnőtt Anglia belügyein, úgy, ahogy Tolsztoj és Dosztojevszkij és Puskin túlnóttek Oroszország belügyein, és minden kérdés, ami a kultúrában felmerül, ma már csak akkor válik igazán jelentős kérdéssé, hogyha képes a nemzeti határokon túl is befolyásolni a kultúrának a fejlődését. Úgyhogy itt képtelenség egy olyan felfogás, mintha a kultúrának a kritikája a nemzeti létbe való beavatkozás volna. A nemzeti létbe való ilyen beavatkozás kétségkívül létezik, mert ha én azt követelem, mondjuk, mint osztrák ember Magyarországtól, hogy emelje vagy süllyeszze a cigaretta árát, akkor kétségkívül beavatkoznék Magyarország belügyeibe. Ha mint osztrák író azt mondom, hogy Adyt tartom a legnagyobb magyar költőnek, akkor nem avatkoztam be Magyarország belügyeibe.

Szoltsenyicin tényleg ebből a szempontból tett szert a maga világirodalmi jelentőségére. Solzsenyicin közvetlenül az orosz életet ábrázolja, és az orosz életet kritizálja. Ámde annak, hogy a szocializmus helyzete ma az egész világon milyen, hogy egyes országokban hogy fejlődtek

a szocialista pártok, milyen vonzóerejük van és így tovább, ennek nevetséges volna tagadni az összefüggését a Sztálin alatt létrejött orosz fejlődéssel. Most már, hogy ha létrejön egy nagy író, aki ennek a rendszernek a kritikáját meg tudja adni, mégpedig egészen részletes emberi dolgokig lemenő módon meg tudja adni, hogy ő közvetett módon feleletet ad úgyszólván minden ember kérdéseire, aki Nyugaton is, kapitalista országokban is a maga életének az értelmét keresi. Ilyen módon Szolzsenyicin megint azok közé az írók közé tartozik, akik, mint a szovjet irodalomban Gorkij vagy Solohov vagy Makarenko és így tovább – csak neveket sorolok fel rangsorolás nélkül – a maguk szocialista megfigyeléseit képesek voltak úgy kifejezni, hogy azok a nem szocialista országokban élők életvitelére és kultúrájára befolyást gyakoroltak. Ilyen író Szolzsenyicin. És ilyen értelemben azt mondom, hogy mindenkinek joga van Szolzsenyicinhez úgy állást foglalni, ahogy ő azt helyesnek tartja.

Most természetesen felmerül a kérdés: a Nobel-díjat a politikától teljesen elválasztani nem lehet. Ha a Nobel-díj nyerteseinek a listáját vesszük, akkor, ha kezdem az első Nobel-díj-nyertessel, Sully-Proudhomme-mal, azt látom, hogy itt tisztára egy protokoll-udvariasság nyilvánult meg a francia irodalommal szemben. És ennyiben ez, mondjuk egy száz percentre politikai döntés. Ha azt veszem, hogy Thomas Mann vagy Bernard Shaw kapta meg a Nobel-díjat: kétséggkívül Thomas Mann Nobel-díját nem az határozta meg, hogy a Nobel-díj-bizottság akkor Németországhoz így vagy úgy viszonylott. Ennélfogva a Szolzsenyicin-kérdést is szerintem ebből a dupla nézőpontból kell nézni, és ebben az esetben mind a két szempontból nézhető; nézhető egyrészt a nyugat-európai ember szempontjából, aki látja a Szolzsenyicin vizsgálta kérdésnek a kihatását a saját életére, részben egy tisztán irodalmi szempontból, hogy egy nagy iro-

dalmi fejlődés, amely Gorkijjal és Solohovval megindult, és amelyről most már hosszú idő óta úgy látjuk, hogy teljesen zsákutcába futott és teljesen terméketlen, Szolzsenyicinben nagy irodalmi termékenységet mutat.

Kétségkívül a Nobel-díjban megvan mind a két motívum. És ebbe mi nem szólhatunk bele, ez aztán a szovjet irodalomnak a dolga, hogy ő ezt hogy fogja fel – anélkül, hogy ezzel feladnám azt a lehetőséget, hogy ezt a magatartást szintén kritika tárgyává tegyem. Aminthogy tette is az ember szakadatlanul az irodalom folyamán, végeredményében, hogyha Lessing kritizálta a tragédie classique-ot, és a trónra emelte Shakespeare-t és a görögöket, ebben egy ugyanilyen irodalompolitika volt, és természetes, hogy lehettek és voltak is talán franciák, akik ezt egy francia kérdésbe való beavatkozásnak fogták fel; az én véleményem szerint erről, amíg pusztán irodalomról van szó, szó nincsen. A Nobel-díj odaítélésében természetesen foglaltatik egy nagyon sokféleképpen értelmezhető nemzetköziség is.

Felmerül itt mint nagyon fontos kérdés a fejlődés folytonosságának kérdése, és én ezzel foglalkoztam is már régebben többször; akkor abban a formában merült fel, hogy a folytonosságnak, a kontinuitásnak az emberi életben s a társadalmi életben mi a jelentősége. Számos országban, különösen konzervatív országokban, mint amilyen Magyarország, nagyon könnyen létrejön egy olyan felfogás, mint hogyha a kontinuitás fenntartása egyenlő volna a nemzeti lét fenntartásával. Ha visszagondolunk a 67 utáni ideológiákra, akkor azt fogjuk találni, hogy a régi Magyarországgal, értve alatta a vármegyékben uralkodó dzsentrit, értve alatta a nagybirtokokat-hitbizományokat, az egyháznak a javait és így tovább, egyszóval hogy a feudális Magyarországgal Magyarországnak nem lehet szakítania anélkül, hogy saját kultúrájával ne szakítana. Tudvalevő, hogy a konti-

nuitás nem egy általános álláspont, és azt hiszem, hogy mindenki tudja, hogy se Csokonai, se Petőfi, se Ady, se Bartók nem álltak ezen az állásponton.

Ellenben ugyanúgy tudjuk, hogy egészen kitűnő emberek álltak ezen az állásponton, mert ne felejtjük el, hogy amikor Babits a fasizmus ellen fordult, akkor ennek megindokolására írt egy cikket, amelyben elmondja, hogy a nemzeti létnek és a nemzeti lét fenntartásának ehhez semmi köze nincsen, ez egy régi magyar tradíció, amely szemben áll azokkal a hamis felfogásokkal, amelyek vagy a származásból, vagy a produkcióban elfoglalt helyből akarják az embert levezetni. Ezzel Babits, amikor helyesen megtámadta a korabeli készülő fasizmust, ugyanakkor egy bizonyos fokig glorifikálta a 67 utáni Magyarországot, és a nemzeti fejlődésnek erre az ideáljára – szemben (tegyük hozzá itt Babitsnál) az olyan helytelen irányzatokkal, mint a fasizmus és a szocializmus – vonatkozik, ha szabad ezt egy kicsit karikírozottnan kifejezni (én ezt idéztem a Bartókról írott cikkemben), amit Arany János mondott: „Ha egy úri lócsiszárral Találkoztam, s bevert sárral: Nem pöröltem, – Félreálltam, letöröltem.” Nekem nagy a gyanúm, hogy a Babits-féle szellemileg a szocializmus és a fasizmus fölé emelkedő embert Arany János úri lócsiszárnak nevezte volna...

És itt van az egész dolognak a gyökere a magyar fejlődésben, s a magyar fejlődésnek rendkívül lényeges pontja, hogy egyes, kivételes, kiváló emberek kivételével egy igazi opposíció Magyarország feudális berendezésével szemben nem volt. Nem szabad elfelejteni, hogy a magyar hűbéri nagybirtokot csak 45 után osztották fel. Ennélfogva itt Magyarországon két tradíció van, és az én véleményem szerint nem véletlen a mi szocialista beállításunk számára sem, hogy valaki együvé mossa az egész magyar fejlődést – mint ahogy azt pl. a Sötériskola tenni szokta –, vagy pedig élesen megkülönböz-

teti egymástól – ezt egészen nyíltan ki kell mondani – ebben a tekintetben Adyt és a Nyugatot. Mert azzal a ténnyel, hogy a különben elég radikális Ignotus csak azt követelte, hogy a Nyugat-irodalomnak a jogosságát ismerjék el a fennálló irodalom mellett, és Ady ezzel szemben a múltnak a tényleges lerombolását követelte, visszanyúlva az „Eb ura fakó, Ugocsa non coronat”-ra és más dologra, éles ellentét állt be, amely ellentétnek a jelentősége ma sem szűnt meg, mert bizonyos hierarchiáknak a sima elismerése olyan tradíció, ami Magyarországon 67 után fejlődött ki.

Most ezt öltöztethetjük nagyon szép szocialista ruhába, mondhatjuk, hogy ha mi ezt elismerjük, akkor elismerjük, hogy itt Rákosi tulajdonképpen mégiscsak a szocializmust építette – erre én csak azt felelem, hogy Ady ellene volt Tisza Istvánnak, és az egész korszakának, annak ellenére, hogy mégis Tisza Istvánék fejlesztették ki a kapitalizmust Magyarországon, mert hogy itten Tisza István korszakának egy bizonyos kapitalista progresszivitása volt, az egészen kétségtelen. Ez nem szabad, hogy minket ebben a kérdésben megtéveessen, és tisztában kell lennünk azzal, hogy nekünk, ha igazi szocializmust akarunk, fel kell számolnunk a Rákosi-korszak örökségét. Éppoly kevésbé, ahogy Tisza Istvánt nem menti az – Tisza István egy hívének a mondását szoktam ilyenkor idézni –, hogy Tisza István nemcsak egy úr, hanem egy úr, aki dolgozik, ugyanilyen módon és kétségkívül elismerem a buzgóságát nagyon sok embernek most. De hogy a buzgóság keresztülvitelében mennyi még az örökség a Tisza István idejében konzervált magyar feudalizmusból, erről nem akarok most részletesen nyilatkozni, az énszerintem sokkal több, mint amennyit gondolnak.

Úgyhogy ezekben a kérdésekben: hogy hogyan alkalmazkodunk, hogyan ellenkezünk, hogyan vetjük alá

magunkat és így tovább – tudom, hogy ezt rossz néven fogják tőlem venni, de én azt állítom, hogy itt még ma is aktuálisak az Ady vitái a Tisza-korszakbeli engedelmességgel szemben. Hogy itten a mögött a világnézet mögött, hogy Rákosiban és a Rákosi-korszakban nem a szocializmus eltorzítását látjuk, hanem a szocializmus egy bizonyos többé-kevésbé jogosult útját, hogy ebben ennek a magyar konzervativizmusnak rossz maradványai is benne foglaltatnak, és hogy itten az a harc, ami kevés értelmiségi részéről folyik, ti. hogy a Petőfi-, Bartók-, Ady-típust tegyük a magyar fejlődés számára vezető típusná, ez nem pusztán irodalmi kérdés, hanem nagyon messzemenően aktuális kérdés is. Nálunk az én véleményem szerint megvan a folytatása annak, amit az előbb idéztem: hogy Tisza István egy úr, aki dolgozik.

Rákosi beilleszkedik ebbe a tradícióba, és itt azzal tisztában kell lennünk, hogy Rákosi egy egész csomó olyan dolgot csinált, amelyek mindennél, ami eddig a szocializmus történetében volt, rosszabbak. Mert ti. ne felejtjük el: ha összehasonlítjuk a nagy pörököt, az orosz nagy pörököt a Rajk-pörrel, az oroszországi nagy pörök-nél mégis úgy volt, hogy teljesen igazságtalanul ítélték el Zinovjevet is, Buharint is, Radeket is, de egészen kétségtelen, hogy Buharin is és Radek is ellenzékiek voltak. Ellenben Magyarországon csináltunk egy nagyszabású kiirtást a munkásmozgalomban, olyanokkal, akik még ellenzékiek sem voltak. Mert én merem állítani – tudom, hogy a Rajkné ezt tőlem nagyon rossz néven veszi, de ez az igazságon nem változtat semmit –, hogy Rajk ortodox rákosiánus volt. Nem igaz, hogy Rajk ellenzéki lett volna. Én abszolúte nem tudok abba belemenni, hogy a Rajk-kérdésben bármiféle enyhítő körülményt soroljanak fel. Ha mi nem azt mondjuk, hogy a mi szocializmusunknak semmi köze ahhoz, ami Rajkkal történt, mi száz százalékra szakítunk ezzel az egész módszerrel,

ami ide vezetett, akkor vagyunk szocialista talajon, és ha azt mondjuk, hogy a Rajk kivégzése tulajdonképpen része volt a szocializmus építésének, akkor egy nagyarányú hazugságba megyünk bele.

És ez látszik most is, a magyar életnek ez szerintem nagyon fontos része, hogy az emberek önkéntelenül szakítanak a Rákosi-korszak hagyományaival, úgy, hogy amelletts teljes mértékben megmaradnak szocialistáknak. Gondoljunk a mostani magyar agrárfejlődésre. Itt a Rákosi-korszak olyan rossz volt, és annyira zsákutcába vitte az egész agrárfejlődést, hogy a kormány kénytelen volt – hangsúlyozni szeretném, ezért nem teszek neki szemrehányást – még a háztáji gazdálkodást is támogatni, hogy a mezőgazdasági termelés egyáltalában beinduljon. Most, ezeknél a liberális lehetőségeknél fogva, beindult a magyar agrárfejlődés, és mégsem kapcsolódott ehhez a kiinduláshoz, hanem egy szövetkezeti rendszert igyekszik a parasztságnak egy része bevezetni, amely egy sokkal pozitívabb és erősebb lépés a szocializmus felé, mint amilyen a Rákosi-korabeli kolhozizálás volt. Olvastam éppen a mai vagy a tegnapi újságban, hogy valahol a vidéken három téesz összeáll azért, hogy a tyúktenyésztésnél és a tojástermelésnél közös munkálkodás révén nagyobb termelékenységet érjenek el. Ez egy szocialista szembehelyezkedés Rákosi helytelen szocialista kolhozizálásával szemben, és nyoma nincs ebben annak, hogy bárhogyan is elismernék a Rákosi-féle kolhozizálás valamiféle relatív helyességét. Én azon a véleményen vagyok, hogy az elsőprő többsége annak, amit Rákosi annak idején akart csinálni, olyan dolog, ami következményeiben és különösen az emberre való következményeiben példátlanul rossz, és ami ellen csak küzdeni lehet.

Mindnyájan tudjuk, hogy az íróink és különösen újságíróink között tömegesen vannak olyan emberek, akik

ha megírnak egy cikket, amelyben á-t mondanak, és kapnak felülről egy kis intést, rögtön átalakul a cikk és bé-t mondanak benne és az á-t még helytelennek is mondják. Én határozottan tagadom, hogy ez bármiképpen egy tiszteletre méltó örökség volna, amelyet folytatni is kell. Az ilyen emberekkel a szocializmust sosem fogják felépíteni. Megtehetik őket éntőlem akár miniszterelnöknek vagy megyei titkárnak, vagy nem tudom én micso-dának; azért azok mégiscsak a Rákosi-féle mechanikus parancs-szocializmust fogják megvalósítani, és egy valódi szocializmust nem. Most én nem azt állítom, én nem akarok az aktuális kérdésekbe konkrétan beavatkozni, hogy most rögtön az egész apparátust le kellene cserélni, de hogy egy olyan tendenciának kellene lenni, hogy az apparátusban a meggyőződött rákosistákat idővel kivonjuk a forgalomból, vagy olyan helyre tesszük, ahol a befolyásuk kisebb és így tovább, enélkül Magyarország demokratizálását nem lehet keresztülvinni, ez ugyanolyan volna, mint hogyha a Tisza-korszakban akartak volna egy demokratizálást csinálni, és végrehajtó közegnek ezt a Mikszáth-féle dzsentrit választották volna meg, hogy a Noszty fiúból csináltak volna belügmínisztert, hogy az Magyarország demokratizálását hajtsa végre. Én nem mondom, hogy a Noszty fiú okvetlenül rossz ember, még meggyőződött ember is lehet, mindent lehet róla mondani, csak azt, hogy demokrata, nem.

Én nem félek attól, hogy nincsenek alkalmas emberek. Azt, hogy a mostani káder, vezetőkáder messzemenően ilyen Rákosi-féle emberekből áll, ezt én nem vonom kétségbe. Ellenben mélyen meg vagyok róla győződve, hogy minden hivatalban, minden gyárban tömegesen vannak fiatalabb alkalmazottak, fiatalabb mérnökök, akiknek reformhajlandóságuk van. Hogy ne lehetne itten aktuális kérdésekkel kapcsolatban cseréket keresztülvinni, arról egyáltalában nem vagyok meggyőződve.

Én azt hiszem, hogy ezek megint azok a kérdések, ahol mi konzervatív módon oldjuk meg a dolgot, hogy a régi formulára vegyük: az úr, aki dolgozik.

Éppígy az egyetemi politika megint borzasztóan nem egészséges dolog, ahol ezeknek a Rákosi-féle sematizmusoknak az uralma rendkívül rossz módon napvilágra jön. Ha komolyan nézzük a különbséget a magyar diákmozgalmak és a kapitalista országokbeli diákmozgalmak között, ott kétségtelen, hogy a kapitalista diákmozgalmakban, nem mindenütt és nem következetesen, de többször szerepel a kapitalizmus elleni lázadás, szóval egy rendszerellenes fellépésnek a gondolata. Ellenben – én merném állítani, hogy borzasztó kevés kivétellel – a mi diákmozgalmaink tiltakozás az egyetemünk rossz-sága ellen. És ha a magyar kormány tényleg demokratikus állásponton állna, nemcsak optativus-, hanem valóságos formában, akkor felismerné ezekben az elégedetlen diákokban a maga reformszövetségeseit, és nem a rendőrség révén avatkoztatna bele ebbe a dologba, és nem mindig rendőri kihallgatások következnének egy-egy diákmozgalomból. (Amiről azt a humoros dolgot jegyzem meg zárójelben, hogy bármennyire tisztel is engem a magyar kormány, a rendőrség minden egyes embert megkérdez, hogy nem olvasta-e az én könyveimet, mert a rendőrség, az ÁVH éppen ennek az egész rendszernek a következtében engem éppen olyan gyanúsnak tart, mint – nem tudom én – a Fehér Ferencet vagy a Heller Ágnest. Az Aczél elvtárs megteheti azt a különbséget, hogy az én könyvem megjelenik és a Fehér Ferenc könyve nem jelenik meg, az ÁVH nem teszi meg ezt a különbséget.)

Másfelől vannak – pl. 19-ből, 45-ből – jó, demokratikus tradícióink és tapasztalataink is. Persze nem hiszem, hogy most be lehetne vezetni egyszerűen ezeket a demokratikus megoldásokat, ilyen módon ez nem megy.

De hogy egy bizonyos iránymutató szerepük van, az kétségtelen, és én meg vagyok róla győződve, hogy számos paraszt van, aki ma ezekben a szövetkezetekben és ebben a reformmunkában részt vesz, olyan, aki nem írta meg a Donáth Ferenc könyvét a 45–48-as időkről, de aki akkor abban az értelemben élt és cselekedett. Azt szokták mondani, hogy minden út Rómába vezet, egy bizonyos fokig minden gondolkodás a helyeshez vezet, akárhonnan indulnak ki – én csak az ellen volnék, hogy a múlt bárminemű szépítésébe belemenjünk, és mondjuk a Rákosi-féle kolhoz is relatív jó dolognak vegyük, és azt mondjuk, hogy szocialista fejlődése van, a Rákosi-féle kolhoz harminc percentre volt szocialista, a mostani mozgalom mondjuk hatvan vagy hetven percentre szocialista. Egy ilyen kiegyenlítés szerintem igen helytelen dolog, mert ma még nem dőlt el, hogy ezekben az új szövetkezetekben mi lesz a szövetkezeti tagság és a szövetkezeti vezetőség közötti valóságos viszony.

Én egyáltalában nagyon fontosnak és nagyon érdekesnek találnám, hogy ha a mostani magyar agrárkérdés tudományos feldolgozásra kerülne – olyan értelemben tudományosan, ahogy Donáthnak a könyve a 45–48-as időt dolgozza fel –, mert ebben emelődhetnének ki ennek a dolognak a komoly szocialista elemei. Ezt így – hogy régi magyar kifejezést használjak – hasból nem lehet megoldani, itt komoly kutatásra volna szükség, én csak azt hiszem, hogy a Kádárék helyes politikája következtében, amit 57 után már folytattak, amennyiben akkor ők rögtön magukévá tették a Nagy Imre-féle új beszolgáltatási rendeletet, azóta folyik itt nálunk egy fejlődés, amely – egy bizonyos ellentétben az iparral és egy bizonyos ellentétben a kultúrpolitikával is – Magyarországon sokkal nagyobb valóságos közeledést jelent egy demokratikus szocializmus felé, mint ami eddig bármikor volt.

Én nem tudom, hogy sokan vannak-e, akik ilyen erősen hangsúlyozzák azt, hogy a magyar fejlődés az agrár-fejlődésben beindult egy helyes irányban. Ezt én fenntartás nélkül mondtam, természetesen azzal, hogy az egész kérdés még egy tudományosan megvizsgálandó kérdés, mert egyszerűen újsághírek és egyes személyi tapasztalatok alapján egy ilyen nagy mozgalmat igazán értékelni nem lehet. Ellenben most ez a pozitívum, és én azt hiszem, hogy ez nem kis pozitívum. Ezeknek a kérdéseknek a demokratikus perspektívája érdekel engem, és teljesen meg vagyok győződve – és épp az agrárkérdés a nagyon érdekes ebben –, hogy amikor ezek a fiatal parasztok visszajöttek a téeszcsékbe, nem a háztáji gazdálkodás feljavításán dolgoztak. Az ember azt gondolná, hogy azok, akik elmentek a Rákosi-féle téeszből, most fanatikus hívei lesznek egy háztáji megoldásnak. Ezek a fiatal munkások azonban nem azt akarják, hogy minden parasztnak legyen háztáji gazdálkodásban egy marhája, hanem, hogy a szövetkezetnek legyen egy modern marhatenyésztése, amely azután a hús és más dolgok eladása révén a téesznek nagyobb jövedelmet biztosít. És itt van a dolognak egy spontán szocialista oldala, amelyet mi – megint csak azt mondom – nem kutattunk fel kellőképpen; nincs még egy igazi komoly monográfia – tudtommal még készülöben sem – erről a paraszti dologról.

Én megpróbáltam – nem tudom, hogy milyen eredménnyel – Donáth Ferencet rábeszélni, hogy írjon erről egy monográfiát. Itten vannak azok a tényleges fejlődési tendenciák – mert nem lehet tagadni, hogy ez, amiről én mint agrárfejlődésről beszélek, ez egy tényleges létező tendencia –, amelyeket tanulmányozni és támogatni kell és minél inkább országosakká tenni. Ez volna ti., amit én itt a demokratizálás szempontjából a legfontosabbnak tartok. Csakhogy ezt – itt megint az optativus-

kérdésnél vagyunk – nem lehet így megoldani, hogy, mert a parasztok megindultak egy jó szövetkezeti politika irányába, ezért aztán kimondjuk, hogy a munkások is megindultak egy helyes szakszervezeti politika irányába. A kettő között ma még semmi összefüggés nincs.

Itt visszatérek az indicativus és az optativus kérdésre. Az én optativusom az, hogy a munkáskérdésben is induljunk meg azon a helyes úton, amelyen a parasztkérdésben megindultunk. Ezt elhallgatni nem tudom, és éppen a lengyel dolgok megerősítenek abban, hogy a munkáskérdésnek a nem helyes megoldása veszélyt rejt magában, és a kérdés ugrópontja a szakszervezet, persze szerintem nemcsak a szakszervezet, hanem a mindennapi életnek az összes kérdései.

Itt merül fel egy kérdés, ami megint a sztálinista és rákosista múlttal a legszorosabb összefüggésben van, hogy ti. egy páni félelem van attól, hogyha a tömegek spontánul szervezkednek. Szervezkedést csak állami és hivatalos vonalon lehet csinálni, és mihelyt létrejön valamiféle közvetlen szervezkedése az embereknek, akkor ez mindjárt frakciózásnak tekintetik, és az ellenforradalmiság gyanújába kerül. Az a meggyőződésem, hogy a mindennapi élet demokratizálása csak úgy történhetik meg, ha ezzel a Rákosi-időből származó, pontosabban a sztálini időből származó előítélettel szakítunk, és a népességnek, az átlagembernek megengedünk szervezkedést bizonyos konkrét, az életben fontos dolgok keresztülvitelére.

Hogy most csak egy példán illusztráljam a dolgot, tegyük fel, hogy van egy nagyon fontos utca Budapesten, ahol nincs patika. Én nem látom be, hogy ennek az utcának a lakossága miért ne szervezkedhetnék, és csinálhatna egy szervezetet, amelynek feladata a tanácsnál keresztülvinni, hogy patika legyen ebben az utcában. Nem látok ebben az égvilágon semmi veszedelmet, hol-

ott ez mint szöges ellentét szemben áll a Rákosi-korszak egész berendezkedésével. Ma is azt mondják, hogy természetesen minden ember panaszt tehet, írhat levelet a Népszabadságnak és így tovább. De tudjuk nagyon jól, hogy a levelek, az egy darab papír, ami három nap múlva nem létezik, ellenben hogyha van egy ilyen ad hoc szervezet, amely a tanácshoz felmegy, a tanácsot nem hagyja békében, a tanácsot egy bizonyos fokig ostrom alá veszi, akkor előbb-utóbb ez a patika létre fog jönni, és én abszolúte képtelen vagyok belátni, hogy ebből miféle veszedelem származhat a tanácsköztársaságra.

Ez most a szakszervezet mellett a másik pont, mert ti. egy ilyen ad hoc szervezetnek az érintkezése a hatóságokkal sokkal hatásosabb és könnyebb, s ez aztán összefügg a demokratizmus egyéb vonatkozásaival is, mert ha egy kerületben tömegesen vannak ilyen mozgalmak, akkor azt is fogja az ember idővel tudni, hogy az illető képviselőjelöltek, illetve a képviselőjelölteknek a környezete hogyan viszonylik a kerületnek ilyen többé-kevésbé jogos követeléseihöz. Úgyhogy én amelletl vagyok, és ezt tartom a lényegesnek, hogy a mindennapi élet mindennapi kérdéseiben jöjjön létre egy ilyen mozgási szabadság és demokrácia, mert csak ennek a segítségével lehet a bürokratizmus rossz következményeit lenyesni.

Azt látja az ember, és ez, úgy látszik, a külpolitikai irányvonalunkhoz tartozik, hogy Brezsnyevék nagyon sok tekintetben kénytelenek egy, hogy úgy mondjam, kevésbé beavatkozó politikát folytatni. A cseh kérdés az más volt, ottan egészen nagy állami kérdések merültek fel, itt teljesen lokális és rövid lejáratú dolgok – mert hisz én például nem azt állítom, hogy most ennek az utcának a lakossága csináljon egy klubot, válasszon egy elnököt és titkárt, és csináljon egy klubhelyiséget és így tovább, nem erről van szó, hanem arról, hogy egy bizo-

nyos kollektív baj ellen mit lehet tenni. Hány ház van, ahol a lakosság teljes mértékben és joggal elégedetlen a házfelügyelővel. Miért ne állhatnának össze a lakók, és miért ne kívánhatná az ad hoc alakult lakóbizottság a kerülettől, hogy ezt a házfelügyelőt váltsák fel. Én nem látok ebben a magyar tanácsköztársaság vagy a szocializmus szempontjából semminemű veszedelmet. Mert mihelyt a házmester ki van cserélve, a dolognak vége volna. Itt nem arról van szó, hogy állandó szervek jöjjenek létre, hanem csak arról, hogy ilyen, a saját érdekeink képvisellete szempontjából egy célra való ad hoc szövethatóságok ne frakciózásnak, ne ellenzéknek és így tovább számítsanak, hanem számítsanak annak, hogy a lakosság érvényesíteni akarja jogait. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ha ennek a háznak a lakossága azt kívánja, akkor bizottságot alakít, hogy a kerületi párttitkár távozzék, ez természetesen egy nevetséges dolog volna. És ez nem is fog létrejönni. Persze ha egy kerületben nagyarányú elégedetlenség van egy párttitkárral szemben, akkor azt nagyon is meg kellene nézni.

Napi dolgokba nem akarok beleszólni. Én nem tartom magamat politikusnak, és ennél fogva semmi intencióm nincs arra, hogy például a kerületek és a városok közötti tanácsviszonyokat hogyan alakítsák át, ez a politikusok dolga. Én a dolgot a demokrácia ideológiai érvényesülése szempontjából vetem fel, és itt azt tartanám helyesnek, hogy ahelyett, hogy mi a vezetés túlsúlya révén passzivitásba szorított tömegekkel dolgozunk, dolgozzunk azon, hogy a tömegek a maguk kívánságait minél erősebben és minél határozottabban fejezzék ki. Én – lehet, de én nem hiszem, hogy azt fogják mondani, hogy én túl optimista vagyok – én nem hiszem, ha most az V. kerület mondjuk egy bizonyos fokig mozgásba jön, hogy annak a mozgásnak az lesz a célja, hogy vonuljon be Amerika Magyarországra, és szüntesse meg a szocia-

lizmust. Én nem hiszem, hogy ezt fogják akarni, hanem fognak akarni bizonyos konkrét dolgokat, amelyeket most nem tudnék felsorolni, meg vagyok róla győződve, ha behívjuk a Piri nénit, Piri néni öt vagy tíz olyan dolgot fel tudna sorolni, ami szerinte hiba nálunk. Hogy csak például egy dolgot vegyek, ahol nekem nagy a reményem, hogy a mostani agrárfejlődés fog segíteni: szegyen-gyalázat, hogy egy agrárország fővárosában, mint Budapest, olyan rossz kenyér van. Az állami kenyérgyárak nem tudnak ezen változtatni; én meg vagyok róla győződve, ha eszébe jutna három Pest környéki téésznek, hogy együtt csinál egy kenyérgyárat Pesten, és jó kenyeret süt, akkor az egész budapesti kenyérférdést minden további nélkül meg lehet oldani.

Hogy befejezzem a dolgot. Az előbb beszéltünk a jó munka kérdéséről. Ha most ezek a téészek megpróbálnák a budapesti állami kenyérgyárakat lekonkurálni, azt csak a jó munka segítségével csinálhatnák. Csak úgy, hogy ezekben a téészkenyérgyárakban jó kenyeret sütnének. Itt látni, hogy mennyire van egy bizonyos spontán szocializmus ebben az agrárfejlődésben, és én éppen ezt a két dolgot szeretném az előtérbe helyezni: egyrészt lássuk tisztán, hogy a lengyel krízis egy olyan krízis, amely potenciálisan minden nem demokratizált szocialista államnak a krízisévé válhat, másrészt, hogy lássuk a minálunk létrejött spontán jó folyamatot, és tanuljunk ebből azoknak a folyamatoknak a számára, amelyeket dirigálunk.

II. Kiegészítések az interjúhoz

Az ember aktív és passzív voltát illetőleg általában véve ismeretelméleti sémák uralkodnak. Nekünk marxistáknak tudni kell, hogy a munka és a munkában foglalt teleológiai tételezés az alapja minden emberi gondolkodásnak és minden emberi kultúrának. Éppígy tudni kell – s ez egy eleve, már kezdetől fogva felmerülő tény, hogy a legprimitívebb munkaeszközöknek a teremtése is a társadalom részéről válasz egy bizonyos konstellációra. Nem véletlen például, hogy a munka sokkal inkább a mérsékelt égöv, mint a meleg égöv alatt fejlődött ki, mert a meleg égöv alatt, ahol annyi mindenfélét produkál a természet egészen ingyen az embereknek, a munkának a szükséglete sokkal kevésbé merül fel. Mindig az van, hogy egy bizonyos munkaszituáció egy problémát vet fel, amelyre az embernek válaszolnia kell.

És én meg vagyok róla győződve, hogy az egész emberiség fejlődését vissza lehetne vezetni arra, hogy az emberi munka kifejlődésével folyton felmerülnek új problémák, amelyekre az embernek – ahogy Marx szokta mondani – bei Strafe des Untergangs válaszolni kellett. S ezekből a válaszolásokból fejlődik ki a munka tökéletessége, de fejlődik ki a tudomány is. Mert mondjuk a házépítésnél a párhuzamosságnak, párhuzamos vonaloknak és a derékszögnek egy bizonyos preferált szerepe van, s ez megint egy feladat volt az emberiség részére, és nincs kizárva, hogy a mi egész geometriai tudásunk innen nő ki, legalábbis nagyon valószínű, hogy hasonló problémákból. Nem valószínű feltételezés – olyan, mintha azt feltételeznők, hogy az akkori ősember már valami formában az Akadémia levelező tagja volt –, hogy az ősembert magától fogva érdekelte volna, hogy mi az a háromszög, és mi az a négyszög. Ezek mind az életben merülnek fel mint problémák, s ezekre az élet-

ben a tudomány fejlődésével, tehát a kultúra fejlődésével kell felelni. Szerintem – ellentétben a még Descartes idejéből való felfogással, mint hogyha az emberi ész és ezért az emberi tudomány egy ősadottság volna – az egész emberi ész és emberi tudományt az embernek, az emberiségnek a természettel való kölcsönhatásából – *Stoffwechsel des Menschen mit der Natur* – kell levezetni, ez veti fel azokat a problémákat, amelyekre bei Strafe des Untergangs felelni kell. S ezért az ember, társadalmi helyzeténél fogva, egy felelő lény – s most megint nem szabad a feleletet egy ismeretelméleti vulgarizáció formájában felfogni, mert ha a feleletet úgy teszem fel, ahogy az iskolában a tanár kérdez és a gyerekek felelnek, akkor a feleletnek egy szekunder szerepe van. Ha úgy teszem fel, ahogy a valóságban van, hogy a társadalom fejlődik, a társadalom és a munka fejlődése felvet bizonyos problémákat, amelyekre bei Strafe des Untergangs felelni kell, akkor a feleletben nem letompítása van az iniciatívának, hanem konkretizálása az iniciatívának. Az ember nem összevissza kezdeményez a maga eszével és a tudományával, hanem a maga életével kapcsolatban, életproblémáit megoldandó hoz létre egy ilyen konkrét reakciót, a konkrét reakciót pedig magyarul válaszlásnak nevezik.

Az ember, akár értelmiségi, akár munkás, az életszükségei alapján tesz szert a maga kultúrájára. Egészen világos, hogy egy olyan egyetemen, ahol – mint a legtöbb német egyetemen – teljesen szigorú akadémikus munkamegosztás van, egy tanárnak esze ágába se fog jutni, hogy megismerkedjék a szomszédos szakok problémáival. Ahol a diákok ezeket a kérdéseket felvetik, pl. irodalomban szociológiai kérdéseket és így tovább, ott elkerülhetetlen, hogy a tanár ezzel foglalkozzék. Én tehát nem hiszem azt – borzasztó kevés kivételtől, ami egyáltalában nem számít, eltekintve –, hogy az emberek

a kultúrájuk kiszélesítéséhez vagy elmélyítéséhez más-képp, mint életproblémáikkal kapcsolatban jutnának el. Ennélfogva, ha van demokratikus fejlődés az országban, amely a munkásoknak beleszólást ad a produkció bizonyos kérdéseibe, akkor a munkások érdeklődése a produkcióval összefüggő technológiai és ökonómiai kérdések iránt kétségkívül nőni fog. Úgy gondolom, ez magától értetődő dolog: mihelyt beleszólásuk van egy kérdésbe, az emberek túlnyomó többsége szeret arról a kérdéstről informálódni. S már ezzel kitágította a kultúráját. Én meg vagyok róla győződve, hogy a demokrácia a kultúrával a legszorosabb összefüggésben van.

Csak melleleg szeretném azt említeni, hogy mi itt egy szociológiai absztrakcióval szoktuk nézni az elmúlt időket, amikor pl. azt mondjuk, hogy a feudális korszak nem demokratikus korszak. A társadalom egészére nézve ez kétségkívül igaz. De ha csak a magyar fejlődésre, az *una eademque nobilitas*ra és hasonló teóriákra gondolunk, kétségtelen, hogy a nemességen belül volt egy bizonyos demokrácia, sőt Magyarországon a reformkort megelőzőleg s a reformkorszakban még mindig szerepet játszik a kismanesség és a főnemesség demokratikus egyenrangúságának az elismerése. Ennélfogva nem lehet – most a kultúra szempontjából tekintve – egyszerűen az osztálytársadalmi helyzetet nézni, hanem azt kell nézni, hogy egyes osztályoknak, osztályokon belül, milyen demokratikus vagy nem demokratikus fejlődési lehetőségei vannak. Ilyen értelemben el kell ismerni, hogy a nemesség fejlődésében bizonyos demokratikus tendenciák vannak, amelyek azonban megállnak az *una eademque nobilitas*nak a határán. Eszükbe sem jut a polgár számára demokratikus jogokat akár csak koncedálni is, ellenben a kismanesség ugyanakkor követeli a demokratikus jogait a főnemességgel szemben. Én azt hiszem, hogy ha ezt egy ilyen szempontból nézzük, egy rétegnek a mű-

veltsége és a kultúrája kétségkívül a demokratizmussal együtt emelkedik és süllyed. Ha összehasonlítjuk például a magyar vármegyei kisnemességnek a töröktől való felszabadulást közvetlenül követő Habsburg-időkbeli műveltségi színvonalát a reformkorszakkal, akkor kétségtelen, hogy a megyei kisnemesség sokkal műveltebb volt a reformkorszakban, kulturáltabb volt, mint a régi időben, s ez összefüggött azzal, hogy harcolt és részben kiharcolt magának bizonyos demokratikus vívmányokat a főnemességgel szemben.

Úgyhogy én igenis azt hiszem, hogy – azáltal, hogy az ember az ún. műveltségét és kultúráját a társadalomban való működéséből, annak az ő egyéniségére való visszahatásából stb. meríti – egészen kétségtelen, hogy általában véve a kulturális fejlődés számára a társadalom demokratikus berendezése vagy demokratizmusért küzdő berendezése előnyös. Itt persze, ezt megint szeretném általánosságban mondani, nem szabad egy olyan mechanikus szociológia felé menni, hogy minden demokratizálás most már minden ilyen embert egyaránt kulturáltabbá fog tenni. Nagyon jól tudjuk, hogy a reformkorszakban is léteztek a Pató Pálok. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy a 48 idejében élő vármegyei nemesség kulturáltabb volt, mint az 1780-ból való vármegyei nemesség. Róma kultúrájának a maximális foka pedig a nagy fellendülések idejére esik, a pun háború után, amikor a demokratizálásért való nagy harcok folytak, és nem kétséges, hogy már Augustus korában és különösen a császárság alatt, azáltal, hogy a római polgároknak a demokratikus befolyása a nullával volt egyenlő, bekövetkezett a római kultúra rendkívüli hanyatlása. Ha az egyes osztályokat nézzük ebből a szempontból, akkor ezeket a különbségeket nagyon világosan láthatjuk. Különösen világos kultúra és demokratikus fejlődés összefüggése a forradalommal hatalomra kerülő

elnyomott osztályok esetében. Gondoljunk Lenin 17-es nagyszabású programjára, és ne felejtjük el, hogy Lenin az analfabetizmus megszüntetését Oroszországban a fő programpontok közé sorozta, és nem egy helyen beszélt arról, hogy a parasztságnak szövetkezeti alapokra való áttérése csakis az analfabetizmus leküzdésével lehetséges. Úgyhogy Lenin nagyon látta a parasztság kulturális emelkedése és a paraszti élet demokratikus elrendezése között az elválaszthatatlan összefüggést.

Abban a kérdésben, hogy ma a munkás a maga kultúrája alapján mennyire tudhat a termelési folyamatba beleszólni, azt hiszem, két dolgot kell egymástól megkülönböztetni. Egészen kétségtelen, hogy a munkás ma abban, hogy egy atomreaktort hogyan kell előállítani, hogyan kell tervezni, és milyen törvények szerepelnek itt, ebben nagyon kevésbé tud részt venni, sokkal kevésbé, mint a kezdődő kapitalizmus idején folyó termelés kérdéseiben. Ebben a tekintetben a kapitalizmus kétségkívül a munkásiniciatívát visszaszorította. Ellenben több száz éves tapasztalat van arról, hogy akármilyen jó munkaeszközt vagy gépet állítanak be egy üzembe, a tervezés és a valóságos optimális munka között egy egész csomó közbeeső momentum van. És én azt hiszem, hogy ezeket a közbeeső momentumokat egy jó munkás talán gyorsabban felismeri, mint egy jó mérnök. Ennélfogva természetesen nem lehet a munkásnak iniciatívája arra, hogy milyen gépet állítanak elő a gépgyárak, ellenben meg vagyok róla győződve, hogy a legrafináltabb gépeknél is a maximális teljesítmény elérésének bizonyos lehetőségeit jó munkások talán még jobban meg tudják ítélni, mint a mérnökök.

Hogy a munkások ilyen irányú képessége és tevékenysége mennyire bontakozik ki, az teljes mértékben mitőlünk függ. Mi berendezhetjük a gyárat úgy, hogy a munkásnak semmi beleszólása nincs, s a munkást

akkor nem érdekli más, mint hogy tíz forinttal többet fog keresni vagy kevesebbet fog keresni, ellenben be rendezhetjük a gyárat másképp is. Nem úgy, hogy beállítanak gépeket és felszólítják a munkásokat, hogy nyilatkozzanak, jók-e ezek a gépek vagy nem, mert a munkások akkor nem fognak nyilatkozni. Hanem úgy, hogy egy olyan szellemet valósítunk meg, hogy minden munkásnak joga legyen ilyen produktív kritikában részesítenie az üzemben beállított gépeket. Ebben az esetben létre fog jönni egy munkáskritika, s ha ez eredményes – értem azalatt, hogy objektív eredményeket ér el, és a kritikát gyakorló munkások ennél fogva bizonyos előnyökben részesülnek –, akkor kétségkívül nőni fog a munkásságban az ambíció arra, hogy ilyen dolgokat csináljanak.

De nem kétséges, hogy ez spontánul nem nő ki. De ezek azok a dolgok, amiket társadalmi kontrollal meg lehet oldani. Hogyha a szakszervezet tényleg gyakorol egy társadalmi kontrollt a munkás üzembeli helyzetével kapcsolatban, akkor a szakszervezetnek módjában van megakadályozni azt, hogy egy munkás hátrányt szenvedjen mondjuk egy nagyon éles kritika miatt, amellyel egy gépet illetett. De ehhez megint a szakszervezeti demokráciára van szükségünk, mert a mai szakszervezet mellett ha a munkás kap egy levonást vagy egy megrovást vagy nem tudom micsodát, akkor természetesen a következő alkalommal senki sem fog jelentkezni.

Itt demokrácia és az ilyen beavatkozás között teljesen szükségszerű kapcsolat áll fenn – amit különben gyakorlatilag mindenki tapasztalhat, mert mindenki, aki pl. a mai általános és középiskolát ismeri, az meg tudja mondani, hogy messzemenően a tanár személyiségétől függ, hogy a diákok egy kérdéshez hozzászólnak-e vagy nem. Ha a diákok az első órákon azt tapasztalják, hogy rosszabb osztályzatot kapnak, hogyha beleszól-

nak, akkor nem fognak beleszólni, ha azt látják, hogy a tanár a beleszóló diákokat egy bizonyos fokig előnyben részesíti, akkor bele fognak szólni. Nem lehet azt mondani, hogy ezek a dolgok tisztán spontánul játszódnak le, mindenki, aki az iskolát ismeri, tudja jól, hogy ebben az egyes tanár személyiségének is igen nagy szerepe van. Egyszerűen ezt kellene tenni az irányítók kiválogatásának kritériumává. Ma a kiválogatásnak a kritériuma az, hogy valaki milyen ügyesen tud bevágódni a kerületben a megyéhez, a megyében és így tovább megfelelő felsőbb fórumokhoz. Minálunk ma egy teljesen szigorú bürokratikus berendezés van, amelyben a fontos: a jó helyen gyakorolt alávetettség meg a kritika és a felszólalás akkor, amikor ezt a felső hatóság akarja – mert ne felejtjük el, ha a sajtóban ilyesmi szerepel, akkor az úgy történik, hogy mi már többé-kevésbé eldöntöttük, hogy ezt vagy azt a megyei tisztviselőt el fogjuk bocsátani. Akkor aztán behívunk embereket, és akkor csinálunk hozzá utólag demokráciát. Az embereknek a dolgok intézésébe való bevonásával kapcsolatban persze felmerül az a kérdés, hogy mi lesz a politikai reagálás erre.

A tömegekre való hatást száz percentre soha nem lehet pontosan kiszámítani. Hogyha a dolgok így maradnak, akkor ez a rossz választás a belenyugvás és a vadsztrájk között kétségkívül fennáll, hogy egy demokratizálásnál milyen gyorsan tudja a munkásosztály túlhaladni ezt a sok évtizedes nem-aktivitást és újra egy aktivitási tudatot szerezni, ez nagyon komplikált valami, mert két dologtól függ. Az egyik, hogy hogyan játszódik le ez az aktivitás felső részről, a másik, hogy hogyan reagál erre maga a munkásság. Én itten hajlamaimnál fogva optimista vagyok, és az optimizmusomat megerősíti az, hogy úgy látszik, a parasztság e tekintetben egy értelmes döntésre jutott. Én ezt nagyon lehetségesnek tartom a munkások esetében is, de megint hozzá kell

tenni: lehetségesnek. Senki sem tudhatja egy osztályról előre, hogy valamire hogyan fog reagálni. Nemzetközi szempontból pedig azt hiszem, itt a kisebb népi demokráciáknak ma egy bizonyos lavírozási lehetősége van a maximum és a minimum között, igazi döntés, azt látjuk a csehek óta, csak akkor fog bekövetkezni, ha a gazdasági és a társadalmi viszonyok az orosz elvtársakat arra kényszerítik, hogy egy demokratizálást bevezessenek. Ennek egyelőre én semmi nyomát nem látom.

Nincs értelme itt elvontan szabadságról beszélni. Ha a szabadság kérdéséről van szó, akkor szerintem az elementáris kérdésre kell visszamenni, arra ti., hogy a munka legkezdetén is létezett egy bizonyos szabadság. Ha a legegyszerűbb dolgot veszem: akkor, amikor még az emberek nem is állították elő a műszereiket, hanem bizonyos munkák elvégzésére megfelelő köveket kerestek, akkor, ha valahol tíz kő feküdt, akkor nekik szabad választásuk volt, hogy melyik követ választják. Megint egy ismeretelméleti általánosítás a szabadságról beszélni.

A dolog úgy áll, hogy nincs olyan emberi aktivitás, amelynek egy bizonyos szabadságeleme ne volna. Ez a szabadságelem azonban nem egy általános mozzanat, ezt a munkánál lehet a legvilágosabban látni: hogy ugyanaz a társadalmi fejlődési folyamat egyszerre szűkíti és tágítja a problémát. A munka fejlődését ti. úgy kell venni, hogy bizonyos dolgokban valószínűleg már nagyon primitív fokon eldőlt az, hogy mi a legcélszerűbb megoldás. És attól fogva, amikor a legcélszerűbb megoldás megvan – lehet tapasztalni az emberiség történetében –, az emberek ezt a legcélszerűbb megoldást választják, és nem gondolkodnak rajta. Ellenben ez a legcélszerűbb megoldás mindig felvet újabb és újabb problémákat, amelyekben megint van egy bizonyos mozgási tere a szabadságnak.

Mondjuk a munka kezd átalakulni többeknek a megsztott munkájává, és a munkamegosztást bizonyos személyeknek kell irányítani. Ebben kétségkívül lesznek egy bizonyos időtől fogva rutinmegoldások, amelyek megszilárdulnak, és nem változnak többé, ellenben azáltal, hogy ezeknek a segítségével jobban lehet dolgozni, mint régebben, felmerülnek újabb és újabb formák. Itt, a munkamegosztásnál megint új szabadság lehetőségek és korlátozások jönnek létre. Ha a munkamegosztás általános és társadalmivá válik, megint újabb szabadságok és újabb szabadságkorlátok jönnek létre, és ebből a szempontból természetesen nevetséges volna azt mondani, hogy tiszta és egyenes vonalú fejlődés van a szabadság felé, mert nem kétséges, hogy már a kapitalizmus, és azután a kapitalista ökonómia átalakulása szocialista ökonómiává, számos olyan kérdésből kikapcsolja a szabadságot, amely mondjuk száz évvel ezelőtt még szabad döntéstől függött. Ellenben ugyanakkor – felszabadítván az embert azok alól a szabadságkötöttségek alól, amelyek a primitív munkában létrejönnek – létrejön egy mindig nagyobb és nagyobb tere a szabadságnak.

És ilyen módon, én azt hiszem, a szabadságról nem volna szabad egyes számban, hanem csak többes számban beszélni, akkor látni lehetne, hogy az ember az aktivitás különböző területein mennyi szabadsággal rendelkezik, ez pedig különböző korokban természetesen rendkívül különböző. Ez a produkció egész fejlődésétől, a munkamegosztás fejlődésétől, a társadalom jogi szervezésétől és egy egész csomó dologtól függ, úgyhogy én itt azt mondanám, hogy nem szabad a szabadságról beszélni, mert a szabadság nem létezik, hanem csak arról, hogy minden emberi aktivitással kapcsolatban milyen kötöttségek és milyen szabadságok jönnek létre, és ezeknek a szabadságoknak az egymáshoz való viszonyáról abból a szempontból, hogy az emberi kultúrára

mi káros és mi hasznos, ebből a szempontból kell ezt egy fejlődési vonalban nézni.

A politikai szabadság a társadalom szabadságának egy rendkívül magas és fejlett foka, olyan foka, amely már az emberiség szabadságának a tárgyává teszi a jogi rendezés kérdését, mert hiszen a jogi rendezést egy polgári demokráciában a parlamentek intézik. Ellenben itt is, ahol szabadság létrejön, létrejön a szabadságnak a megkötése a polgári társadalomban, pl. a kapitalizmus által, mikor is kialakul egy rendkívül magasrendű formális szabadság, amelynek a valóságban, azt lehetne mondani, semmiféle szabadság nem felel meg. Mondjuk pl., hogy az amerikai alkotmány értelmében minden amerikai állampolgár felléphet mint elnökjelölt a választásokon. Ellenben tudjuk jól, hogy minden választáson két vagy három lehetséges elnökjelölt van, aszerint, hogy kinek áll rendelkezésére annyi pénz stb., amennyi a választáshoz szükséges. A szabadság és a nem-szabadság kérdését ebben a konkrét társadalmi gyakorlatban kell felismerni és e nélkül – és ez a gyöngé oldala az összes kapitalista érveléseknek – ez az egész polgári szabadság teljesen értelmetlen dologgá válik, mert ha eltekintek ezektől a társadalmi nyomásoktól és kötöttségektől, akkor marad egy abszolút szabadság, amelynek a valóságban a szabadságnak a nullája vagy egy nagyon kis foka felel meg.

Úgyhogy az én véleményem szerint nemcsak egy általános metodikai szempontból kell a szabadságot többes számba tenni, hanem abból a szempontból is, hogy különböző területeken mekkora ez a szabadság. Nem szabad elfelejteni, hogy különböző területeken rendkívül különböző a szabadság. Vegyünk olyasvalamit, mint a mai német demokráciának a törvénysszéke. Itt valakinek, aki mondjuk válófélben van, a válópörében sokkal kisebb szabadsága van, mint valakinek, aki az adó elől

kicsempészi a vagyonát Svájcba, amit a törvények tulajdonképpen támogatnak, és úgyszólván semmi sem korlátozza az ő szabadságát, hogy a vagyonát Svájcba kivigye, viszont, ha el akar válni, akkor bizonyos szabályok mégis kötik őt. Úgyhogy még egy országon és egy jogrenden belül is óriási különbség van a szabadságok között, amennyiben általában véve egy társadalom minden területen annyi szabadságot engedélyez, amennyi a társadalom fennállása és helyes működése – ti. az uralkodó osztály szempontjából való helyes működése – számára előnyös.

Ebből a szempontból szocialista és kapitalista jog között nincs különbség, sőt szocialista jogról én, és itt Marxra hivatkozom, nem beszélnék. Marx a „Gothai program kritikájá”-ban nagyon világosan megmondja, hogy a szocializmusban uralkodó jog még a polgári jog, ha a polgári magántulajdon nélkül is. Mert a jognak ezt a formális oldalát a polgári kapitalista fejlődés dolgozta ki, és ez kétségkívül, amennyiben jog, a szocializmusban is megmarad. Nem kétséges, hogy nincs szocialista jog, hanem a szocializmusnak a kommunizmusba való fejlődése egy olyan állapotot fog teremteni, amelyben a jogra már nem lesz szükség. Úgyhogy én nem hiszem, hogy ebből a szempontból lehetne egy speciális szocialista jogról beszélni.

A szabadság mindig valamely adott uralkodó osztály vagy réteg szükségletei szerint van rendezve. Ezt aztán az osztályharc nyíltan vagy nem nyíltan aláaknázhatja stb. Csak azt az egyet kell tudnunk, hogy noha gazdaságilag szükségszerű, illetőleg társadalmilag szükségszerű az, hogy a mindenkori uralkodó osztály határozza meg ezt a szabadságot, attól még igen könnyen lehetséges, hogy az uralkodó osztály, félreismerve a maga érdekeit, helytelenül határozza ezt meg. Ha csak olyan dologra gondolunk, mint a lengyel nemességnek a vé-

tőjoga volt: ott a nemesség kitalált egy olyan maximális jogkifejtést, amely tulajdonképpen aláaknázza az ő saját cselekvési lehetőségeit. Ez egy nagyon nyilvánvaló példa, azt hiszem, hogy senki sem fogja a helytállóságát kétségbe vonni, azonban általában véve az ilyesmi meg lehetőségen ritka. De azt, hogy ritka, nem szabad úgy venni, hogy lehetetlen. Mert az uralkodó osztály, valahányszor ilyesmit elhatároz, egy alternatív döntés elé van állítva, hogy mit fog határozni. És ez a határozat lehet jó és lehet rossz, és ha rossz, akkor lehet reparábilisan rossz vagy irreparábilisan rossz.

Ez az alternatívság a társadalom valamennyi tényezőjére fennáll, és nevetséges fetisizmus volna, ha mi most ökonómiailag levezetnők, hogy amikor az uralkodó osztály dönt ilyen kérdésben, akkor ebben a döntésben nincs alternatívság, és nincs meg ennél fogva az a lehetőség, hogy az uralkodó osztály, abban a hitben, hogy maximálisan kiépíti a maga jogait, maximálisan problematikussá teszi ezeket a jogokat. Ezek a döntések is mindig olyanok, hogy fennáll mindig mind a két lehetőség, és konkrét kérdés és konkrét válasz az, hogy fog az illető osztály vagy nemzet erre a kérdésre reagálni.

Mert ha vesszük pl., hogy egy ilyen nagyon éles példát mondjak, a magyar 48-at és vesszük Jancu álláspontját a román nemzetiségi kérdésben, abszolúte nem lehet azt mondani, hogy eleve lehetetlen volt, hogy Kossuth ezt elfogadja. Kossuth az előtt a választás előtt állott, hogy elfogadja-e ezt a Jancu-féle dolgot, vagy nem. Amikor nem fogadta el, akkor rendkívül hosszú időre irreparábilis állapot állott be. Itt sem szabad megint azt mondani, hogy az irreparábilis állapotnak okvetlenül örökké kell tartania. Illyés szemében a nemzet bizonyos fokig magánvaló dolog, amelyen a történelem és a történelemben elkövetett hibák nem változtathatnak lényegesen.

Én ezt teljesen hibás felfogásnak tartom, mert bármennyi oka van annak, hogy a Magyarországon uralkodó réteg sohasem hozott egy olyan döntést, amely a magyar nemzetiségeknek megfelelt volna, ennek szükségszerű következménye volt az, hogy a 18-cal Magyarország több darabra szakadt, és én nem hiszem, hogy belátható időn belül itt változás állhatna be. Ilyés ezt a konzekvenciát szeretné kikapcsolni. Van egy dolog, amelyben neki relatíve igaza van, de csak nagyon relatíve, hogy ti. nem lehet ezeket a dolgokat visszamenőleg morálisan megindokolni. Hogy mondjuk Kossuthot elítéljük ezért és ezért. Ellenben a morális megindoklásnak a kikapcsolása nem kapcsolja ki a konzekvenciákat. Konzekvencia alatt értem azt a nagyon egyszerű dolgot, hogy, tegyük fel, én most elmegyek sétálni és elcsúszom és eltöröm a lábamat. Akkor nem lehet azt mondani, hogy én ilyen vagy olyan bűnt követtem el, és a morális büntetés az, hogy eltörtem a lábamat. De azzal, hogy elcsúsztam és eltörtem a lábamat, létrehoztam egy bizonyos tényt, amelynek hat hétre, két hónapra, öt hónapra és így tovább megvannak a maga következményei.

A magyarság sorsában egy egész csomó olyan döntés volt, amelyek egy bizonyos időre lehetetlenné tették a helyes viszonyt magyarok és nemzetiségiük között. Mert például nevetséges volna azt mondani, hogy Jászi Oszkárnak ez a 18-as álláspontja a keleti Svájjal egy a limine abszurd dolog. Ez abszurd dolog azért volt, mert a 48 óta folytatott magyar politika következtében – most csak egy telefonszámot mondok – Magyarország lakosai közt volt összesen 500 vagy 800 ember, aki a Jászi álláspontján állt, és a szlovákiai vagy a romániai parasztnak arról sem volt fogalma, hogy létezik egy Jászi Oszkár nevű ember, aki ilyesvalamit egyáltalában felvet. Ennélfogva ez egy üres teoretikus állásfoglalás volt, amelynek nem volt a néptömegekre semmi befo-

lyása, míg ha mondjuk Kossuth a 48-as Ausztria elleni felkelést egy összmagyarországi mozgalomnak és a magyarok és a nemzetiségiek Ausztria elleni együttműködésének fogta volna fel, ennek meglették volna a maga következményei. Úgyhogy itt Illyéssel szemben ezt a kauzális vonást kell hangsúlyozni, hogy igenis egy tettek, akár így értékeljük, akár úgy értékeljük, akár morálisan ilyen vagy olyan, múlhatatlanul megvannak a maga következményei. És Magyarország fejlődése kétségkívül ezekből a következményekből nőtt ki. Az utolsó ilyen faktum az volt, amikor a Horthy-időben felvetődött a lehetőség, hogy Magyarország elszakad Hitlertől és beengedi az oroszokat, kétségkívül akkor Magyarország mai nemzetiségi eloszlása más volna, mint ahogy most van.

Én most ezt nem mint morális kérdést vetem fel, hanem egyszerűen azt mondom, hogy egy ténynek van egy következménye: ha én ma nem megyek sétálni, akkor nem fogom kitörni a lábam, nem törhetem ki a lábamat az utcán. És azt hiszem, hogy Illyések és az Illyéshez hasonlók ott tévednek, amikor azt hiszik, hogy ezt okvetlenül és kizárólag csak egy politikai morál szempontjából lehet megítélni. Abból is kell megítélni, mert a jövő cselekvéseinkre ez vissza fog hatni, de ettől teljesen függetlenül a puszta tényeknek megvannak a maguk következményei, és minden nemzet sorsában ezek döntő szerepet játszanak. Hogy a magyar nép több részre szakadt, ezt lehet helyeselni, lehet nem helyeselni, de azt mondani, hogy ez függetlenül történt a 48 óta, sőt, azt mondanám, a 90-es pozsonyi országgyűlés óta folytatott magyar politikától, ezt az én véleményem szerint nem lehet.

III. Néhány személyes vonatkozású politikai kérdésről

Ha itten a Nagy Imréhez való viszonyomat akarom leírni, akkor azt kell mondanom, hogy én a Nagy Imrét jóindulatú embernek, kommunistának, meg okos és az agrárkérdésben elég művelt embernek is tartottam, ellenben őneki igazi reformprogramja nem volt. És ebben van egy bizonyos tragikum, hogy ha egy ország megérett a reformokra, és létrejön egy mozgás, amelyben valaki az élre kerül, és nem képes valóságos reform javaslatokkal fellépni, akkor létrejön egy tragikus helyzet, amelyből a Nagy Imre esetében még az ő halála is következett.

Ami engem illet, én Nagy Imrével a programtalansága miatt voltam oppozícióban. Én elleneztem a Rákosi-rendszert, azt mindenki tudja, amikor a XX. kongresszus anyagai nyilvánosságra kerültek, az egyetemen volt egy ülés, ahol én azt mondtam, nem tartom helyesnek, hogy személyi kultuszra redukáljuk ezt a kérdést, úgyhogy én itt a XX. kongresszus vonalának a folytatása mellett voltam, és éppen mert emellett voltam, ezért álltam nagyon szkeptikusan és kritikusan Nagy Imréhez. A fiatalok hozzám fordultak – nagyon gyakran fordultak hozzám –, hogy mégiscsak lehetetlen, hogy Nagy Imre között és énköztem semmi kapcsolat nincsen – hozzá szeretném tenni, hogy ezt világossá tegyem, én Nagy Imrével az ő egész első minisztersége idején egyszer sem találkoztam, 56-ban pedig október 23-án, amikor beválasztottak a Központi Bizottságba, találkoztam először vele.

Szóval a fiatalok gyakran jöttek fel hozzám kívánni, hogy létrejöjjön a kapcsolat Nagy Imre között és énköztem, és én azt szoktam a fiataloknak felelni, Nagy Imrétől énhozzám pont olyan messze van, mint éntőlem Nagy Imréhez. Ez nem hiúsági kérdés volt, hogy

nem én megyek el Nagy Imréhez, hanem ő jön el hozzám, hanem azt értettem ezalatt, ha én elmegyek Nagy Imréhez, akkor belekerülök az Imre bácsit dicsőítő és támogató társaságba, és ha ottan külön kívánságaim vannak, akkor azt fogják mondani: ha nem tetszik, tessék elmenni. Ha Nagy Imre jön el énhozzám, akkor én mondhatom Nagy Imrének: én magával kooperálni csak akkor fogok, hogyha magának egy konkrét programja van, hogyan lehet a XX. kongresszus követelményei értelmében Magyarországot demokratikussá átalakítani; amíg egy ilyen program nincs, semmi értelme, hogy egymással tárgyaljunk. Látható, hogy ennek a dolognak politikai értelme volt, és ebben a politikai értelemben volt az, hogy én október 23-án nem tartottam lehetségesnek, hogy egy kommunista kivonja magát az alól, hogy megpróbálja a dologban valami összefüggést vagy rendet csinálni; és itt megintcsak hivatkozom arra, amit mindenki tud, csak tudomásul kellene venni, hogy amikor Nagy Imre kilépett a Varsói Paktumból, Szántó Zoltán és én ellene voltunk ennek.

Én sosem csináltam titkot abból, hogy az én bemene-
telem a jugoszláv követségre hiba volt, sőt életemben tulajdonképpen az egyetlen eset, ahol azt mondhatom, hogy egy fontos döntést csináltam egészen brutálisan, emberileg ostoba okokból. Ti. a dolog úgy volt, hogy minket feltelefonáltak az éjjel, én nagyon ki nem aludott állapotban voltam, és biztosíthatok mindenkit, hogy ha reggel telefonáltak volna, nem mentem volna be a jugoszláv követségre. Ezt másnap reggel már tudtam, és megint mindenki nagyon jól tudja, hogy a legelső pillanatban, amikor lehetséges volt elmenni a jugoszláv követségről, akkor Szántó, én és Vas Zoltán el akartunk menni, csak a rendőrség akadályozott meg abban, hogy elmenjünk, és a rendőrség rakott össze Nagy Imréekkel most újonnan. Most itten különbséget teszek: a jugo-

szláv követségre én mentem be, arra a helyre, ahonnan minket Romániába szállítottak, ott együtt tartottak fogva engem Nagy Imrével. Ez nagyon nagy különbség. Amikor a budapestiek azt mondták, hogy ha én nem vagyok híve Nagy Imrének, miért nem vallok Nagy Imre ellen, mint azt mások megcsinálták, akkor én azzal feleltem, hogy mihelyt Nagy Imre is és én is szabadon sétálunk Budapesten, én hajlandó vagyok politikailag teljes nyíltsággal fellépni ellene, fogolytársam ellen nem vallok. Ennél fogva én a romániai előkelő internálást úgy fogtam fel, hogy Nagy Imre is, én is le vagyunk tartóztatva. És mint ilyen nem voltam hajlandó Nagy Imréről nyilatkozni, aminthogy nem is nyilatkoztam azután többé Nagy Imréről, mindig, ha beszéltem, csak a saját szerepemről beszéltem, és hangsúlyoztam – és ezt mindenki tudja, azt hiszem ma már –, hogy én nem tartoztam a Nagy Imre híveinek a csoportjába.

Én abban az időben, még sokkal inkább, mint most, izolált ideológus voltam, aki nem tartoztam a Kádár-féle – és akkor még nagyon ultralinks elemekkel telített – csoporthoz, és nem tartoztam a Nagy Imre-csoporthoz sem. Ennél fogva én valahányszor erről a dologról nyilatkoztam, mindig csak a különállásomat hangsúlyoztam, amire megvannak a dokumentumok, mert utóvégre mondjuk az én előadásomat a Politikai Akadémián 56-ban sem Nagy Imre-párti, sem Nagy Imre-ellenes dolognak nem lehet minősíteni, hanem ez egy ideológusnak az állásfoglalása az abban az időben felmerült kérdésekhez. Úgyhogy én nagyon határozottan mondhatnám, hogy én sem a Nagy Imre hívei, sem a Nagy Imre ellenségei közé nem tartoztam.

Egyébként távolállásom a politikától nem most kezdődött. Én, amikor lefolyt a Rudas-vita, a Rudas-vitát arra használtam fel, hogy visszavonuljak az aktív politikai élettől, és attól fogva nem maradt más funkcióm,

mint hogy az Akadémia elnökségében voltam, és a békemozgalomban részt vettem, minden más funkcióról lemondtam és kiküszöböltek, és ez az idő, amelyben az Esztétikámat és más dolgokat írtam. Úgyhogy tulajdonképpen azt lehet mondani, hogy az az állapot, hogy én a magyar párt munkájában tisztára mint ideológus veszek részt, már 1950-ben, a Rudas-vita befejezésével kezdődött. Ez nem 56-os jelenség. Aminthogy mindenki meg is állapíthatja, hogy azokban az ellenzéki mozgalmakban, amelyek tiltakozások és ilyen dolgok formájában 56 előtt voltak, én sohasem vettem részt. Nem mintha Rákosival elégedett lettem volna.

Én soha nem ismertem el, és soha nem is fogom elismerni, hogy nekem bármiféle ideológiai kapcsolatom lett volna Nagy Imrével. Amivel nem akarok most Nagy Imréről rosszat mondani, mert én például a húszas években, amikor 29-ben illegális munkán voltam Magyarországon, együtt dolgoztam és jól dolgoztam együtt Nagy Imrével. Úgyhogy semmiféle ellenséges viszony közöttünk nem volt, csak mind a kettőnknek megvolt a maga állásfoglalása és a maga vonala, amelyek egymással soha nem lettek összeegyeztetve.

Ami a későbbi eseményeket illeti: amikor bevezették ezt az új mechanizmust, akkor énnekem volt egy beszélgetésem az elvtársakkal, s utána közös megegyezés alapján adtam az Unitának egy interjút, amelyben azt mondtam, hogy én ezt a lépést egy helyes lépésnek tartom előre, azért mert ebből, ha keresztül akarjuk vinni, Magyarország demokratizálása és a marxizmus továbbfejlesztése következik. Ezt én az Unita-interjúban elmondtam, s utána létrejöttek azok a tárgyalások, amelyek arra vezettek, hogy belépjek a magyar pártba. Itt is hangsúlyozni szeretném, hogy én soha nem léptem ki a magyar pártból. Amikor én Romániából visszajöttem, akkor írtam egy levelet a Központi Bizottságnak,

melynek körülbelül az volt a tartalma, hogy én ennyi és ennyi ideig párttag voltam, mindenki ismeri az én állásfoglalásaimat, mert ezek a legnagyobb nyilvánosság előtt történtek, kérem a pártba való felvételemet. Erre nem kaptam választ. Amikor 66 után, ez után a nyilatkozat után, létrejöttek a tárgyalások, akkor én ugyanezt a levelet elküldtem a Központi Bizottságnak, azzal a hozzáttétellel, hogy erre 57-ben nem kaptam választ, ma talán olyanok a viszonyok, hogy a Központi Bizottság foglalkozni fog ezzel a kérdéssel. Szóval sem a párttól való eltávolodásnak, sem a pártba való visszavételnek a Nagy Imre-kérdéshez közvetlenül semmi köze nincsen.

Kádár elvtárssal kevés személyes kapcsolatom volt. Ő talán emlékezni fog arra, hogy 45 után, amikor még a két párt egymással egy konkurens viszonyban volt, kialakult egy olyan bizottság, amelyben 4-5 szociáldemokrata, 4-5 kommunista volt abból a célból, hogy havonként egyszer feketekávénál, barátságos beszélgetésben tárgyalják meg azokat a súrlódásokat és differenciákat, amelyek a két párt között vannak, és lehetőleg igyekezzenek azokat elsimítani és rendbehozni. Ebben a bizottságban együtt voltam Kádárral, és ott egy nagyon jó vélemény alakult ki bennem Kádárról. Attól fogva azután nem volt semmi kapcsolat köztünk. De az a jó véleményem, hogy ő azon kevés intelligens munkás közé tartozik, aki nem vesztette el a munkáskarakterét a hatalomnak a megragadásával; ezt a véleményemet fenntartom. Kádár egy olyan munkásból lett vezér, aki ebben a folyamatban nem vált bürokratává.

A kötet szerzői

Viktor Arszlanov – a filozófiai tudományok doktora, Moszkva, az Oroszországi Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetének tudományos főmunkatársa

Alekszandr Sztikalin – a történettudományok kandidátusa, Moszkva, az Oroszországi Tudományos Akadémia Balkanisztikai Intézetének tudományos munkatársa

Tütő László – a filozófiai tudományok kandidátusa, Budapest, ELTE filozófia tanszék, egyetemi docens

Sziklai László – a filozófiai tudományok doktora, Budapest, MTA Lukács Archívum